ВСЕСВІТ

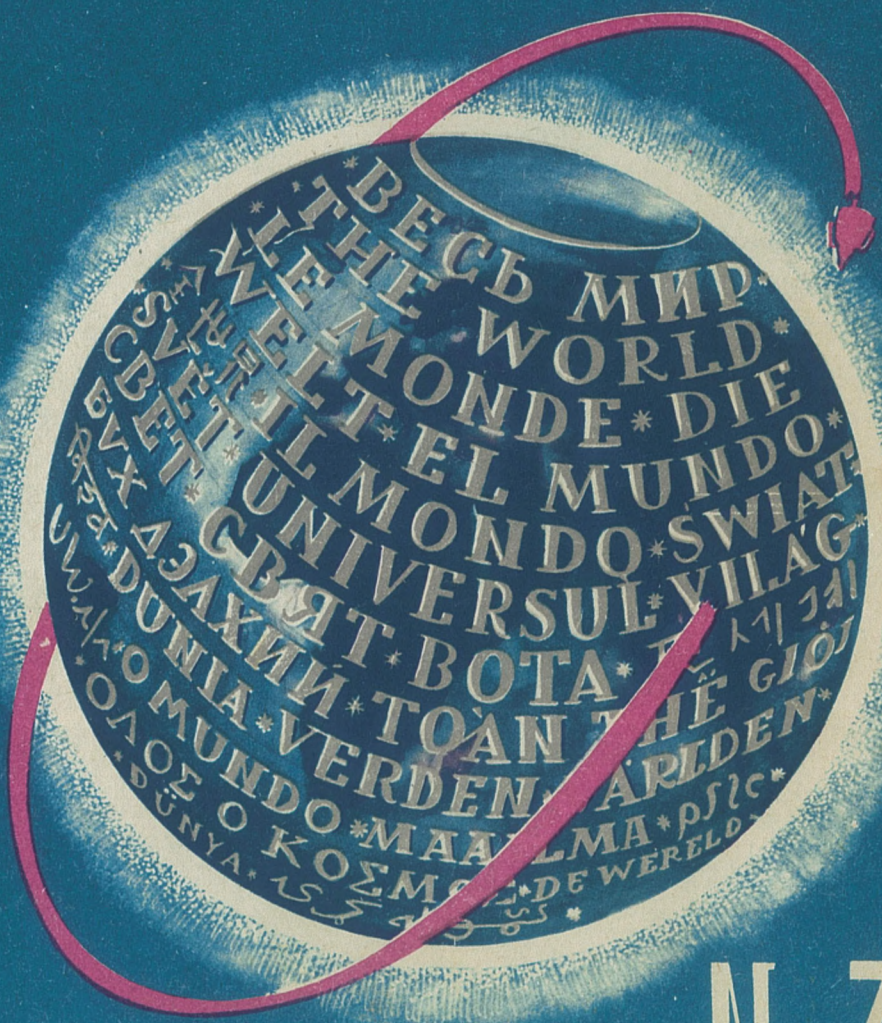

1963 N3

1191 Gro

№ 3 (57) БЕРЕЗЕНЬ 1963

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ДРАМАТУРГІЯ

БЕРРІ СТЕВІС. **Людина, що ніколи не вмирала.** П'єса. 3

Як і ганебна заборона й судове переслідування Комуністичної партії США у наші дні, як сумно відомий процес Сакко і Ванцетті, чорною, незмивною плямою лежить на совісті правосуддя США смерть славного борця за справу пролетаріату — поета-робітника Джо Хілла (1882—1915), частина пісень якого відома і в нашій країні («Штрейкбрехер Кейсі Джон» та ін.). Славному борцеві за справу пролетаріату Джо Хіллу і присвячена п'єса американського прозаїка і драматурга Беррі Стевіса (1951). Побудована на історичних фактах, вона змальовує яскраві картини боротьби американського пролетаріату за свої права.

ХАСАН аль-БАЯТІ. **Коли б до Бейрута помчати... Останній міст. Пісня кохання.** Поезії. 41

Іракський поет Хасан аль-Баяті народився 1930 року. Після закінчення у 1955 р. Багдадського університету працює викладачем. У 1959 році вступає до тільки-но створеної Спілки іракських письменників. У 1960 р. поет приїхав до Радянського Союзу з метою поглиблення своєї освіти.

З БОЛГАРСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПОЕЗІЇ. Їхали турки лісами. Смерть Янкули. Стоян і невільниці. 58

Болгарські народні пісні XVI—XVII ст., у яких відбилась героїчна боротьба народу з турецькими поневолювачами, належать до шедеврів світового фольклору. Пропонуємо увазі читачів кілька зразків цієї епічної поезії, що має багато спільного і з українськими думами, і з російськими билинами.

ОТТО ШТЕЙГЕР. **Мандрівка до моря.** Роман. 70

О. Штейгер (нар. 1909 р.) — один з провідних швейцарських письменників, автор багатьох новел, есе, ліричних віршів, романів «Вони прикидаються, ніби живуть» (1941), «І все кінчається миром» (1949), «Портрет шановної людини» (1952), «Дорогоцінні дні» (1954).

В романі «Мандрівка до моря» (1960) письменник порушує проблему багатства і совісті в західному світі. Змальовуючи вчинки свого героя, що різко суперечать «здоровому глузду» буржуа, письменник висміює поклоніння грошовому мішку, лицемірство, стандартизацію мислення й смаків. Подекуди автор застосовує у романі прийоми гострого гротеску.

Образ головного героя роману — це образ мрійника, який прагне вирватися за межі міщанського оточення, типового для Швейцарії. Мандрівка до моря, яку прагне здійснити герой Штейгера, має, таким чином, символічний характер мрії про визволення з-під влади грошей.

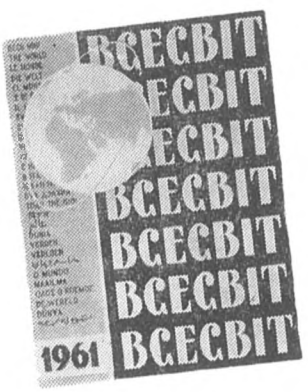

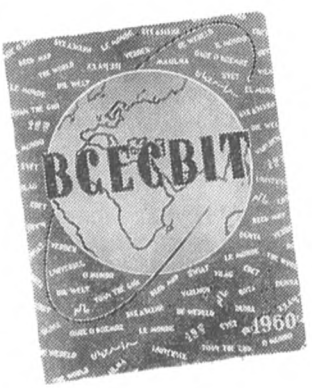

СТАТТІ, НАРИСИ

ПОЛІН БЕНТЛІ. **Тарас Шевченко — співець свободи.** 38

Цей переклад з журналу «Кур'єр ЮНЕСКО» за (липень-серпень 1961 року є добрим прикладом об'єктивної інформації світової громадськості про великого поета України.

Д. ЗАТОНСЬКИЙ. **Фріш, Дюрренматт, або «швейцарська позиція» в літературі Заходу.** (Закінчення). 44

Хуліо Гарсіа Еспіноза. 126

В ДЗЕРКАЛІ ЗАРУБІЖНОЇ ПРЕСИ

АЛАСТЕР РІД. **Я побував в Іспанії.** 60

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ, «ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ.

Б. БРОДСЬКИЙ. **Покинуті міста.** (Закінчення). 134

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. «Уніон». Кубинський журнал; **Т. Якимович.** Сатирическая пресса французской республиканской демократии 1830—1835 гг.; **Є. Велінська і О. Зілинський.** Тарас Шевченко в чеській культурі. Бібліографія. 156

ЦІКАВА НАУКА І ТЕХНІКА 63

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ.

«Тихий геноцид». 43

Гребля висотою 127 метрів. 54

Знайдено в Празі. 56

ОЛЬГЕРД БУДРЕВИЧ. **Не чіпайте жираф...** 124

В чотирьох стінах нашої кімнати. Поради архітекторів і художників. 144

Хто врятує Венецію! 150

З Новим роком... навесні! 151

Церква, гарем і бізнес. 152

З МАЛОВІДОМОГО 55, 57

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 128

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

Пригоди гномів. 146

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ 154

КАЛЕЙДОСКОП «ВСЕСВІТУ» 42, 123, 127, 143 148.

Головний редактор О. І. Полторацький

Відповідальний секретар Н. А. Халемський

Художній редактор М. Я. Коваленко
Технічна редакція Є. Б. Борського

Редакційна колегія:

А. О. Білецький, В. Л. Василевська, Д. В. Затонський, А. С. Кисіль, О. Є. Корнійчук, К. З. Литвин, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, М. Т. Рильський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Т. К. Якимович.

БЕРРІ СТЕВІС

Малюнки Г. Малакова

ЛЮДИНА, ЩО НІКОЛИ НЕ ВМИРАЛА

П'єса на дві дії.

ДІЙОВІ ОСОБИ
(в порядку їх появи на сцені)

Джо Хілл
Ед Роуен
Том Шарп
Бен Уінтон
Ізадор Рабинович
Суддя Хоув
Начальник поліції Блейк
Гаррі Мак-Рей
Джон Т. Муді
Адам Стіл
Джім Хенессі
Чарлі Томпсон
Марта Вебер
Генрі Вебер
Хільда Уінтон
Джонсон О'Лері
Майк Дейлі, тюремний наглядач
Скотт Мак-Брайд
Мартін Гендерсон
Прокурор Уезербі
Суддя Мітчел
Віола Хелі
Александр Маршалл
Панотець Бернард Уайт
Емі Хантер
Суддя Фред Уейч
Головний суддя Аксель Кулі
Головний прокурор Стоун
Суддя Альфред Берд
Губернатор Вільям Уід
Члени профспілки, поліцаї, тюремні вартові, присяжні.

Дія відбувається в одному з західних міст США у 1914—1915 рр.

Дія I

Картина перша

Дія починається в січні 1914 року. Місце дії на заході США. На Заході, так само як і на Сході, люди працювали по десять годин на день, за сімнадцять з половиною доларів протягом усього тижня. Отже ціна на труд знизилась до двох з половиною доларів за десятигодинний робочий день, та й то, коли вдавалося знайти роботу. Коли ж роботи не було, платня припинялась з тієї ж години, коли припинялась і робота. У 1908 році почалась тривала депресія. Чоловіки й жінки перебували в постійній гонитві за роботою, але коли знаходили випадковий заробіток, жахливі умови праці викликали у них протест. Роки 1914 і 1915 — то був тяжкий час, аж поки війна в Європі не витягла нас з економічної драговини.

П'єса починається сценою на розі вулиці одного міста на заході Сполучених Штатів. Виходять чоловік дванадцять. Дехто — в костюмах, інші — в комбінезонах. Один несе американський прапор, це Джо Хілл. Другий, на ім'я Ед Роуен, виносить ящик з-під мила — імпровізовану трибуну. У третього в руці пачка листівок, його звуть Том Шарп. У четвертого теж пачка листівок, його ім'я Бен Уінтон, він — негр. Вони ставлять ящик і біля нього прапор.

ДЖО (до Еда). Ти знаєш, що треба робити?

ЕД. Знаю.

ДЖО (до Тома). Ти все зрозумів?

ТОМ. Зрозумів.

ДЖО (до інших). А ви? Всі ви знаєте план?

БЕН. Ми готові.

ДЖО (поглядом опитує і, у відповідь на їх ствердження, каже). О'кей! Тоді я починаю... (Вилазить на ящик). Мене звуть Джо Хілл. Я член Спілки індустріальних робітників світу. Нас називають «воблі», тобто «хиткими», але ми не хитаємось, ми твердо стоїмо, як скеля. Я написав пісню, ось я її вам заспіваю:

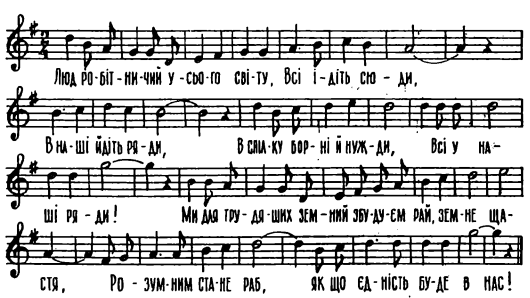

Я розкажу вам, кого ми кличемо до нашої великої спілки (продовжує швидким співучим речитативом):

Ми кличем моряків і лісорубів,
Кравців, і праль, і кухарів,
Метких за перлами норців,
Струнких дівчат-перукарів,
І дужих ковалів і чорноробів,—
Вантажник хай, і сажотрус,
І «бой», що ледве пенс заробить,
У наш єднається союз!

До нашої спілки ми кличемо всіх трудівників. Послухайте ще куплет, і ви знатимете, кого ми кличемо. Заспіваймо хором — хай дзвінко лунають ваші голоси. (Він жестами запрошує присутніх приєднатися до нього і заспівує):

Люд робітничий усього світу... і т. д.

Присутні співають хором. Все більше прохожих зупиняється, поступово вони заповнюють сцену. Одні в одежі крамарів і ремісників, інші — в робочих комбінезонах. Джо продовжує, як і раніше, швидким співучим речитативом:

Ми кличем слюсарів, каменотесів,
Шевців, монтерів, шахтарів,
Городників і кушнірів,
Всіх покоївок, пекарів,
Дівчат на фабриках і в полі,—
Усі, хто в кабалу загруз
Та кращої жадає долі,
Хай в наш єднається союз!

Якщо є хто-небудь, кого я забув, я напишу про нього в наступному вірші. Хай співає хор — голосно і дзвінко. (Заспівує):

Люд робітничий усього світу... і т. д.

До нього приєднуються інші, хор співає на багато голосів. По закінченні співу Джо продовжує:

А тепер послухайте, що вам скаже Ед Роуен. Це секретар місцевого комітету нашої спілки. Вилазь сюди, Ед.

Джо сходить з ящика, на який вилазить Ед.

ЕД. Ми — гірники, ми працюємо на мідного короля Муді. Він — власник рудників, де ми добуваємо мідь. Ми працюємо по десять годин на день без перепочинку. Ми працюємо всі триста шістдесят п'ять днів року. Нам не вистачає на прожиття. А ми хочемо, щоб наша праця могла бодай скромно прохарчувати сім'ю... Мідний король Муді і його газети зводять на нас наклепи,— тому ми й зібралися тут, щоб розповісти правду.

В глибині сцени з'являється загін поліцаїв. Вони зупиняються ззаду натовпу.

І от що я вам скажу. Поліція не дала нам дозволу на мітинг. Отож якщо ви побачите загін поліції, не лякайтесь і не впадайте в паніку. Пам'ятайте, що це мирні збори.

Кілька поліцаїв проштовхуються крізь натовп до імпровізованої трибуни.

СЕРЖАНТ ПОЛІЦІЇ. Я маю наказ арештувати кожного, хто виступить з революційними промовами. Злазь з ящика.

ЕД. Ведіть!

Ед сходить з ящика. Поліцай веде його з собою, сержант та інші поліцаї залишаються. Щойно Ед зійшов з ящика, на нього вилазить Бен.

БЕН. Робітники і робітниці живуть, працюють і вмирають, щоб напакувати грішми кишені промислових королів. От чому ми, індустріальні робітники світу...

СЕРЖАНТ.. Ну, ти! Злазь!

БЕН. Ведіть, я готовий.

СЕРЖАНТ. Відведи його, Поль.

Він передає Бена поліцаєві, який веде його до Еда.

ІЗАДОР РАБИНОВИЧ (з ящика, на який він встиг уже вилізти). Є тільки один спосіб довідатись — правильна ідея чи ні. Кинути її на терези. Якщо ідея хороша, то вона встоїть, а як ні, то опуститься донизу.

СЕРЖАНТ. Злазь сам донизу.

ІЗАДОР. Що ж, ведіть!

Його передають поліцаєві й ведуть туди, де вже стоять Ед і Бен.

Наступний промовець зразу ж вилазить на те місце, з якого зійшли попередні.

ТОМ (з ящика). Коли чоловік у всьому кориться мідному королеві Муді, ми кажемо «він носить мідний хомут». І я кажу вам, наші видавці газет, поліцаї, судді — всі вони носять мідні хомути.

СЕРЖАНТ. Злазь!

ТОМ. Ведіть.

Його передають поліцаєві і відводять туди, де під вартою стоять інші.

ДЖО (виліз на ящик і з запалом говорить). Свобода слова. А що це таке? Чи бачите ви її? Можете ви взяти її в руки, помацати? Можете ви покласти її в банк, щоб на неї росли проценти? Ні, ви не можете ні бачити, ні відчути її, і прибутку вона вам не дасть. Але без неї ви — раби, а раб — це все одно, що мертвяк.

СЕРЖАНТ. Злазь! Злазь з ящика.

ДЖО. Беріть і мене.

Поліцаї відводять Джо до інших арештованих.

НОВИЙ ПРОМОВЕЦЬ (вилізши на ящик). Леді і джентльмени!

СЕРЖАНТ. Злазь.

ПРОМОВЕЦЬ. Що ж революційного в словах «Леді і джентльмени?»

СЕРЖАНТ. Коли це говорить «воблі», то навіть слова «леді і джентльмени» звучать революційно.

Промовця передають поліцаєві, щоб одвести його, але новий робітник уже вилазить на ящик. В пригаслому світлі група арештованих промовців збільшується настільки, що становить уже цілий натовп. Сцена і далі залишається в затемненні.

Тимчасом з другого боку сцени запалюється світло. Там починається суд. Присутні: суддя Хоув, судовий клерк, констебль і Ед, що відокремлюється від групи арештованих і виходить на сценічну площадку суду.

СУДДЯ ХОУВ. Яке обвинувачення?

КЛЕРК. Виступ на вулиці без дозволу.

СУДДЯ ХОУВ. Чи визнаєте себе винним?

ЕД. Не визнаю, ваша честь. Я вимагаю суду присяжних.

СУДДЯ ХОУВ (терпеливо). Суд з участю присяжних звичайно призначається для важливіших справ.

ЕД. Це моє право за конституцією.

СУДДЯ ХОУВ. Суд з участю присяжних означає вибір засідателів за списком, запрошення прокурора і вашого захисника, якщо у вас є гроші на нього.

ЕД. Я вимагаю суду присяжних.

СУДДЯ ХОУВ (сердито). Гаразд. Ви матимете суд присяжних. Але тимчасом ви охолодите свій запал у тюрмі.

ЕД. Тюрма — зовсім не таке погане місце, якщо на неї глянути як слід.

СУДДЯ ХОУВ. Наступна справа.

Констебль відводить Еда до щільно згуртованої групи арештованих. Суддя бубонить спантеличено.

СУДДЯ. Що він, чорт би його забрав, хоче цим сказати? Тюрма — зовсім не таке погане місце, якщо на неї глянути як слід?

КОНСТЕБЛЬ (вертаючись з Беном, тримає перед ним біблію і бурмоче швидко, механічно і нерозбірливо). Ви клянетесь говорити правду, правду і нічого, крім правди, помагай вам боже!

БЕН (поклавши праву руку на біблію). Так.

СУДДЯ ХОУВ. Яке обвинувачення?

КЛЕРК. Виступ на вуличному мітингу без дозволу.

СУДДЯ ХОУВ. Чи визнаєте себе винним?

БЕН. Ваша честь, я вимагаю суду присяжних.

СУДДЯ ХОУВ. Ви теж? Але послухайте...

БЕН. Це моє право за конституцією.

СУДДЯ ХОУВ. Навіщо вам зв'язуватися з ними? Хіба ви не знаєте свого місця?

БЕН. Знаю, ваша честь. Моє місце з товаришами.

СУДДЯ ХОУВ. Ви матимете суд присяжних. Але поки слухатимуть вашу справу...

БЕН. Тюрма зовсім не таке погане місце...

СУДДЯ ХОУВ. Якщо на неї глянути як слід?

БЕН. Ви зрозуміли це, суддя?

СУДДЯ ХОУВ. Наступна справа.

Констебль відводить Бена до щільно скупченої групи арештованих і зразу ж вертається з іншим. Це — Джо.

КОНСТЕБЛЬ (тримає перед ним біблію і бурмоче швидко, механічно і нерозбірливо). Ви кляне-

тесь говорити правду, одну правду, і нічого, крім правди, помагай вам боже!

ДЖО. Так.

СУДДЯ ХОУВ (дивлячись у папери). Джо Хілл. Я знаю це ім'я.

КЛЕРК. Він — поет.

СУДДЯ ХОУВ. А!.. Яке обвинувачення?

КЛЕРК. Виступ на вуличному мітингу без дозволу.

СУДДЯ ХОУВ. То ви і є той самий співак?

ДЖО. Я співаю.

СУДДЯ ХОУВ. Людина, що складає пісні?

ДЖО. Гадаю, що ви маєте на увазі саме мене... Ваша честь, я вимагаю суду присяжних.

СУДДЯ ХОУВ. Ви теж?

ДЖО. Ви можете відхилити від нас обвинувачення, ваша честь.

СУДДЯ ХОУВ (ображено). Що?! (Обачливо.) А що, як я справді відхилю його?

ДЖО. Тоді ми зразу ж повернемось на той самий ріг вулиці...

СУДДЯ ХОУВ. Уявімо на хвилину, що я не суддя, і що ми говоримо з вами просто як мужчина з мужчиною. Ваші пісні переходять межі благопристойності.

ДЖО. Мої пісні вславляють робітничий клас. І я теж поговорю з вами як мужчина з мужчиною. Послухайте, ми просили дозволити нам розповісти людям, чому ми, гірники, страйкуємо. Ми не одержали дозволу. Чому? Інші ж його одержують! Усі інші, але не ми — не «воблі». Мабуть, Муді дуже боїться... А щодо вас, то стережіться, суддя, ми бачимо, кому ви служите.

СУДДЯ ХОУВ (хотів відповісти, але передумав і спокійно запитує). Скільки там усього з таким обвинуваченням?

КЛЕРК. Сто вісімдесят сім.

КОНСТЕБЛЬ. І ми стягуємо їх з трибуни по сорок чоловік за вечір.

СУДДЯ ХОУВ (до Джо). І всі ви просите суду присяжних?

ДЖО (лагідно). Схоже на це, ваша честь.

СУДДЯ ХОУВ (стримуєгнів. За хвилину проголошує). Суд відкладається.

Світло в цій частині сцени швидко гасне. Одночасно воно освітлює чотирьох чоловік в другій її частині. Це — Джон Муді, власник Західної мідної компанії; Гаррі Мак-Рей — з розшукового агентства «Мак — Рей»; Адам Стіл — один з агентів Мак-Рея; і Пауль Блейк — начальник поліції. Суддя з судової кімнати переходить до цієї групи. Після короткої паузи він продовжує говорити, звертаючись до Джона Муді.

СУДДЯ ХОУВ. Вони борються за привілей потрапити до тюрми.

БЛЕЙК. Вони усе прибувають. Кожен грузовик привозить нову групу. (До Тома, що входить). Чи не так, Томе Шарп?

ТОМ. Ми послали телеграми до всіх профспілкових комітетів Заходу.

МАК-РЕЙ. Вони прибувають з Дакоти, Монтани, Орегону, Вашінгтону і Каліфорнії.

ТОМ. Усі безробітні «воблі» поспішають сюди.

СУДДЯ ХОУВ. І кожен з них вимагає окремого суду присяжних.

ТОМ. Це вірно, кожен з нас вимагає окремого суду присяжних.

БЛЕЙК. Міська тюрма повна, окружна тюрма повна. Як начальник поліції я заявляю вам — події швидко наростають, і ми не можемо їх спинити.

ТОМ. Це справжня навала...

МУДІ. Скільки ваших у тюрмі?

ТОМ. Дев'ятсот шістдесят три.

СУДДЯ ХОУВ. Вони заполонили суди. Вони загальмували адміністративну машину. Через них місто збанкрутує.

МУДІ. Скільки часу вам треба, щоб розглянути судові справи?

СУДДЯ ХОУВ. Більше року. Вони обрали блискучу тактику. Так багато людей порушило закон, що тільки декого можна притягнути до відповідальності.

МУДІ. І ви потрапили в цю пастку?

СУДДЯ ХОУВ. А що я мав, по-вашому, робити? Повипускати їх? Адже вони нероби, ледарі, бродяги!

МУДІ. Для публіки ми називаємо їх ледарями і бродягами. Але ви хоч самі себе не шийте в дурні. Ці люди знають, чого хотять. Вони сміливі, вони небезпечні. Ніколи не впадайте в грубу помилку недооцінки «воблі».

СУДДЯ ХОУВ. Я й справді, сер... ви розумієте, що в звичайних обставинах...

МУДІ. Помовчіть. Дайте подумати.

СУДДЯ ХОУВ. Слухаю, сер.

Здалеку чути голоси, що співають:

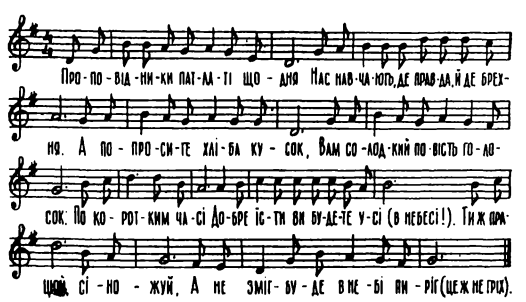

МУДІ. Що вони співають?

ТОМ. «Пиріг на небі». Це написав Джо Хілл.

МУДІ. Джо Хілл?

ТОМ. Більшість наших пісень належить його перу.

БЛЕЙК. Цими людьми у мене напхано карцери, захаращено всі проходи,— ні сісти, ні стати, ні пройти до туалету.

ТОМ. Там нема жодного в сухих штанях.

МУДІ (до судді Хоува). То потрібен рік, щоб очистити суди?

СУДДЯ ХОУВ. Може й більше.

МУДІ. Припиніть справи. Випустіть їх.

БЛЕЙК. І дозволити їм говорити, коли схочуть, де схочуть і що схочуть?

МУДІ. Відчиніть тюрму. Викиньте їх геть!

БЛЕЙК. Але ж вони одразу повернуться на старі місця і почнуть усе спочатку.

МУДІ. Хіба ви не знаєте, що ми програли? Робіть, як вам сказано.

Блейк виходить.

СУДДЯ ХОУВ. Що ж вони тепер робитимуть?

МУДІ. Почнуть, звичайно, готувати страйк. (До Тома). Правда?

ТОМ. Атож. Як тільки ви нас випустите, ми скличемо страйковий мітинг.

МУДІ. Хто придумав цей план?

ТОМ. Джо Хілл. Тільки він міг придумати такий божевільний план, а проте план удався.

МУДІ. Джо Хілл? Поет?

ТОМ. Він самий.

МУДІ. Хто він?

ТОМ. Він родом швед. Оселився тут років дванадцять тому. Прокладав нафтопровід в Каліфорнії, будував доки в Сан-Педро, скиртував пшеницю в Дакоті, тепер він добуває вашу мідь. Сім'ї в нього немає. Він знімає кімнату і їсть у Бена Уінтона та його дружини Хільди. Бен Уінтон — негр, що крутиться усюди. Небагато він вартий.

МУДІ. Живе у негра? Для чого?

ТОМ. Смаки бувають різні. Родини в нього нема. Крім того, що на ньому, в нього лише скрипка, от і все.

МУДІ. Скрипка? Для чого?

ТОМ. Він пише для нас пісні.

МУДІ. Що ви іще знаєте про нього?

ТОМ (виймає з кишені блокнота і переглядає його). Він ходить на танці в шахтарські селища, співає там своїх пісень та грає на скрипці. (Перегортаючи сторінки блокнота.) Він живе з якоюсь жінкою.

МУДІ. Ну, це не особлива прикмета, це робить кожен. Та от хоча б наш суддя...

СУДДЯ ХОУВ (зніяковіло). Будь ласка, сер, я гадаю — якщо дозволите — мені краще піти. (Виходить.)

ТОМ. Вона заміжня жінка. Її чоловік п'яниця.

МУДІ. Заміжня жінка? А що, якби чоловік якось несподівано прийшов уночі додому? Та ще був при зброї?

МАК-РЕЙ (до Тома). Ти гадаєш, можна влаштувати, щоб чоловік про це довідався?

ТОМ. Я поставив перед собою завдання здружитися з ним. Це буде неважко.

МУДІ (перебиваючи). Я волію краще не входити в деталі ваших планів. (Він трохи відходить, ніби усуваючись від цієї розмови.)

МАК-РЕЙ. А він добре стріляє?

ТОМ. У них маленька кімната.

МАК-РЕЙ. Це хороший план. Легко. Спокійно. Зроблено, і зразу ж забудуть.

ТОМ (виходить, але зразу ж вертається). Містер Муді, у мене є пара сот, зібраних по долару. Куди краще їх помістити? В Центральну мідну компанію чи у вашу?

МУДІ. По долару?

ТОМ. По долару.

МУДІ. В Центральну мідну компанію

ТОМ (з хитрим усміхом). Я так і думав. (Хоче йти.)

МАК-РЕЙ. Перевірте, щоб його зброя була заряджена.

ТОМ. Я знаю свою справу. (Виходить.)

МУДІ (оцінюючи). Хороший хлопець.

МАК-РЕЙ. Найтямущіший серед моїх людей.

Світло в цій частині сцени швидко гасне. Джон Муді, Гаррі Мак-Рей і Адам Стіл зразу ж виходять. По всій сцені спалахують яскраві вогні. Група щільно скупчених людей ще збільшилась і заповнює майже всю сцену. Тепер це — учасники страйкового мітингу, що відбувається в залі Спілки індустріальних робітників світу. Ед, Джо, Том, Бен і ще кілька чоловік утворюють наче одно ціле. Це — страйковий комітет.

ДЖО. Наша боротьба за свободу слова привела нас у тюрму, але ми виграли право на збори. І тепер ми зібрались нарешті, щоб боротися за пристойний заробіток.

Оплески.

Ми повинні самі боротися за людські права. Тільки нашими власними силами, нашою твердою волею, нашою солідарністю ми можемо піднятися до кращого життя.

ЯКИЙСЬ ЧОЛОВІК (з натовпу). Можна мені сказати кілька слів?

ЕД. Виходь сюди.

ЧОЛОВІК (виходячи наперед). Я працюю на тартаку. Я ріжу дранку. Це не робота, а просто мука. Десять годин на день пальці прив'язані до ножа, якому все одно, що різати. Раніше або пізніше ніж хапає далі, чим треба. І ось наслідки! (Він піднімає скалічену руку.) Я уповноважений вам заявити, що коли ви оголосите страйк, ми зробимо внесок до вашого страйкового фонду.

ІНШИЙ ЧОЛОВІК (з натовпу). Страйк!

Схвальний гомін.

ІТАЛІЄЦЬ (виходячи наперед). Я — італієць... У нас по всьому місту з'явились поштові листівки, з одного боку завод, а з другого — черга робітників, що йдуть до

банку вкладати свої гроші. І от ми приїхали до Америки, і тут виявляється, що греки, які прибули раніше нас, хотять страйкувати. Ну, а ми — новаки та несвідомі — ми стаємо страйколомами і відбираємо у них роботу... П'ять років знадобилося нам, щоб розпізнати правду. Тепер ми готові страйкувати разом з греками. Але власники шахт уже ловлять дурнів у інших країнах. Уже приходять судна з угорцями, а в кишенях у них такі самі поштові листівки. (Повертається на своє місце.)

ГРЕК (виходить наперед). Цей італієць каже правду. Ми один в одного відбивали роботу. Фінни ненавидять шведів, шведи не довіряють грекам, греки бояться італійців, італійці мають підозру до новачків-угорців. А американці зневажають нас усіх. Кожен ненавидить один одного. Яка в нас може бути солідарність?

ІЗАДОР (виходить наперед). Я — єврей. Коли моя родина виїздила з Польщі, ми теж везли поштову листівку в нашій маленькій валізі. Але ми побачили, що й тут є дві нації — нація робітників і нація нероб. Забудьмо, що ми євреї, забудьмо, що ми поляки, росіяни, греки, італійці. Клас хазяїв має один прапор — прапор наживи. У них один лише бог — долар. У робітників теж повинен бути один прапор, один бог, це — наша класова єдність... Ми всі повинні страйкувати. Ми повинні піти до угорців, які щойно прибули, і сказати їм правду. (Оплески.)

БЕН. Я — негр. На півдні — мільйони моїх братів. Дуже рідко якась жменька наших вирветься на волю і рушає на Захід. Капіталісти спеціально тримають мільйони наших на півдні. Коли з Європи не йтимуть вантажні судна з дешевою іноземною робочою силою, вони звернуться до цього нового резерву. (З іронією.) Неексплуатовані. Незаймані. «Чисті» американці. Ми, негри. Вони поділяють нас за кольором так само, як ділять італійців і греків за національними ознаками і мовою. Нація і нація; мова й мова; колір і колір — все це той самий прийом. Тепер чорним і білим треба об'єднатись.

ЕД. І ми тепер разом. Ми об'єднані. Ми переможемо! Перемога цього страйку примусить мідного короля Муді тремтіти. І лісові королі, і вугільні барони затремтять разом з ним. І от що ми хотіли б побачити — як усі вони разом затремтять перед зростом солідарності американського робітничого класу. (Оплески і схвальні вигуки. Ед підносить руку, даючи знак затихнути.) Братове, ми запросили спілку механіків Американської федерації праці. Брат Хенессі — секретар місцевої профспілки, і брат... брат...

ТОМПСОН. Чарлі Томпсон. Спілка механіків, місцевий комітет 42, з Ред-Галч-Майну.

ЕД. Вітаємо вас, механіки. Ви одержуєте більшу платню. Розділяти робітників з високою і низькою оплатою легко, але цей розподіл ослаблює і тих і других.

ХЕНЕССІ. Хто ослаб? Ви, може, й почуваєте себе слабкими, але не ми.

ЕД. Брате Хенессі, ми сподіваємось на підтримку спілки механіків.

Оплески.

ХЕНЕССІ. Легше на поворотах! Ваше і наше становище — це різні речі. Вам, чорноробам, нічого продавати, крім самих себе. У вас є руки і спини — оце й усе. І вашого брата завжди більше, ніж треба. А у нас, механіків, є дещо важливіше. Наша майстерність! І ми знаємо, як за неї торгуватись і як одержати найвищу платню.

ДЖО. А ви й народилися з вашою майстерністю? Ви її навчились. І кожен у цьому залі, якщо дати йому можливість, теж її здобуде.

ХЕНЕССІ. Ви вважаєте, що кожен робітник може досягти моєї майстерності? Хай так, але тоді він покине своїх «воблі» і приєднається до нас.

ДЖО. Ви не можете вилетіти з робітничого класу на крилах своєї майстерності.

ХЕНЕССІ (до Томпсона). Ходім.

ДЖО (до Хенессі, що прямує до виходу). Стривай, брате Хенессі. Не поспішай.

Хенессі вагається.

Ви сподіваєтесь вижити на тому, що продаватимете себе босам за найвищу ціну. Але для нас, для мільйонів робітників, щоб вижити, треба будувати новий світ — світ, де фабрики і ферми, шахти й заводи належатимуть людям, які приводять їх у дію. От у чому різниця між вашим і нашим поглядами. Але тепер навіть ви не можете дійти згоди з мідними босами.

ХЕНЕССІ. Хто це сказав?

ДЖО. Ви знаєте, що замислили ці люди? Війну!

ХЕНЕССІ. Ну й що ж? Хай замишляють.

ДЖО. Мідний Муді сподівається мати прибутки з крові та злиднів робітників. І з цієї крові платитиме вам!

ХЕНЕССІ (сердито). Гаразд! Досить!

ДЖО. Спершу монета, якою тобі платитимуть, карбуватиметься з крові європейських робітників. Але в міру того, як війна пошириться і в неї вступлять американські армії, монета, якою тобі платитимуть, буде карбуватися з крові твоїх власних синів і братів.

ХЕНЕССІ. Не кажи так.

ДЖО. Це правда. І я скажу їй: ти, робоча людина, не можеш жити на крові твоїх братів.

ХЕНЕССІ. Війна! Європа! Облишмо це. Ти починаєш політичні розмови. Ти — політичний агітатор, а не робітничий лідер. Щодо мене, то я стою за свою країну і за спілку механіків місцевої організації 42. А всі інші можете йти до всіх чортів! (Прямує до виходу.) Ходім, Томпсоне.

ТОМПСОН. Я залишаюсь тут.

ХЕНЕССІ. Ти — сам собі господар. (Виходить.)

ВИГУК (з натовпу, навздогін Хенессі). Забирайся звідси, кровопивцю!

ТОМ (виступаючи наперед). Давайте до справи! У нас є збройна сила, щоб протиставити їхній силі. Ми знаємо, як поводитись із динамітом, і ми знаємо, як...

ГОЛОС. Правильно!

ДРУГИЙ ГОЛОС. Добудь динаміту!

ЕД. Який ти жвавий, Том, чорт би тебе забрав!

ДЖО. Наш страйк мирний. Якщо й буде насильство, то з їх боку. Але пам'ятаймо, що ми теж озброєні (робить паузу і всміхається), озброєні нашою трудовою силою. Коли ми опустимо наші руки, світ зупиниться, бо поліцейський кийок і солдатські багнети не можуть валити ліс, добувати мідь із землі, водити пароплави через океан або ткати полотно. (Оплески. Джо піднімає руку, вимагаючи тиші.) О брати мої, ми бачимо новий світ, і ми здобудемо його. Світ, де кожен житиме в мирі. Світ, де кожен зможе сказати: «Я не пан і я не раб».

Оплески.

БЕН (кричить, перекриваючи оплески). Джо, як з піснею?

ДЖО. Звичайно, в мене є нова пісня. (Співає.)

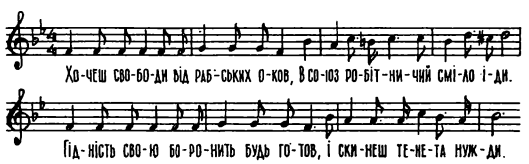

А тепер давайте хором!

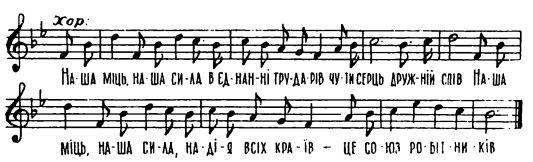

Це не опера. Ми співаємо для себе. Давайте далі, хлопці. Співайте, це для вас корисно. Це піднімає ваш дух. (Співає.)

Ждеш на небесний палац золотий,
А сам на землі в халупі живеш.
В небо літаєш на крилах надій,
А з голоду скоро помреш.

Хор співає приспів.

Хочеш удари по спині терпіть —
Союз робітничий ти обминай.
Хочеш у злиднях до смерті прожить —
Чоло перед босом схиляй.

Хор співає приспів. В останній строфі кількість голосів зростає. Люди, що стояли ззаду, проходять поміж рядами і стають на авансцені.

Кожен нужденний трудар-працівник
В союз робітничий сміло іди,
Будеш ти вільний тоді чоловік
І скинеш тенета нужди.

(Затемнення).

Картина друга

Освітлюється кімната Марти Вебер. Вона сидить біля столу за відрядною роботою. На столі перед нею лежать стовпчиками картки з пробитими дірочками, стоять також дві скриньки, на кожній з них з одного боку зажим із стержнем. Вона одягає картки дірочками на один кінець стержня, потім перевертає кожну картку і прикріпляє другу до другого зажима. Закінчивши з однією карткою, вона підкидає її в купку, що все зростає, і бере нову. Вона працює спритно і ритмічно. Протягом усієї сцени вона працює над картками. Коли щось інше відвертає її увагу, вона намагається якнайшвидше вернутися до карток. Входить Джо. Він у чудовому настрої. Марта підводить голову, сподіваючись, що він обніме її, але її руки працюють далі. Джо стає позад неї, бере її голову в руки і цілує їй волосся.

МАРТА. Ще раз. (Він знову цілує її в голову. Її руки перестають працювати.) Довше. (Він ще раз цілує її волосся. Кладе перед нею пакунок.) Що ти приніс? (Її руки автоматично відновлюють роботу.)

ДЖО (кладучи перед нею пакунок). Чай. (Кладучи ще один пакунок.) Свіжий хліб. (Кладучи ще один пакунок.) Трошки шинки. (Кладучи перед нею останній пакунок.) А оце пиріг з привітом від Бена і Хільди Уінтон.

МАРТА. Пиріг від Хільди Уінтон!

ДЖО. Я сказав їм, що маю навідатись до моєї дівчинки, і вона спекла для тебе пирога з яблуками.

МАРТА. Коли ж, нарешті, я зможу зустрітися з нею?

ДЖО. Через страйк я ще не знаю. Але на цьому тижні ми це влаштуємо. Я їм усе розповів, і вони хочуть зустрітися з тобою.

МАРТА. Вони, мабуть, дуже хороші люди, якщо ти їх так любиш.

ДЖО. Найкращі.

МАРТА. Як би я хотіла сподобатись їм... Ти зараз хочеш їсти?

ДЖО. Давай трохи побалакаємо. (Він сідає проти неї. Машинально бере картки й зажими і починає працювати. Порівняно з нею він працює повільно і незграбно.)

МАРТА. Як із страйком?

ДЖО. Проходить організовано. Усі на вулицях. Кожна господиня вдома знає, через що цей страйк. Це справді здорово, що зовсім різні люди йдуть разом з нами. Ми переможемо. Ось поглянь! (Виймає листівку і розгортає перед нею. Вона дивиться, не перериваючи роботи.) Дивись! Дивись, як це серйозно! Десять тисяч таких листівок буде на завтра розліплено по всьому місту. Прислужники мідного короля підібгають хвости, як побачать їх. (Він радісно вимахує папірцем.) Ця листівка така ж хороша, як ти.

МАРТА. Що ти хочеш цим сказати?

ДЖО. Ти належиш до жіночого роду, а вона до роду листівок. Правда?

МАРТА. Правда.

ДЖО. Ну, а серед листівок вона найкраща, як ти — серед жінок. Розумієш?

МАРТА. О Джо... Хто її написав?

ДЖО. Звичайно, я.

МАРТА (сміється). Джо! Джо! Коханий Джо!

ДЖО. Жінка, листівка, чоловік. Жінка — оця. Листівка — ця. Мужчина — оцей. Яке чудове поєднання. Яка прекрасна листівка! Яка чарівлива жінка! Який щасливий чоловік!

МАРТА. Ти задоволений собою, чи не так!

ДЖО. Звичайно, задоволений. Три найприємніші у світі речі зараз у цій кімнаті. (Раптом міняючи тон.) Скільки ще?

МАРТА. Сто вісім.

ДЖО (зітхаючи). Отже, нам треба закінчити ще сто вісім?

МАРТА (перегортаючи ще одну картку). Сто сім. І я повинна здати їх завтра о восьмій ранку.

ДЖО. Ти відстала від графіка?

МАРТА. Я випередила графік. І я взяла зайвих п'ятсот карток.

ДЖО. Але чому? Ти ж знала, що я прийду сьогодні ввечері?

МАРТА. Бо мені потрібний цей зайвий долар. І я повинна зробити це сьогодні. (Виймає з кишені книжечку і протягає її Джо.) Поглянь в мою ощадну книжку.

ДЖО. Сорок вісім доларів.

МАРТА. Завтра, коли мені заплатять за ці картки, я покладу на книжку не один, а два долари. Потім піду до адвоката і скажу: «В мене є п'ятдесят доларів. Починайте справу про розлучення. Я не можу чекати».

Він цілує її в губи. Марта відповідає. Схвильована, вона береться знов до роботи, але її пальці втратили попередню твердість. Вона нервово проводить руками по своїх косах, потім підводиться і ходить по кімнаті. Їй приємний цей стан, але він заважає їй зараз працювати. Марта бере нову картку, одразу кидає її і енергійно крокує далі. В удаваному розпачі вона скрикує.

МАРТА. Джо, що ти зробив зі мною? Як мені працювати? Ти ж зрадник нашої справи.

ДЖО (сміється). Я — зрадник?

МАРТА. Звичайно, зрадник. Я ж не зможу закінчити сьогодні цих карток. А якщо я не закінчу, мені завтра не заплатять. А якщо не заплатять, у мене не буде грошей для адвоката, а як не буде грошей, то не буде й розлучення. І якщо це не зветься зрадництвом, то що ж тоді можна так назвати?

ДЖО. І все це тому, що я тебе поцілував? Я ж навіть на половину не зробив цього як слід.

МАРТА. Не применшуй своїх здібностей. (Вона веде його до стільця.) Сідай сюди. Допоможи мені, якщо хочеш. Але залишайся на місці. І, будь ласка, давай зосередимось на роботі.

Вони мовчки працюють.

ДЖО. Скільки ще?

МАРТА (мовчки лічить). Дев'яносто шість.

ДЖО. Ми не закінчимо сьогодні.

МАРТА. Уважніше! (Вони швидко і мовчки працюють. За хвилину Марта тихо говорить.) Він прийде сюди завтра.

ДЖО. Генрі?

МАРТА. Генрі. Я написала йому, що маю повідомити щось важливе.

ДЖО. Розлучення?

МАРТА (киває головою). Він прийде завтра. Я трохи боюся, Джо.

ДЖО. Може, мені слід бути тут з тобою?

МАРТА. Я хочу це зробити сама. Я хочу бути здатна на це... Спочатку він зникав на день-два, потім це почало затягуватись на тиждень. А далі вже я ніколи не знала, коли він піде й коли вернеться. Почала працю-

вати. Бувало, прокинусь вкрита з головою ковдрою і так не хочеться скидати її і вилазити з постелі в холодний світ...

ДЖО. А тепер?

МАРТА. А тепер світ не холодний. Жити— важко, але життя не холодне, мій прекрасний Джо.

Він робить рух до неї.

Ой! Ой! Сиди на місці.

Джо стогне з удаваним одчаєм.

Вже не так багато... Джо, ми будем жити разом, разом снідати, будуватимем домашнє вогнище. Правда, це буде добре?

ДЖО. Я напишу нову пісню про весілля. Оцей самий Джо Хілл, що одружується з Мартою.

Марта стискує і розводить пальці.

Втомилась?

МАРТА. Мої пальці не гнуться.

ДЖО. Настане день, коли цю роботу робитиме машина. В сто разів швидше і краще, ніж ми робимо це руками.

МАРТА. Але Джо, це ж позбавить дев'яносто дев'ять чоловік роботи. Чому машини не допомагають людям, замість викидати нас на вулицю?

ДЖО. Це правильне питання. І досить всім нам одержати відповідь, як робочі руки набудуть такої сили, яка зможе перетворити світ... Знаєш що, я приготую чай і, поки ми будемо їсти, я розкажу тобі про машини і як вони можуть нас визволити.

МАРТА. Хліб і м'ясо, чай і пиріг. І лекція про машини та профспілки. Гаразд, Джо. Іди готуй чай.

Він виходить. Марта продовжує швидко працювати. Світло повільно згасає і одночасно засвічується в передпокої. Входять Генрі Вебер і Том. Генрі п'яний, він галасує.

ГЕНРІ. Я уб'ю його! Я уб'ю його!

ТОМ. Заткнись. Він почує тебе і вислизне чорним ходом.

ГЕНРІ. В цьому домі нема чорного ходу.

ТОМ. Ш-ш! Ти приготував револьвер?

Генрі киває головою.

ТОМ. Заходь.

ГЕНРІ (задихаючись). Дай відпочити. Ці сходи вибили з мене весь дух. А всередині у мене бродить твоє вино. (Раптом сідає на підлогу, наче готовий поринути в п'яний сон.)

ТОМ (стоїть над ним. Наполегливо). Вставай!

ГЕНРІ. Дай перевести дух.

ТОМ. Давай перевірю револьвер.

Генрі витягає з кишені револьвер. Том оглядає його і повертає Генрі.

ТОМ. Чого ти ждеш?

ГЕНРІ (підводиться. Зброя тремтить у його руках). Не тягни мене. Я сам піду, коли захочу.

ТОМ. Він там з твоєю жінкою!

ГЕНРІ. А тобі що? Це моя жінка, а не твоя. (Хитро.) Ти маєш на нього зуб? Ти, мабуть, його ненавидиш? Заждім хвилинку. (Він сідає. Кладе револьвер на підлогу. Голова звисає на груди, і він зразу засинає.)

ТОМ (б'є Генрі по обличчю). Так, я ненавиджу його. Я ненавиджу його і вдень і вночі. Вставай! (Знову б'є Генрі по обличчю.) Він співає, він танцює польку. Його любить жінка. Його люблять у профспілці. Вставай! (Знову б'є Генрі.) Він не боїться постаріти. Навіть без долара в кишені він почуває себе незалежно. (Він злісно штовхає Генрі ногою.) Вставай!

ГЕНРІ (схоплюється, тре ногу). Облиш це! (Енергійно киває головою, бачить револьвер, підбирає його і шалено кричить.) Чого я тут сиджу? Забирайся геть! (Встає і кидається туди, де Марта і Джо.)

Світло в передпокої зразу гасне і спалахує в кімнаті. Джо вносить чай саме в ту хвилину, коли Генрі вривається з револьвером у руці.

ГЕНРІ. Як славно й затишно! А ви не збираєтесь запросити й мене на чай?

МАРТА. Генрі, забери, будь ласка, револьвер.

ГЕНРІ (до Марти). Сука! (До Джо. Замахується револьвером.) Ти, постав чашки там! (Джо ставить.) Ставай до стінки. (Джо стає.) Підніми руки! (Джо піднімає.) Не чекали мене, правда?

ДЖО. Не наставляйте на мене револьвера, містер. Адже він може й вистрілити.

ГЕНРІ. А я цілю в тебе. І я буду стріляти! (Джо мовчить.) Що трапилось, профсоюзничку? Язик присох? Починай промову. Співай пісню! Я знаю, хто ти...

МАРТА. Генрі, опусти револьвер.

ГЕНРІ. А ти мовчи! (До Джо.) Куди б мені загнати першу кулю? В око? В живіт? Чи, може, в твоє погане серце? Куди хочеш? Ану, скажи.

ДЖО. Містер, до кінця вашого життя...

ГЕНРІ. Годі бадьоритись мусі в мухоловці! Ну, хлопче, ти вже більше не скакатимеш, бо ти майже покійник.

МАРТА. Генрі!

ГЕНРІ (до Марти). Заткни свою пельку. (До Джо.) Хочеш у серце? Я стрілятиму після трьох. Раз...

ДЖО (вимовляє одночасно з ним). Містер, подумайте, що ви робите.

ГЕНРІ. Два...

ДЖО. Вас повісять.

Марта кидається до столу, хапає якусь річ і кидає в Генрі. Вона влучає в ту мить, коли Генрі кричить «три» і стріляє. Джо поранений, він похитнувся. Марта кидається до револьвера, який падає на підлогу.

МАРТА. Тікай, Джо! Тікай! Я сама дам собі раду.

Світло гасне. Одночасно воно запалюється в тому місці, яке являє собою поліцейську дільницю, де начальником Поль Блейк. Там присутні троє — Мак-Рей, Стіл і Том. Мак-Рей стоїть на краю сцени і дивиться вбік. Стіл і Том стоять поруч. Зразу ж після пострілу Стіл зайшовся хрипким і довгим реготом, аж поки не засвічуються всі вогні.

СТІЛ (передразнюючи Тома). В мене є зо дві сотні! По долару! Куди вкласти! (Сміється.) Може, ти б краще подумав про свою роботу, щоб часом не опинитись на вулиці?

ТОМ (спокійно). Смійся з самого себе.

МАК-РЕЙ (перебиваючи). Де Блейк? Де цей поліцейський начальник? Ця смердюча риба?

СТІЛ (до Тома). Хіба так важко пристрелити людину, загнану в тісний кут? Це найлегше в світі. Але Джо Хілл все ще живий. (Сміється.) Я вважаю, що твої вклади не зростуть.

ТОМ. Гаразд, гаразд. Ти собі смійся, а я триматимусь за свої долари. (З крижаною підступністю.) Скажи-но мені, Адам Стіл, що ти робитимеш, коли до тебе підкрадеться старість? Ти ж знаєш, що не зможеш цим промишляти усе життя. А ти ж не молодієш.

СТІЛ. Коли мені потрібні будуть гроші, я їх добуду... А тепер скажи-но ти. Що ти робиш ночами?

ТОМ. У мене профспілкові справи.

СТІЛ. А потім, коли ти кінчаєш роботу?

ТОМ. Іду до дому.

СТІЛ (випитує). Але що ти робиш? Я ніколи тебе ні з ким не бачив. Хто твої друзі?

ТОМ (якимсь особливим голосом). У мене нема ні почувань, ні друзів.

СТІЛ. А що ти робиш із своїми грішми?

ТОМ (збуджено). Бережу на старість! Коли я зістаріюсь, я повинен мати гроші, щоб захистити себе. Я не можу дозволити собі бути вбогим.

СТІЛ (лагідно). Так, це не жарт — бути вбогим. Ми всі це знаємо. Але чому?

ТОМ. Гроші — моя зброя.

СТІЛ. А від кого ж ти захищаєшся?

ТОМ. Від подібних до нас. Коли я дивлюсь на Мак-Рея, на тебе й на себе, я знаю тільки одно: єдине, на що я можу розраховувати, коли буду старий і нікому не потрібний — це гроші. Гроші!

МАК-РЕЙ. Де цей вошивий начальник поліції?

Входить Поль Блейк.

Коли я посилаю по вас, ви повинні бути негайно. Які відомості про Джо Хілла?

БЛЕЙК. Заждіть хвилину. Що тут відбувається? Що ви знаєте про Джо Хілла?

МАК-РЕЙ. Ми прийшли, щоб вас про це запитати. І ви нам відповідайте.

БЛЕЙК. В нього стріляли під час бійки за жінку. Мені подзвонив лікар. Я попросив його написати рапорт. Ось він. (Дає його Мак-Рею). Звідки ви знаєте про Джо Хілла?

СТІЛ (переглянувши книгу протоколів, що приніс Блейк). У вас неспокійне містечко.

БЛЕЙК (шумно захлопуючи книгу). До всіх чортів! Не лізь у мої справи!

СТІЛ (знову відкривши книгу, вивчає її). Не будь такий чутливий! Дві з половиною сторінки злочинів!

БЛЕЙК. Суботня ніч — найнеспокійніша за весь тиждень.

СТІЛ. Нічний напад. Крадіжка із зломом. Грабунок на шляху. Одне убивство.

МАК-РЕЙ. Убивство?

БЛЕЙК. Суботня ніч...

СТІЛ. Одне маленьке нецікаве убивство. Убитий...

МАК-РЕЙ (зазирає у книгу). Хто це Гендерсон?

БЛЕЙК. Бакалійник з Мейн-Стріту.

МАК-РЕЙ (нетерпляче). Вмію й сам читати, дурний байстрюк. (Читає книгу протоколів.) О десятій годині минулої ночі бандит у масці увійшов до бакалійної крамниці Гендерсона. Він вигукнув «Тепер ти не втечеш!» і кілька разів вистрілив. Поранений Гендерсон, хитаючись, наблизився до прилавка, схопив свій пістолет і вистрілив у злочинця. Мартін Гендерсон, дванадцятирічний син бакалійника і єдиний відомий нам свідок, сказав, що злочинця було, здається, поранено в груди. Але він після цього ще раз вистрілив у Гендерсона, убив його, потім повернувся і втік. (Шумно захлопує книгу і дивиться в простір. Потім тихо каже). Я думаю, що чоловік, який убив бакалійника, був Джо Хілл.

БЛЕЙК. Що?!

МАК-РЕЙ. Я сказав, що чоловік, який убив бакалійника Гендерсона, був, на мою думку, Джо Хілл. Що ви скажете?

ТОМ. Мене б це не здивувало.

МАК-РЕЙ. І бакалійник всадив у нього кулю раніше, ніж він утік.

БЛЕЙК. Ні, ні, ні! Ця вигадка не для нас.

МАК-РЕЙ. А я вважаю, що це саме так.

Ви що, не хочете втриматись на своєму посту? Давайте об'єднаємось.

БЛЕЙК. Ви збожеволіли! В нього стріляли під час бійки за жінку. Він приведе свідків. Що тоді?

МАК-РЕЙ. Ви заарештуєте його за підозрою.

ТОМ. За підозрою. От і все.

МАК-РЕЙ. Але уявімо собі, що він намагається вчинити опір при арешті. Уявімо, що він витягує або збирається витягнути пістолет...

ТОМ. ...або вам здається, що він збирається витягнути зброю.

МАК-РЕЙ. І тоді його вбивають під час опору при арешті.

БЛЕЙК. Та йдіть ви...

МАК-РЕЙ (нетерпляче). Ви хочете позбутися свого місця? Не дратуйте мене.

БЛЕЙК. Мені це не подобається.

МАК-РЕЙ (з притиском). Ну й хай не подобається. Робіть.

БЛЕЙК (після паузи, дуже тихо). Але як?

МАК-РЕЙ. В кожному поліцейському відділенні є якийсь божевільний, що любить сіпати за курок. У вас їх двоє — Джонсон і О'Лері, вірно?

БЛЕЙК. Ну, так.

МАК-РЕЙ. Пошліть їх обох. Скажіть їм, що Джо Хілл небезпечний, що при ньому є зброя, що він стріляє, не задумуючись. А далі все вийде саме собою.

ТОМ (з хитринкою). І обов'язково скажіть їм, що Джо Хілл живе в одному домі з двома чорними.

БЛЕЙК. Ну, а як з хлопчиком? Сином бакалійника? Він бачив озброєного злочинця. Як з ним?

ТОМ. Всі мерці схожі.

БЛЕЙК. А що, як виявляться інші свідки, які бачили вбивство?

ТОМ. Завжди знайдуться свідки і проти померлого. Ви робіть свою справу. А я добуду всіх потрібних вам свідків.

Затемнення. В цей самий час запалюється світло в кімнаті Джо Хілла в домі Бена й Хільди. Джо Хілл лежить на вузенькому ліжку. Йому боляче, він змучений. Хільда обмиває йому груди ганчіркою, яку вона часом намочує в мисці з водою.

ДЖО. Марто! Марто!

ХІЛЬДА. Це не Марта. Це Хільда.

ДЖО. Що з Мартою?

ХІЛЬДА. Нічого поганого нема в тому, щоб коли-не-коли позалицятися до жінки. Але, Джо, дістати за це кулю? Це вже занадто.

Джо стогне від болю.

Я постараюсь не робити тобі боляче.

Джо знову стогне.

Ну, гаразд, Джо, не хвилюйся.

ДЖО. Де вона? Що з нею?

ХІЛЬДА. Я перев'яжу тебе, а ти поспи. Хорошим нічним сном. Спи.

ДЖО. Де Бен? Я хочу, щоб він пішов до Марти. Подивитись, чи все у неї гаразд. Довідатись, що з нею. Сказати їй, що за кілька днів я стану на ноги.

ХІЛЬДА. Бен скоро прийде. Він пішов шукати Еда й Тома. (Джо кривиться від болю і стогне.)

Пробач, Джо, Я стараюсь не робити тобі боляче.

Входить Ед.

ЕД. Що сказав лікар?

ХІЛЬДА. Куля ввійшла в легені... Але він витягне її за тиждень, другий.

ЕД (підходить до Джо). О Джо, як ти міг так зробити? Адже ти мав співати сьогодні увечері на мітингу.

ХІЛЬДА. І це все, Ед, чим ти хочеш допомогти? Ти все натискуєш на нього, натискуєш...

ЕД. Що з тобою?

ХІЛЬДА. Він поранений. Забудь на хвилину, що ти страйкуєш і що він тобі потрібний. Забудь, що він мав співати сьогодні ввечері. Потурбуйся про нього тому, що він — твій друг, а не тільки задля того, що він може зробити для спілки.

ЕД. І потурбуюсь. Я дуже турбуюсь про нього, Хільдо. (До Джо.) Але чорт забирай, Джо, жінки і страйк ніколи не повинні зустрічатись на одній дорозі.

ДЖО. А де ж моє особисте життя? Хіба я не мав права бачити своєї дівчинки?

ЕД. У тебе є твоє особисте життя. Ну й гаразд! Але в цьому страйку бере участь багато інших людей. У них теж є своє особисте життя, але ти про них не подумав.

ХІЛЬДА. Ви хоч при здоровому розумі, та часом доходите до безглуздя! Скажете це все, коли він поправиться. (До Джо.) Повернись, Джо, хоч трошечки. (До Еда.) Допоможи мені. Я не можу сама цього зробити.

ЕД (лагідно, допомагаючи Хільді). Джо, ми повинні поставити тебе на ноги. Це тобі ясно?

ДЖО. О'кей, Ед.

ХІЛЬДА (по хвилині). Гаразд, Джо. Тепер ти можеш спочивати. (Подаючи Еду миску). Віднеси її на кухню. (Ед виходить з мискою. Хільда поправляє подушку Джо, вирівнює ковдру й витирає йому лоба.) Спи, Джо, відпочивай.

Входять Бен і Том.

ТОМ. Як він?

ХІЛЬДА. Скоро видужає.

Ед вертається.

БЕН (до Хільди й Еда, сердито показуючи на Тома). Ви знаєте, де я

його знайшов? Він був один у барі о другій годині ночі.

ТОМ (оборонюючись, але з відтінком іронії). Мені здається, я маю право бути один у барі о другій годині ночі, якщо мені хочеться, чи не так, Бен Уінтон?

БЕН. Так, я вважаю, що ти маєш це право, Том Шарп. Але я хотів би напевне знати... (раптом обриває мову).

ТОМ. Що хотів би знати Бен Уінтон?

Бен знизує плечима.

Що хотів би знати Бен Уінтон?

БЕН (відвертається в явному збентеженні, а потім знову повертається до Тома). Що я хотів би знати, Том Шарп? Я хотів би знати, чому тобі раптом заманулось використати право сидіти в барі одному о другій годині ночі? І чому ти так нервував?

ХІЛЬДА. Ану тихше, ви, обидва! В домі недужий! Він засипає. Ед, принеси мені гарячої води.

Ед виходить. В цю хвилину хтось сильно грюкає у двері.

ТОМ. Подивись, що там. (Виходить.)

БЕН. Хто там грюкає? Це його розбудить.

ДЖО (здригнувшись, прокидається). Що це?

ХІЛЬДА. Все гаразд, Джо. Якийсь гомін знадвору.

З'являється Том, тримаючись осторонь поліcменів Джонсона й О'Лері, які входять з пістолетами напоготові.

ДЖОНСОН. Де Джо Хілл?

ТОМ. Ось він.

БЕН (до Тома). Чому ти не спитаєш, чого їм треба?

ДЖОНСОН. Ми прийшли тебе арештувати. Вставай.

ХІЛЬДА. Він не встане, поки я не дозволю. Лікар каже, що в легенях у нього дірка така, що крізь неї пройде товарний поїзд. Ед, іди сюди!

ДЖОНСОН (до Джо, відштовхуючи Хільду з дороги). Руки вгору. Я сказав, руки вгору!

Джо не в силі реагувати з достатньою швидкістю.

О'ЛЕРІ. Він ворушить руками під ковдрою! Стережись! Піднімає пістолет!

ДЖОНСОН (кидається на Джо). Е, ні!

БЕН (дивлячись на Джонсона і О'Лері). Він поранений! Чого ви нападаєте на нього?

ДЖОНСОН (до Хільди). Ану геть, ти, чорна...

БЕН. Вам не вдасться мене спровокувати (показуючи на Хільду). Що ви хочете робити з моєю дружиною? (У цю хвилину входить Ед. Бен показує на нього.) Ви думаєте і його теж позбутися?

ХІЛЬДА. Нас занадто багато.

О'ЛЕРІ (підійшов до ліжка і помацав під подушкою й ковдрою). Гей, Джонсоне, нема в нього зброї.

Джо стогне. Хільда біжить до Джо, відштовхуючи О'Лері. Стає навколішки біля ліжка.

ХІЛЬДА. Джо, де вони тобі зробили боляче?

ДЖО. Ліва рука...

ДЖОНСОН (до Джо). Швидше! Вставай і ходімо!

Джо через силу встає з ліжка і стоїть, похитуючись. Хільда накидає на нього пальто.

ТОМ. За що ви його берете?

ДЖОНСОН. Убивство.

ТОМ (сердито сміється). Він — і убивство?

ДЖОНСОН. Вбито Гендерсона. І це зробив Джо Хілл.

ЕД. Джо, не хвилюйся. Ми тебе визволимо від цієї підозри протягом двадцяти чотирьох годин.

ХІЛЬДА (до Джонсона і О'Лері). Пам'ятайте, він потрапив у ваші руки живим. Нас четверо свідків.

ДЖО (намагається йти сам, але його тягнуть Джонсон і О'Лері). Підіть до Марти... Її чоловік, Генрі Вебер — це той чолов'яга, що в мене стріляв... Вони живуть на Мідл-стріт, двісті сорок п'ять, п'ятий поверх з чорного ходу... Він хоч і не любить мене, але звільнить від звинувачення в убивстві. Розкажіть йому все, що трапилось...

Джо, Джонсон і О'Лері виходять.

ЕД. Вебер, Мідл-стріт, двісті сорок п'ять. Ходім.

ТОМ. Ні, Ед, не всі. Треба комусь піти до тюрми і доглянути, щоб із Джо все було гаразд.

ХІЛЬДА. Він має рацію.

ТОМ. Ти з Беном іди в тюрму. Хільда залишиться тут для зв'язку. Я піду до Веберів.

Світло швидко гасне. Одночасно воно засвічується в Мак-Рея, з яким розмовляє розлючений Муді. Мак-Рей його заспокоює.

МАК-РЕЙ. І ось як це трапилось, містер Муді. Я певен, ви розумієте, що ніхто не міг передбачити всіх деталей.

МУДІ. Людська неспроможність мене завжди вражає. Бездарні поліцейські службовці, завдяки яким розвиваються події не так, як треба; нездари-судді, які

вишукують спірні питання, замість того, щоб їх обійти; бездарні керівники розшукової агентури, які не можуть виконати простого доручення; бездарні керуючі шахтами, які доводять до страйків! Світ повен незугарних людей, і ви — один з них.

МАК-РЕЙ. Не думаю, містер Муді, щоб ви мали рацію. Адже я пояснив усі труднощі.

МУДІ (*крокуючи вперед і назад широкими, енергійними кроками. Він настільки поринув у свої неприємності, що більше розмовляє із самим собою, ніж з Мак-Реєм*). Ви гадаєте, що це звичайний страйк? Ви гадаєте, що це звичайні страйкові верховоди? Це ж «воблі»! Вони хотять зразу всього. Вони хотять перевернути усе суспільство...

МАК-РЕЙ. Слухайте, Муді, в ім'я справедливості я повинен сказати на своє виправдання...

МУДІ. Ми стоїмо при порозі. Настає золотий вік Америки. Народам Європи потрібні наша сталь, наш ліс, наша мідь. Навіщо вони все це купують? Для озброєння! На гармати. На військові кораблі... Два-три роки — і всю Європу охопить полум'я. Їх смерть — це наше життя! В ту хвилину, коли вони будуть розгромлені, ми зможемо взяти на себе керування світом.

МАК-РЕЙ. Містер Муді, я пояснив, яким способом...

МУДІ (*різко його перебиваючи*). І я не дозволю, щоб жменька жалюгідних фанатиків зривала наші плани. (*Він енергійно, з силою повертається до Мак-Рея.*) В чім справа? Хто ця людина? Ви не можете з ним управитись?

МАК-РЕЙ. Містер Муді, я вам обіцяю, зараз усе в наших руках.

МУДІ. Це мало бути зроблено швидко й ефективно. Але це не було зроблено швидко й ефективно. Я зневажаю неповоротких людей.

МАК-РЕЙ. Він не протягне й десяти годин. Він сходить кров'ю у тюрмі. Він не зможе стати перед судом завтра о другій годині дня. До цього часу він буде холодний, як лід.

МУДІ. Я вже раз сказав, що не хочу знати механіки ваших справ. (*Прямує до виходу.*) Закінчуйте, що почали.

МАК-РЕЙ. Я закінчу! Я закінчу!

МУДІ. Те, що мало бути простим, стало складним. Коло розширюється. Все більше людей втягується в цю історію. Занадто багато. Звузьте коло. І щоб усе було зроблено!

МАК-РЕЙ (*до Муді, що виходить*). Я вам обіцяю. Він буде мертвий протягом найближчих десяти годин.

(Затемнення)

Картина третя

Прожектори освітлюють камеру Джо. Тюремні ґрати. Протягом усієї картини Джо залишається за гратами, на вузькому, обмеженому просторі, тоді як інші — на відкритій площадці. Він — один, лежить на койці, наспівуючи пісню, яка саме складається у нього.

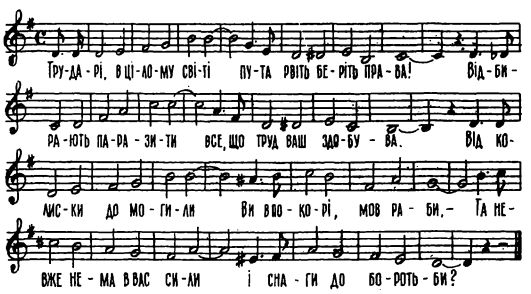

ДЖО. Трударі, в цілому світі
Пута рвіть, беріть права,—
Відбирають паразити
Все, що труд ваш здобува.
Від колиски до могили
Ви в покорі, мов раби,—
Та невже нема в вас сили
І снаги до боротьби?
Схоче люд робочий — буде
Поїздів спиняти рух...

(*Зупиняється, не знаючи, як продовжувати. Потім гукає.*) Гей, Майку! Майку Дейлі!

ГОЛОС МАЙКА. Та замовкни там!

МАЙК (*входячи*). Якого чорта ти мене гукаєш? Я тобі не бой з готелю!

ДЖО. Дай риму на «рух».

МАЙК. Чом я не випустив з тебе кров, як я роблю це з кожним іншим?

ДЖО. Жвавіше, Майк, допоможи. Мені треба кінчити пісню.

МАЙК. Ну, до чого ти там дійшов, на чому спинився?

ДЖО. Що римується із словом «рух»?

МАЙК. Ланцюг! От що римується із цим словом. Ланцюг.

ДЖО. Ланцюг? Так.
Кораблі могутні люди
Можуть взяти на ланцюг.

Непогано. Але мені доведеться попрацювати над цим. Спасибі, Майку.

МАЙК. Чого ти сидиш і пишеш оці дурниці? Що тобі треба зробити, так це взяти адвоката.

ДЖО. Спасибі, Майку. Але я й сам впораюсь.

МАЙК. Авжеж, авжеж. Ти там встанеш і заспіваєш пісню, а вони відчинять перед тобою браму і проведуть з поклоном... Візьми адвоката.

ДЖО. Мені не треба доводити свою безвинність. Це їм доведеться доводити, що я винний.

МАЙК. А все ж візьми собі адвоката!

ДЖО. Мені прийдеться довести, що я не був у крамниці Гендерсона між дев'ятою і десятою вечора в суботу. І я це доведу.

МАЙК. Звичайно. Ти можеш це довести. Ти маєш це довести. Але торік був тут один хлопчина. Якраз у цій самій камері. Спритний парубок. Голова. Він усе знав про правила свідчень, про прямі, непрямі, перепрямі, зустрічні й заперечні свідчення, про правопорушення, адвокатські викрутаси, опитування свідків і таке інше. Справжня голова. Я сам вестиму свою справу, сказав він. Так. І це не було убивство. Просто крадіжка з магазину, от і все. Я сам вестиму свою справу, сказав він. І знаєш, де він зараз?

ДЖО. Завідує магазином?

МАЙК. Ти закінчиш так, як і він. А я цього не хотів би.

Сильний стук у двері, чути, як два голоси гукають: «Гей, відчини. Вже десята година».

Прийшли двоє твоїх друзів. (Іде до дверей.)

ЕД (за дверима). Гей, Джо, як справи?

Майк вертається з Едом і Томом.

ДЖО. Ед! Том! Як добре.

ЕД. Здоров, Джо!

ТОМ. Здоров!

МАЙК. Слухайте, хлопці. Десять хвилин, не більше. Той раз я дав вам побути більше, і мені був прочухан. Десять хвилин.

ДЖО. Ясно, Майк.

Майк виходить.

Що трапилось? Чому у вас такий розгублений вигляд?

ЕД. Джо, у нас тільки десять хвилин, а нам ще треба тут провести збори.

ДЖО (постукуючи по гратах). Відкриваю ці збори нашого виконавчого комітету.

ЕД. Том, зроби своє повідомлення.

ТОМ. Це погане повідомлення. Нічого не можу сказати про Марту. Жодної нитки. Нічого...

ДЖО (підтримуючи в собі надію). Шукай далі! Коли шукаєш, обов'язково знайдеш.

ТОМ. Джо, тобі доведеться зустріти це мужньо. Бачиш, коли я прийшов туди вночі, вони вже виїхали. Все, до найменшої дрібнички, вивезено. Фургон прибув серед ночі. Ніхто не знає, куди вони вибрались. На північ, південь, схід чи захід.

ДЖО. Це я вже знаю.

ЕД. І ти знаєш, що ми шукаємо Веберів цілих шість тижнів. Це було таємне і напружене шукання. Сорок наших кращих людей з профспілки. По всіх містах Сполучених Штатів. І без жодних наслідків.

ДЖО. Але часу минуло небагато. Всього шість тижнів!

ТОМ. Шансів на те, що вони знайдуться, з кожним днем стає менше. Наче хтось їх проковтнув. Наче їх ніколи й на світі не було. От моє повідомлення.

ДЖО. Починаємо обговорення, хлопці.

ЕД. У тебе нема алібі, якщо не можна представити Веберів персонально. А вони зникли. І тому марна річ виступати у суді на твій захист.

ТОМ. Він має рацію.

ЕД. Перше питання, з яким прокурор накинеться на тебе,— де ти був тієї ночі? І що ти йому відповіси? З жінкою, якої немає?

ДЖО. Марта об'явиться.

ЕД. А якщо не зможе об'явитись? А якщо з нею щось трапилось? Ти про це подумав?

ДЖО. Звичайно. Може, її засадили. От чому нам треба її шукати.

ЕД. А якщо вона не може об'явитися з іншої причини? Що, як її уже на світі немає?

ДЖО. Марта жива. Вона жива!

ЕД. Що б там не було, а ти не маєш алібі. Та ще й приплутались обставини, про які ми раніше не говорили.

ДЖО. Що саме?

ЕД. Сучі сини намагаються нас пограбувати. Муді програв страйк, але все ще силкується здобути перемогу... Ти не думав, що ця справа сфабрикована?

ДЖО. Звичайно. Я думав про це.

ЕД. Тоді скажи мені, як ти уявляєш судовий розгляд? Це що, шукання правди?

ДЖО (після паузи, тихо). Так.

ЕД. Слухай, товаришу голова. На підставі зробленого повідомлення і обговорення я пропоную взяти адвоката.

ДЖО. Адвокати коштують гроші, а у мене з цим якраз сутужно.

ЕД. Я добуду грошей.

ДЖО. Де?

ЕД. У хлопців із спілки.

ДЖО. У хлопців із спілки! Ти хочеш сказати, що попросиш їх скоротити витрати на молоко для дітей, щоб вони могли внести потрошечку на адвоката для Джо Хілла! Уклінно дякую. Ні! Це особиста справа. Я сам у це вскочив і сам виберусь.

ЕД. Джо, не треба гучних слів. Це просто судовий фарс. У них є сотні юридично виправданих способів позбутись тебе. Отже, коли вони почнуть тебе судити, спілка хоче, щоб тебе захищав хороший адвокат.

ДЖО. Та будь я проклятий, коли дозволю втягнути спілку в мої особисті неприємності!

ЕД. Те, як ти опинився в тюрмі, стосувалося тебе особисто. Але те, що ти досі

тут — це вже не тільки твоя особиста справа. (М'яко, майже ніжно.) Джо, ти нам потрібний, нам потрібні твої пісні.

ДЖО. Я можу писати пісні в тюрмі. (Виймає записки з кишені.) Ось одна наполовину готова.

ЕД (нетерпляче відхиляє записку). Хіба це краще для робітничого класу, коли вони виведуть тебе з боротьби?

ДЖО. Якщо в людини є зайва копійка, нехай віддасть її в касу спілки. А ти хочеш тринькати профспілкові гроші для мого захисту!

ЕД. Джо, твій захист і є наша організація.

ДЖО. Це страшенно дорого.

ЕД. Дорого? А хіба ми можемо купити другого Джо Хілла? Ми боремося за людей. Що в нас є, крім людей?

ДЖО. Ближче до справи.

ЕД. А я й розмовляю з тобою у профспілковій справі. На кожних зборах половина людей, скажімо, буде готова тебе захищати. Але друга половина ще ні. Ми загітуємо їх. Просто в залі. Джо, захист це — організація!

ДЖО. А ти що скажеш, Том?

ТОМ. Я згоден з Едом щодо адвоката. Але я згоден на всі сто відсотків, що це не повинно торкатись профспілки. В Еда дуже хороше гасло: «Захист — це організація». Але на практиці це створить спілці погану славу.

ЕД. З усіх дурних...

ДЖО. Зажди, Ед. Слово має Том.

ТОМ. Справа виглядатиме так, ніби ми схвалюємо і людей, які сплять з заміжніми жінками, і бійки з пострілами, і всяку таку гидоту. Це твоя особиста, брудна справа, Джо, і я не бачу потреби втягувати в неї спілку.

ДЖО. От бачиш! Том зі мною згоден.

ЕД. Ви обоє не праві.

ТОМ. У нас уже нема часу. Майк Дейлі буде тут з хвилини на хвилину. Давайте голосувати.

ЕД. Ми не готові до цього.

ДЖО. За адвоката, але без вплутування спілки у цю справу. Хто за?

Том і Джо підносять руки.

ЕД. Заждіть хвилину. Я не готовий до цього питання.

ДЖО. Рішення прийнято, Ед. Два до одного.

ЕД. Рішення не прийнято, Джо. Ти робиш катастрофічну помилку. Ти проголосуєш своє життя.

ДЖО. Це моя помилка і моє життя.

ЕД. Ні, не твоє! Це наше життя. Я не дозволю тобі цими скороспілими, галасливо-героїчними...

Входить Майк.

МАЙК. Ваші десять хвилин минули.

ЕД. Дай нам ще хвилину.

МАЙК. Це буде моя хвилина, і я тебе стукну. Ану звідси... (Виштовхує Еда й Тома за двері.)

ДЖО. Збори закрито.

ЕД (озивається в той час, коли його виштовхують). Не закрито! Голосування було проведене в спішному порядку. Я його не визнаю!

Чути, як за сценою відчиняються і знову зачиняються залізні двері. За хвилину Майк повертається.

МАЙК. Джо, тут тебе хочуть бачити.

Він робить знак рукою. Входить Скотт Мак-Брайд, а Майк швидко виходить.

МАК-БРАЙД. Я Скотт Мак-Брайд. Ось моя картка. (Подає візитну картку.)

ДЖО. Адвокат.

МАК-БРАЙД. Мене зацікавила ваша справа. Я б хотів за неї взятись.

ДЖО. Що вас так зацікавило?

МАК-БРАЙД. Правильне питання. Я відповім на нього. Що таке адвокат?.. Коли я був студентом, то думав, що служитиму корисній справі. Але, подібно до всіх адвокатів, я служу і правим і неправим, винним і безневинним. Часом я запитую себе: «Невже задля цього я вивчав право?» Але треба якось заробляти на життя, тому буваєш інколи дволичний або йдеш на всілякі обходи закону для цих правих і неправих, винних і безневинних... Аж ось трапляється справа на зразок вашої. Не ви до мене звернулись, а я до вас прийшов... Я знаю в суді кожен закуток. Я знаю суддів. Я не раз виступав перед ними. Я знаю темперамент і настрої кожного з них.

ДЖО. Ви надто швидко вимовляєте слова, містер адвокат, і у вас їх забагато. Коротше кажучи, ви надто багато говорите.

МАК-БРАЙД (з обеззбройливою простотою). Це характерна риса моєї професії і разом з тим її прокляття.

ДЖО. Мені справді потрібний адвокат.

МАК-БРАЙД. Я можу взяти вашу справу?

ДЖО. У мене нема грошей.

МАК-БРАЙД. Мене не гонорар цікавить, а справа. Мій гонорар залежатиме від розміру вашої кишені.

ДЖО. Кишеня у мене здорово збіглась.

МАК-БРАЙД. Тоді й мій гонорар збіжиться. (Виймає з кишені папери.) Ваш підпис дасть мені необхідні повноваження, щоб зрушити справу.

ДЖО (відсовується, з підозрою в голосі). Ви вже наперед підготували папери? Отже, ви сподівались на згоду?

МАК-БРАЙД. Я мав надію. Тому й приготував папери.

ДЖО. Це звучить резонно.

Вони тиснуть один одному руки. Джо підписує.

МАК-БРАЙД. Так. Тепер ми в такій самій безпеці, як долар у кишені господа бога.

ДЖО. Глядіть, щоб у цій кишені не виявилось дірки. Я б не хотів випасти.

МАК-БРАЙД. Спокійно відпочивайте. Цього не трапиться.

ДЖО. Ми будемо часто бачитись?

МАК-БРАЙД. Авжеж.

ДЖО. Тоді постарайтесь розмовляти зі мною по-простому, не так (крутить у повітрі пальцем), а прямо до справи.

МАК-БРАЙД (сміється). Прокляття моєї професії.

Джо теж приєднується до його сміху.

Давайте тепер серйозно. Вважають, що хлопчик — єдиний свідок вбивства. Як він?

ДЖО. Він вже сказав, що я не схожий на людину, яка стріляла в його батька.

МАК-БРАЙД. Гаразд... Дрібні деталі можуть справити великий вплив на суддю і присяжних. Отже, слухайте мене уважно. Я розповім, як вам треба триматись на суді...

Освітлюється вся сцена. Джо і Мак-Брайд входять у зал суду. Присутні: суддя Мітчел, присяжні, прокурор Уезербі та Мартін Гендерсон. Мартін — на місці, відведеному для свідків, його допитує прокурор. Хоч діалог між прокурором Уезербі та Мартіном проходить гладко, ніби після хорошої репетиції, все ж таки почувається, що Мартін схвильований і що напруження його наростає. Мартін Гендерсон весь час намагається не дивитись на Джо.

МАРТІН. Мій батько тягнув до стіни мішок з картоплею. Я почув гомін, і двері відчинились.

ПРОКУРОР. Що ти зробив тоді?

МАРТІН. Я повернувся і побачив чоловіка, який щойно увійшов із пістолетом у руці.

ПРОКУРОР. Його обличчя було закрите чи якось замасковане?

МАРТІН. Нижня частина його обличчя була закрита червоною хусткою.

ПРОКУРОР. Що він зробив, як зайшов?

МАРТІН. Він закричав: «Нарешті я тебе впіймав» і вистрілив у батька.

ПРОКУРОР. А що сталося потім?

МАРТІН. Батько похитнувся, доліз якось до прилавка, схопив свій пістолет і вистрілив у того чоловіка.

ПРОКУРОР. А ти що зробив?

МАРТІН. Я побіг за прилавок і причаївся.

ПРОКУРОР. А що ж зробив тоді бандит?

МАРТІН. Він вибіг із магазину, зігнувшись і тримаючись за груди. Потім я поповз до батька.

ПРОКУРОР. Ти зміг роздивитись бандита?

МАРТІН. Так, сер. Я непомітно виглядав із-за прилавка.

ПРОКУРОР. Тепер я хочу, Мартін, щоб ти гарненько подивився на підсудного, що сидить он там...

МАРТІН. Гаразд, сер.

Мартін дивиться на Джо. Їх очі зустрічаються. Мартін не витримує, його вії здригаються.

ПРОКУРОР (подивився довгим, пильним поглядом). А тепер чи не скажеш ти його честі і присяжним,— будь ласка, поглянь на них,— який він на зріст, оцей чоловік, що стоїть перед тобою, порівняй його зріст із зростом бандита, що увійшов до магазину тієї ночі, коли вбили твого батька. Гарненько подумай і відповідай, як належить.

МАРТІН. Зріст майже такий самий.

ПРОКУРОР. Такий самий, як чий?

МАРТІН. Цей чоловік майже такий самий на зріст, як той, що стріляв у мого батька.

ПРОКУРОР. А як форма голови підсудного — схожа вона на форму голови бандита?

МАРТІН. Вона майже така сама.

ПРОКУРОР. Така сама, як чия?

МАРТІН. Як голова чоловіка, що стріляв у мого батька.

Світло зменшується тут і яснішає там, де стоять Джо і Мак-Брайд.

ДЖО (збуджено шепоче). Чому ви його не зупиняєте? Він фактично вкладає хлопцю відповіді у рот.

МАК-БРАЙД. Джо, ви не юрист. Ви не розбираєтесь у цих речах. Керуйтесь моїми порадами.

Джо відвертається, спантеличений і схвильований. Світло знову запалюється, як раніше.

ПРОКУРОР. А загальний його вигляд відповідає загальному виглядові чоловіка, який убив твого батька?

МАРТІН. Так, сер. Він схожий на того чоловіка. Я хочу сказати, що загальний його вигляд відповідає загальному виглядові чоловіка, який убив мого батька.

ДЖО (спалахнувши і звертаючись безпосередньо до хлопця). Слухай, Мартіне, хіба ти забув, як вони привезли тебе в тюрму? Невже ти не пам'ятаєш? Ти сказав тоді, що я не той чоловік. Ти сказав: «Чоловік, який стріляв у батька, був нижчий, кремезніший». Повтори ж це, Мартіне, повтори! Чого ти намагаєшся пошкодити мені?

ПРОКУРОР. Ваша честь, я протестую, щоб підсудний втручався таким способом.

МАРТІН (одночасно з прокурором). Дайте мені спокій! Я сам знаю, що трапилось. І кажу те, що бачив!

ДЖО (в розпачі). Мартіне!

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Містер Мак-Брайд, я змушений попросити вас установити контроль над вашим клієнтом. (До Джо.) Містер Хілл, в суді є певні процедурні правила, і ви повинні їх додержувати.

ДЖО. Але ж ваша честь, якщо хлопчик... А втім... пробачте, пане суддя.

МАК-БРАЙД. Джо, не робіть цього вдруге. Ви все зіпсуєте.

ПРОКУРОР (вкрадливо). А тепер, Мартіне, дай відповідь на таке запитання. Наскільки риси обличчя підсудного відповідають рисам обличчя бандита, що вбив твого батька?

МАРТІН. Ви ж знаєте, що я не бачив його обличчя. (Він стривожений, збуджений.) Я хочу сказати, що не міг роздивитися обличчя бандита, бо воно було прикрите червоною хусточкою.

ПРОКУРОР. Але ж ти примітив загальний вигляд бандита і кажеш, що він нагадує загальний вигляд оцього чоловіка?

МАРТІН. Так, сер.

ПРОКУРОР. Цього досить, Мартіне.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Мартіне Гендерсон, я повинен похвалити тебе. Ти виявив мужність і сміливість.

ПРОКУРОР (до Мак-Брайда). Тепер ваша черга.

МАК-БРАЙД (робить крок уперед і починає допит). Скільки тобі років, Мартіне?

МАРТІН. Тринадцять.

МАК-БРАЙД. Багато людей приходило в магазин твого батька, правда?

МАРТІН. Так, сер.

МАК-БРАЙД. Ти не бачив підсудного раніше?

МАРТІН. Ні.

МАК-БРАЙД (підходячи до Мартіна і стаючи між ним і Джо). Ти казав, що підсудний майже такий самий на зріст, як і той чоловік, що стріляв у твого батька?

МАРТІН. Так, сер.

МАК-БРАЙД (стоячи між Мартіном і Джо). Ти, Мартіне, звичайно, вмієш робити нескладні обчислення, правда?

МАРТІН. Умію.

МАК-БРАЙД. Отже скажи, який був той чоловік на зріст?

Мартін вагається.

І скажи, як би ти описав форму його голови?

Мартін намагається глянути на Джо, але Мак-Брайд стоїть на прямій лінії поміж ними і похитується так, що заважає Мартінові бачити Джо.

ПРОКУРОР. Ваша честь, я протестую. Він ставить пастку тринадцятилітньому хлопчикові!

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Так, Брайд, я вважаю, що ви поводитесь із свідком небезсторонньо. Він тільки хлопчик і чудово давав свідчення. Хай свідок дивиться на підсудного.

МАК-БРАЙД (все ще похитуючись, щоб заважати хлопчикові бачити Джо). Ваша честь, я тільки хочу впевнитись, наскільки правдоподібно він свідчить. А для цього...

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Мак-Брайд, я попереджаю вас. Ви повинні виконувати мої розпорядження. Сідайте, будь ласка.

МАК-БРАЙД (все ще похитуючись). Але ж, ваша честь...

Суддя Мітчел стукає молоточком. Мак-Брайд сідає. На хвилину настає тиша.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Це не перша справа, яку ви зі мною ведете. Не поводьтеся так, щоб зробити її останньою... А тепер можете ще запитувати свідка.

МАК-БРАЙД. Я відмовляюся від дальшого допиту.

ПРОКУРОР (вкрадливо втручається). Тоді, ваша честь, чи не можу я викликати свого наступного свідка?

ДЖО (до прокурора). Заждіть! Заждіть з вашим наступним свідком!

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Ви гадаєте, нема способу примусити вас мовчати? Я кажу вам це для вашої ж користі...

ДЖО. Суддя, мені треба переговорити хвилину із своїм адвокатом.

СУДДЯ МІТЧЕЛ (ввічливо). Я надаю вам хвилину.

Світло в судовій кімнаті пригасає і яскравішає у тій частині, де Джо і Мак-Брайд.

ДЖО (люто шепоче Мак-Брайду). Хороший напрям дали ви хлопчині! Не відпускайте його! Натисніть на нього! Добудьте правду!

МАК-БРАЙД (сердито копіює його). Натисніть!.. Ви бачите, як обробляв мене суддя? Він розірве нас на шматки, якщо я далі триматиму хлопчину на лаві для свідків. А хто я такий, щоб іти проти його волі?

ДЖО. Про чиї інтереси ви дбаєте — про свої чи мої?

МАК-БРАЙД. Коли б я потримав його там ще п'ять хвилин, він би розплакався на весь зал. А це справило б згубне для нас враження на присяжних. Джо, ви повинні вірити моїй розсудливості. Я знаю, що роблю.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Ви одержали свою хвилину, навіть більше. Будемо продовжувати.

Світло заливає усю сцену. На місці для свідків Віола Хелі, рука її на біблії, яку тримає судовий пристав. Вона саме закінчує присягу.

ВІОЛА ...присягаюсь говорити правду, всю правду, нічого крім правди, і хай допоможе мені бог.

Судовий пристав виходить з біблією в руках.

ПРОКУРОР. Як вас звати?

ВІОЛА. Віола Хелі, міс Віола Хелі.

ПРОКУРОР. Де ви живете?

ВІОЛА. Норд-Хай-стріт, двадцять.

ПРОКУРОР. Міс Хелі, чи не можете ви розповісти суду, де ви були в суботу, десятого січня, близько десятої години вечора?

ВІОЛА. Я була на Мейн-стріт, йшла в північному напрямку з Другої на Третю авеню.

ПРОКУРОР. Звідки ви знаєте, що була десята година?

ВІОЛА. Я дивилася виставу в театрі. Там закінчують о десятій, і я йшла додому.

ПРОКУРОР. Хто-небудь привернув вашу увагу, коли ви йшли додому?

ВІОЛА. Так! Я проходила повз бакалійну крамницю Гендерсона. Там був з ним його син (показуючи на Мартіна) — ось цей хлопчик. І я виразно пам'ятаю, що у вікні сидів кіт. Я пройшла з півквартала після крамниці, коли почула ззаду квапливі чоловічі кроки.

ПРОКУРОР. Чому ви запам'ятали саме цього чоловіка?

ВІОЛА. Бо він поводився дуже грубо. Догнавши мене, він майже зіпхнув мене з тротуару.

ПРОКУРОР. Міс Хелі, опишіть, будь ласка, чоловіка, якого ви бачили.

ВІОЛА. Він ішов згинці, тримаючись за груди, наче був поранений, і я бачила, що він був високий та худий.

ПРОКУРОР. Що іще?

ВІОЛА. Я помітила, що в нього була хустка на шиї.

ПРОКУРОР. Якого кольору була ця хустка?

ВІОЛА. Я не могла бачити кольору. Було надто темно.

ПРОКУРОР. Міс Хелі, як ви могли так добре роздивитися цього чоловіка? Спочатку він ішов позаду вас. Потім він вас перегнав. Як ви могли бачити його обличчя?

ВІОЛА. Проходячи мимо, він озирнувся і глянув на мене.

ПРОКУРОР. Що ж ви іще помітили?

ВІОЛА. В нього було тонке обличчя з гострим носом і широкими ніздрями.

ПРОКУРОР. Чи не було в нього шраму на обличчі?

ВІОЛА. Так, шрам на щоці. (Показуючи на Джо.) У цього чоловіка теж гострий ніс, і ніздрі широкі, і в нього шрам на щоці!

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Хвилинку, міс Віола, хай прокурор задає питання.

ВІОЛА. Я тільки намагаюсь допомогти, пане суддя.

ЕД (схоплюється і кричить на весь зал). Джо, тобі сфабрикували цю справу.

Він вибігає з судового залу. Світло гасне і запалюється знову, освітлюючи Еда і Александра Маршалла.
Маршалл стоїть, а Ед підходить до нього.

ЕД. Дякую вам, що ви знайшли час побачитись зі мною, містер Маршалл. Сподіваюсь, я вам не заважатиму.

МАРШАЛЛ. Ні, будь ласка, містер Роуен. Я заглядав у суд сьогодні вранці.

ЕД. Чи подобається вам те, що ви бачили?

МАРШАЛЛ. Не дуже (Пауза, під час якої вони вивчають один одного. Потім Маршалл тихо говорить.) Містер Роуен, одним з найважливіших моментів для адвоката має бути впевненість, що коли присяжні збираються судити, ні в кого з них нема упередженого ставлення до фактів справи. У нашому суспільстві кожен громадянин — це потенціальний присяжний; але з першого дня процесу газети були повні інсинуацій і чуток, які настроювали голови потенціальних присяжних упереджено... Цей Джо Хілл, цей «воблі», цей радикальний профспілчанин, став символом. Вони дивляться на нього і бачать причину нещастя їх долі, чому вони втрачають посади, чому тяжчим стає життя. А великий бос усе це використав і зліпив справу, щоб убити Хілла, саме щоб убити.

ЕД. Містер Маршалл, що ж можна зробити?

МАРШАЛЛ (іронічно). О, в мене є план. Треба взяти навмання сто чоловік і залишити їх у пустелі. Годувати їх, одягати, дати їм житло. Тримати їх ізольовано один від одного і від тих, хто міг би на них впливати. Не допускати до них жодних повідомлень, фактів, звісток. Головне — не давати їм газет. І так цілий рік. А коли виникне якась важлива справа, взяти дюжину з них, звичайно, навмання і посадити на лаву присяжних. Це будуть ідеальні засідателі.

ЕД. Хіба зараз час для жартів?

МАРШАЛЛ. Ви гадаєте, я жартую? (Раптом змінивши тон, дуже щиро.) Як це трапилося, що Джо Хілл найняв цього адвоката, цього Скотта Мак-Брайда?

ЕД. Він дешево запропонував свої послуги.

МАРШАЛЛ. Найважливішим завданням було вибрати неупереджених засідателів. А Мак-Брайд навіть не пробував цього робити. Перед хлопцем виступали аж три свідки. Кожний компетентний юрист міг би відвести їх свідчення, шиті білими нитками.

ЕД. Це шахрай? Його підкупили?

МАРШАЛЛ. Адвоката не обов'язково підкупати. Надто часто він сам себе продає — і то за дурничку. Він був куплений своєю сім'єю, друзями, своїм майном, суспільством. У справді важкі хвилини тихий голос нашіптує йому: навіщо тобі сваритися з суддею і прокурором? Ти заробляєш тут собі на життя і маєш надалі заробляти в цьому ж самому суді. А це тільки «воблі». Навіщо ж рискувати?

ЕД. Слабодухість це чи зрада, а кінець один. Містер Маршалл, я говорю зараз офіційно, як секретар місцевої організації профспілки робітників. Я хочу, щоб ви взяли цю справу.

МАРШАЛЛ. Ні.

ЕД. Чому ні?

МАРШАЛЛ. Це забере у кожного з вас останній долар, останній пенс.

ЕД. Ми дістанемо грошей.

МАРШАЛЛ. Це відніме у мене надто багато часу.

ЕД. Але час можна перевести на гроші.

МАРШАЛЛ (в р а ж е н и й). Ні, ні. Тут справа не в грошах.

ЕД. Ви вели інші справи робітників — чому ви не хочете взяти цієї?

Чому?

Маршалл знизує плечима. Мовчання.

МАРШАЛЛ. Я вірю в доброту людини. Я вірю, що ті, хто піднявся до багатства і влади, повинні використати цю владу й багатство для загального добра. І я сподівався, що в моїй країні службовець і робітник можуть побудувати світ, в якому люди жили б разом у дружбі і злагоді.

ЕД. Лев і ягня в одній кошарі? Ви й тепер вірите у це?

МАРШАЛЛ. Я вів три справи, в яких були замішані робітники, і це відкрило мені очі на те, чого я не хотів бачити надто близько. Я побачив зажерливість і підступність. Я побачив, що багатство руйнує свободу. Я побачив, як долар ставлять високо, а людину низько. Хіба ж у цьому мрія Америки — викохувати расу грошових магнатів?

ЕД. Тоді справді ви знаєте дійсність. Які справи ведете ви тепер?

МАРШАЛЛ. Заповіти. Нещасні випадки. Громадські позови. Нерухоме майно. Розлучення. Є дуже багато різноманітних справ — можна вибрати.

ЕД. Візьміть справу Джо Хілла. Вона дасть вам багато нового. Візьміть її.

МАРШАЛЛ. Ради бога, ні! Ця справа може захопити мене. А я не хочу хвилюватися.

ЕД. Благаю вас захопитися цією справою — ради Джо Хілла, ради трудящих, та й ради самого себе!

МАРШАЛЛ (з і т х а є, п а у з а. П о т і м т и х о). Дозвольте мені вас запитати, так би мовити, між іншим. Він — не винен, адже так?

ЕД. Я знаю Джо Хілла. Він не вбивав.

МАРШАЛЛ. То чому ж він не розповість, де був тієї ночі?

ЕД. Його алібі порушено. В нього стріляв чоловік, який застав Джо зі своєю дружиною. Ми весь час їх шукаємо, але вони кудись перебралися, зникли. Джо не може розповідати про це, тому що не може довести, де був тієї ночі.

МАРШАЛЛ. Перше, що ми зробимо,— це наймемо детективів, щоб визначити місце перебування цього чоловіка і його дружини.

ЕД. Містер Маршалл, сорок наших кращих людей весь час таємно шукають їх по всіх Сполучених Штатах. Жодних слідів.

МАРШАЛЛ. Тоді це сфабрикована справа.

ЕД. Звичайно!

МАРШАЛЛ. Не гаймо часу. Ходімо в суд! А ще недавно можна було спокійно працювати, розглядати справи, а потім іти собі додому на хороший обід біля теплої грубки.

Над ними світло гасне і яскраво засвічується в залі суду. Ед і Маршалл в затемненні, в полі зору з'являються інші.

ПРОКУРОР (д о В і о л и Х е л і). А тепер, міс Віоло, подивіться уважно на підсудного і скажіть судді й присяжним, як виглядає ніс підсудного, якщо порівняти його з носом людини, що подивилася на вас тоді?

ВІОЛА. Вони однакові.

ПРОКУРОР. А наскільки шрами на його лівій щоці відповідають шрамам людини, яка штовхнула вас на вулиці?

ВІОЛА. Ну, звичайно, вони такі самі, як і в того. Якими ж їм бути?

Світло над судом трохи тьмяніє, зате яскраво спалахує біля Джо і Мак-Брайда.

ДЖО (с к а ж е н і ю ч и в і д х в и л ю в а н н я). Ради бога, невже ви не можете перешкодити їм так вести справу!?

МАК-БРАЙД. Це тільки викличе незадоволення, настроїть проти вас суддю і присяжних.

ДЖО. Він просто диктує їй відповіді! Чого ви ждете?

МАК-БРАЙД. Слушної хвилини. Тільки слушної хвилини. Потерпіть зі мною разом.

ДЖО. Поки він поставить мене до стінки? (В і н с е р д и т о п і д в о д и т ь с я і с т а є п р о т и М і т ч е л а.) Чи можу я дещо сказати, ваша честь?

СУДДЯ МІТЧЕЛ (л а г і д н о). Це ваше право.

ДЖО (М а к - Б р а й д с х о п л ю є т ь с я і н а м а г а є т ь с я з у п и н и т и й о г о, а л е Д ж о в і д с у в а є т ь с я в і д н ь о г о). Як-

що суд дозволить, я захищатиму себе сам.

СУДДЯ МІТЧЕЛ (вкрадливо). Містер Хілл, якщо є розходження в думках...

МАК-БРАЙД (швидко). Ваша честь, ніяких розходжень поміж мною і моїм клієнтом немає...

ДЖО. Вони є, містер Мак-Брайд, і вам це відомо. (З запалом.) Чому ви не йдете звідси? Ви вже досить мені пошкодили.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Приставе, стежте за порядком!

ДЖО. Але ж, ваша честь, ви дали мені дозвіл.

СУДДЯ МІТЧЕЛ (стукає молоточком). Присяжним відійти. (Присяжні підводяться і повертаються спинами до залу глядачів. Суддя до Джо). Я вимагаю, щоб ви додержувалися судових формальностей. Сідайте і мовчіть. (До Мак-Брайда.) Адвокате, поясніть, у чому річ.

МАК-БРАЙД. До останньої хвилини мої взаємини з клієнтом були цілком дружні.

ДЖО. Скажіть, чи маю я право відмовити йому?

СУДДЯ. Так, ви маєте це право.

ДЖО. Тоді я сам себе захищатиму.

СУДДЯ МІТЧЕЛ (лагідно переконує Джо). Хіба ви не розумієте, що дуже важко знайти іншого адвоката, який погодився б вести цю справу? Краще владнати незначні розходження, які можуть у вас виникнути з вашим теперішнім адвокатом. Хіба ви не згодні?

ДЖО. Ні, ваша честь. Я не згоден... Дайте мені право викликати деяких свідків. Я викрию одну брехню за другою. Тут щось замишляють...

СУДДЯ МІТЧЕЛ (серйозно). Мій обов'язок докласти всіх зусиль, щоб захистити ваші інтереси. Залишити вас без досвідченого адвоката — це жорстоко. Отже...

ДЖО (перебиваючи його злісно, з силою). Чому ви не хочете, щоб я був сам собі за адвоката?

СУДДЯ МІТЧЕЛ (веде далі)... отже, містер Мак-Брайд, я попрошу вас залишитись і використати всі свої знання для захисту підсудного.

ДЖО. Я маю право відмовитись від нього! Ви самі це сказали.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Так, ви маєте право відмовитись від нього. Але мій обов'язок — захищати ваші інтереси. Як я можу сполучити ваше право і свій обов'язок? (До Мак-Брайда.) Чи погодитесь ви послужити, як amicus curiae?

МАК-БРАЙД. Охоче, ваша честь.

ДЖО (прикро вражений, перебиває). Що це?

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Amicus curiae. A-mi-cus cu-ri-ae. По латині це «друг суду». (До Мак-Брайда.) Я уповноважую вас давати як amicus curiae поради, необхідні для належного захисту. Інакше кажучи, суд просить вас продовжувати брати участь у судовому розгляді в інтересах захисту.

МАК-БРАЙД. Дякую, ваша честь.

ДЖО (гірко). Отже, я не можу звільнити цього адвоката?

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Можете, і ви це зробили. Але я маю право призначити його другом суду.

ДЖО. Другом вашого суду, але не моїм. Я кажу йому: «Ось двері. Забирайтеся геть!» А ви йому кажете: «Ось двері. Заходьте!»

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Замовкніть. Інакше я змушений буду обвинуватити вас в образі суду.

ДЖО. І що ви зробите? Замкнете мене на тридцять днів? Що ж, мені нема чого втрачати. Тому я говоритиму.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Замовкніть! Приставе, куди ви дивитесь?

ДЖО. Ви більше не примусите мене додержуватися ваших ввічливих правил.

ПРОКУРОР. Ваша честь, я не бачу причин гаяти час.

ДЖО. Давайте продовжувати.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Присяжним вернутись.

Присяжні повертаються і сідають.

ДЖО (показуючи на Віолу Хелі). Можу я задати запитання міс Хелі?

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Можете.

ДЖО. Ну от, міс Хелі. Ви кажете, йшли вулицею повз крамницю Гендерсона, а якийсь чоловік догнав вас і штовхнув.

ВІОЛА. Так, він сильно мене штовхнув.

ДЖО. Потім він обернувся і глянув на вас, а ви в цей час глянули на нього?

ВІОЛА Так.

ДЖО. І ви побачили, що в нього на шиї була червона хустка?

ВІОЛА. Вона не була червона.

ДЖО. Синя?

ВІОЛА. Це була просто хустка. Я не знаю, якого кольору.

ДЖО. Хіба ви не помітили її кольору?

ВІОЛА. Було надто темно, щоб роздивитись.

ДЖО. Але було досить ясно, щоб побачити шрам на щоці?

ВІОЛА. Авжеж. Світло від стовпа на розі вулиці упало на шрам і освітило його.

ДЖО. Отже, він штовхнув вас до будинку, а сам ішов далі краєм тротуару?

ВІОЛА. Ні, навпаки, він штовхнув мене до вулиці, а сам тримався ближче до стіни.

ПРОКУРОР. Я протестую! Свідок ясно показувала, що її майже штовхнули в канаву.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Це доведено.

ДЖО. Мені дуже шкода, пане суддя, але я не зовсім уяснив собі цю дрібницю. (До Віоли Хелі.) Отже, він тримався ближче до будинку і йшов у північному напрямку, а ви були з боку вулиці і теж ішли на північ? Так?

ВІОЛА. Так.

ДЖО. Отже, ви могли бачити праву сторону його обличчя. Вірно, міс Хелі?

ВІОЛА. Вірно.

ДЖО. А де ж шрам? Мій шрам на лівій щоці, а не на правій!

ВІОЛА (вона вражена і раптом скрикує). Я бачила шрам! Я бачила!

ДЖО. Де? На лівій чи на правій щоці?

ВІОЛА. Я... Я гадаю... Я...

ДЖО. Якщо ви йшли з боку вулиці в північному напрямку, то ви могли бачити праву щоку, коли чоловік повернувся до вас. А у мене на правій щоці шраму нема!

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Ви спантеличили свідка.

ДЖО. Так само зробив Соломон, коли запропонував розітнути надвоє дитину. (До Віоли Хелі.) Ви сказали, що було темно, занадто темно, щоб розрізнити колір хустки. І ви сказали, що чоловік горбився, тримаючись за груди, так наче був поранений. Коли він повернувся до вас, то це було приблизно так? (Демонструє.) Вам видно обличчя? Навряд чи ви змогли побачити його праву чи ліву щоку. А проте цього одного швидкого погляду вам досить, щоб присудити людину до смерті.

ВІОЛА. Я... Я боюсь, що мене занудить...

ДЖО. Хай ця жінка вийде раніше, ніж наблює на ваш гарний, чистенький суд.

Суддя дає знак, і судовий пристав швидко її виводить.

(До Мак-Брайда.) Могли б це зробити ви самі, якби діяли рішучіше!

В цю хвилину Ед і Маршалл наближаються до суду. Вони подають знаки Джо, він бачить їх і розуміє.

ДЖО (до судді). Ваша честь, я просив би перерви на десять хвилин.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Дозволяється.

Ед і Маршалл прямують до Джо. Світло в інших частинах сцени тмяніє, освітлюючи тільки авансцену.

ЕД (до Джо). Я запросив нового адвоката. Це Александр Маршалл.

ДЖО (тисне руку Маршаллові). Гаразд. (Знесилено падає на стілець.) О боже, який я втомлений!

Підходить Мак-Брайд.

Забирайтеся геть, Мак-Брайде. Коли я запросив вас своїм захисником, я зробив злочин проти самого себе.

МАРШАЛЛ (виступаючи вперед). Я Александр Маршалл, і я взяв захист на себе.

МАК-БРАЙД. Я — Скотт Мак-Брайд.

Адвокати тиснуть один одному руки.

МАРШАЛЛ. Будь ласка, поясніть судді становище і скажіть йому, що ми готові.

Поки Мак-Брайд прямує до судді, світло поступово запалюється на всій сцені.

МАРШАЛЛ (тихо говорить Джо). Вам краще теж підійти до судді.

Джо так і робить. Він підходить до Мак-Брайда, який тихо розмовляє з суддею. Тимчасом Маршалл повертається до Еда.

МАРШАЛЛ. Я радий, що взяв цю справу. Спасибі, що ви зуміли мене умовити. (Прямує вперед і звертається до

суддi Мiтчела.) Ваша честь, я маю заяву до суду.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Присяжним відійти.

Присяжні встають і повертаються спиною.

МАРШАЛЛ. Ваша честь, мене щойно запросили взятися за цю справу. Мені потрібний час, щоб вивчити показання свідків. Вношу заяву про відстрочення на два тижні.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Це створить незручності для присяжних, для суду і для всіх свідків. Заява відхиляється.

МАРШАЛЛ. Ваша честь, дозвольте мені зробити відведення. Я заявляю, ваша честь, про неправильний хід судового розгляду в зв'язку з обставинами, які роблять необхідною зміну адвоката.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Заява відхиляється.

МАРШАЛЛ. Ваша честь, дозвольте мені просити відведення. Я заявляю про дискваліфікацію всіх присяжних.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Містер Маршалл, ви знаєте, що значить для присяжних скласти присягу, отже не може бути й мови про перегляд їх дієздатності. Чому ви робите таку заяву?

МАРШАЛЛ. Тому, що весь список присяжних був неправильний. Із загальної упередженості, яка виявляється на суді, цілком ясно, що признання винності Джо Хілла — вирішене заздалегідь.

СУДДЯ МІТЧЕЛ (сердито). Заява відхиляється.

МАРШАЛЛ. Відведення, ваша честь.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Містер Маршалл, у мене починає уриватися терпець через вашу поведінку.

МАРШАЛЛ. Ваша честь, я хочу знову викликати деяких свідків.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Кого ви хочете викликати?

МАРШАЛ. Мартіна Гендерсона.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Ні, я не можу знову піддавати хлопчика цьому тяжкому експериментові. Заява відхиляється.

МАРШАЛЛ. Відведення, ваша честь. Я хочу викликати Віолу Хелі.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Обвинувачений сам зробив їй досить грунтовний допит. Відхиляється.

МАРШАЛЛ. Відведення, ваша честь! Кого ж я можу викликати?

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Будь-якого іншого свідка, кого ви побажаєте.

МАРШАЛЛ. Будь-якого іншого, за винятком двох основних, двох вирішальних свідків! Ваша честь більше турбується, здається, про незручності для свідків, ніж про долю Джо Хілла. Подумайте про нього, ваша честь, на карту поставлене його життя.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Що ви сказали, містер Маршалл?

МАРШАЛЛ. Я заявляю, ваша честь, що те, як ви ведете справу, не може залишити сумнівів щодо намірів суду будь-що засудити Джо Хілла, справедливо це буде чи несправедливо. Тому я шанобливо прошу вас переглянути свої судові методи.

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Містер Маршалл, ваші зауваження образливі для суду. Якщо ви дозволите собі й надалі висловлювання такого роду, я змушений буду вважати, що ви зневажаєте суд.

МАРШАЛЛ. Ваша честь, я тут як адвокат мого співвітчизника і я не можу діяти по-справжньому в інтересах клієнта, якщо дозволю себе залякувати. Мій вищий обов'язок, як офіційної особи в суді, служити клієнтові незалежно від тих наслідків, які мені загрожують... Можна мені тепер продовжувати, ваша честь?

СУДДЯ МІТЧЕЛ. Продовжуйте.

МАРШАЛЛ. Дякую. (Він вертається до столу, щоб узяти документи. Беручи їх, тихо говорить до Еда.) Справа у першій інстанції програна. Ми будемо боротися, будемо заперечувати, але ця стадія скінчилась. Верховний суд штату— от дальша інстанція для боротьби і наступу.

ЕД. Це потребуватиме грошей?

МАРШАЛЛ. Авжеж. (Іде, щоб приєднатись до Джо, Мак-Брайда і суддi Мiтчела.)

ЕД. Тоді я мушу організувати мітинг для його захисту.

Світло швидко гасне на всій сцені. В темряві люди, які сиділи в залі суду, пересуваються, і тепер вони— учасники нової картини. Тимчасом прожектор вихоплює Еда, який іде на мітинг захисту Джо Хілла в залі Спілки індустріальних робітників світу. Видно плакат, на якому написано: «ВІДДАЙ ОДНОДЕННИЙ ЗАРОБІТОК У ФОНД ЗАХИСТУ ДЖО ХІЛЛА!»

ЕД (промовляє на мітингу) ...Вони не люблять Джо Хілла. Чому вони не люблять Джо Хілла? Бо Джо Хілл — це ви. Він говорить для вас, він співає для вас. Вони не люблять Джо Хілла, бо вони не люблять вас... Чому? А тому, що ви починаєте боротись... Проти чого ви боретесь?.. Проти десятигодинного робочого дня? Низької платні? Небезпечної роботи на шахтах? Хвороб, каліцтв і ранньої смерті? Проти пінкертонів, які розбивають вам голови, коли ви розкриваєте роти?.. Джо Хілл теж підносить голос проти всього цього. І тому вони хочуть примусити цей голос замовкнути. Вони ненавидять людину, яка співає на захист бідних і пригноблених. (Ед схвильований до такої міри, що не може говорити далі.)

БЕН (виступає вперед і говорить, звертаючись частково до Еда, щоб його заспокоїти, і частково до аудиторії). Ви пам'ятаєте іншого ор-

ганізатора? Його ім'я було Ісус Христос. Він був тесляр і теж жив серед бідних та пригноблених. Він сказав: «Повстаньте проти своїх гнобителів». І він сказав: «Візьміть гроші в храмах». Тому вони розіп'яли його на кривавому хресті. І я зовсім не ганьблю бога, коли кажу: «Ісус Христос — це ви. Джо Хілл — це ви»... От через що вони почали справу проти Джо Хілла. Це справа проти вас! Це вас хочуть вони примусити мовчати. Це вас вони хочуть розіп'ясти!

Якийсь чоловік виходить із-за лаштунків і наближається до Еда. Хвилину вони перешіптуються.

ЕД (вигукує). Брати і сестри, погані новини! Цього можна було чекати, бо нашому класові не домогтися справедливості від суду могутнього і зарозумілого... Судять Джо Хілла — це значить, судять нас. Але ми заявляємо: ви не розправитеся з Джо Хіллом! Ви не розправитеся з нами!

Він робить жест рукою. Чоловік виходить із-за лаштунків з пивним кухлем у руках. Ед бере кухоль і піднімає його над головою.

Ви гадаєте, це — пивний кухоль? Ні! Вчора це був кухоль. Завтра це буде кухоль. А сьогоді це — зброя, протест, демонстрація. (Він робить жест і чоловік виносить ще кілька кухлів.) Ми йдемо до вас з цими пивними кухлями. Наповніть їх. Наповніть їх своїм протестом, своєю боротьбою і (показує на плакат) своїми грошима! Наповніть їх!

Ед роздає кухлі кільком робітникам. Вони проходять поміж рядами присутніх

Давайте! Хай кухлі задзвенять від ваших тяжко зароблених монет. Ми захищаємось. Ми організуємось. Ми повинні посилити боротьбу, поки сморід злочинів проти робітничого класу опікає ніздрі кожного порядного чоловіка та жінки. Брати і сестри, це — бій, і ми в центрі бою!

Світло на інших частинах сцени було пригашене так, що тільки Ед був вихоплений прожектором. Коли він та інші робітники з кухлями опиняються в проходах поміж рядами, всі вогні швидко гаснуть. Завіса опускається в темряві. Запалюється світло в залі для глядачів.

Дія II

Картина перша.

Завіса підіймається. Куток зали профспілок. Ед, Том, Бен, Хільда, Емі Хантер, Панотець Бернард Уайт, Ізадор Рабинович, Чарлі Томпсон.

ЕД (до Томпсона). Вітаємо тебе, брате Томпсоне. Ми щасливі, що ти з нами.

ТОМПСОН. Я гордий з того, що потрапив у ваш комітет.

ЕД. Ми чекаємо дня, коли тисячі братів Томпсонів будуть представлені в ньому.

ТОМПСОН (вигукує стиха). Правильно!

ЕД. І вам, панотче Уайт та міс Хантер, ми говоримо: ласкаво просимо завітати до нас!

Преподобний Уайт і Емі Хантер схиляють голови.

(До всіх.) Багато людей турбуються про Джо. Вони хочуть допомогти. Серед нас сьогодні священик, учитель, фермер, крамар.

ТОМ. Священики. Вчителі. Фермери. Крамарі. Що у нас спільного з ними!?

ХІЛЬДА. Якщо вони хочуть допомогти врятувати Джо, то у нас з ними багато спільного... Томе, хвилини мають значення, секунди мають значення! Чому ти нас стримуєш?

ТОМ. У нас чистий струмінь проточної води — робітничий клас, а тут — торговці, фермери, аптекарі! Ви кидаєте усе це сміття в чисту воду, і що ж маєте? Грязь!

ПАНОТЕЦЬ УАЙТ. Ви що ж, заперечуєте моє право і право багатьох моїх парафіян боротися за порятунок Джо Хілла?

ТОМ. Мені не подобається, як ви перекручуєте мої слова.

ПАНОТЕЦЬ УАЙТ. Сер, ви не можете відняти у мене це право і необхідність боротися.

ТОМ. Те, що я кажу, не стосується особисто вас, панотче Уайт. Але я не хочу, щоб ми змішалися з тими, хто носить свої комірці задом наперед, з тими, хто проповідує існуючий нині лад, хто підтримує славу бога наживи.

ПАНОТЕЦЬ УАЙТ. Так, я проповідую існуючий порядок речей. Але незважаючи на свій комірець, я прийшов, щоб боротися разом з вами за життя одного з вождів трудящих. Я приєднуюсь до вас — візьміть мене!

ХІЛЬДА. Дозвольте мені потиснути вам руку. (Потискує.)

ТОМ. Для чого ви вступили в наш комітет? Що вам від нього треба?

ПАНОТЕЦЬ УАЙТ. Я хочу наблизити царство небесне трохи ближче до землі.

ХІЛЬДА. Амінь.

ЕМІ (до Тома). Перш, ніж ви спитаєте у мене, для чого я приєднуюсь до цього комітету, я сама скажу вам. Джо Хілл — поет, а я — художниця.

Входить адвокат Маршалл.

ЕД. Містер Маршалл!

МАРШАЛЛ. Джо перебуває тепер у верховному суді штату. Я побоююсь вироку. Листи, телеграми, протести до апеляційної

колегії, до губернатора штату, до президента Вільсона можуть зіграти вирішальну роль. Час не терпить! Верховний суд штату може винести свій вирок ще на цьому тижні.

Світло швидко гасне. Група застигає непорушно. Затемнення. В темряві Маршалл швидко виходить зі сцени. Водночас світло запалюється в протилежному кінці сцени — у верховному суді. Сидять троє в мантіях. Це головний суддя Аксель Кулі та судді верховного суду штату Альфред Берд і Фред Уейч.

УЕЙЧ (дивиться на годинник). Сподіваюсь, Стоун прийде своєчасно.

КУЛІ (теж дивиться на годинник). Лишилося дві хвилини. Стоун — пунктуальний до хвилини. Не турбуйтесь.

Входить генеральний прокурор Стоун з годинником у руках.

СТОУН (кладе годинника в кишеню). Доброго ранку, панове. Хілл і Маршалл повинні бути з хвилини на хвилину. В кого матеріали справи? (Кулі передає йому папери.) Дякую. (Уважно читає. Кулі хоче звернутись до Уейча.) Ш-ш-ш.

Тиша, під час якої Стоун вивчає справу. Стук у двері.

КУЛІ. Увійдіть.

Входять Джо в наручниках, конвоїр і адвокат Маршалл.

Доброго ранку, панове.

ХІЛЛ, МАРШАЛЛ, КОНВОЇР. Доброго ранку.

КУЛІ (до конвоїра, показуючи на наручники). Можете зняти.

Конвоїр знімає наручники.

Почекайте за дверима.

КОНВОЇР. Слухаю, сер. (Виходить.)

КУЛІ. Містер Хілл і містер Маршалл, ви одержали примірники нашого рішення. Через кілька годин воно буде обнародуване... Для верховного суду нашого штату присутність прокурора й захисника під час розгляду справи — виняткове процедурне явище. Чому ж ми робимо це в даному випадку? Відтоді, як у крамаря Гендерсона стріляли, інтерес до цієї справи дещо підвищився. Час тепер неспокійний. Час напружений, тривожний. Отже ми вважаємо, що в ім'я всіх партій, зацікавлених у цій справі, краще обміркувати наш вирок до того, як його буде обнародувано, і обміркувати не формально. Ми звертаємося з нашими зауваженнями не стільки до вашого адвоката (адже містер Маршалл — юрист і зрозуміє наші дії), скільки до вас, Хілле, не фахівця, якому, можливо, важко все зрозуміти.

ДЖО. Що ж тут важко зрозуміти? Ви троє підтвердили рішення нижчої інстанції. Мене присуджено до смертної кари. Ви що ж, зважаєте, що я буду задоволений вашим вироком?

СТОУН. Вам нема рації бути різким.

ДЖО. Хто ви такий?

СТОУН. Я — генеральний прокурор Стоун.

БЕРД. Будь ласка, зрозумійте наше становище. Головним нашим завданням було визначити: чи мали ви законний судовий розгляд, чи точно були дотримані закони в нижчій інстанції.

УЕЙЧ. Ми уважно вивчили протоколи, і повинні сказати, що вся процедурна сторона була витримана дуже скрупульозно.

ДЖО. Протоколи! Мій перший адвокат не захищав мене.

КУЛІ. У вільному суспільстві кожна людина має право робити свій вибір, але повинна також нести відповідальність за наслідки цього вибору. Якщо підсудний обрав слабкого адвоката, то це лихо самого підсудного.

ДЖО. Якщо говорити по-простому, то це значить, що хоч мою справу захищали і погано, але в протоколах все виглядає правильно і більше нічого зробити не можна?

СТОУН. Він не це сказав. Він сказав, що судді теж керуються законами і не повинні переступати виявленої до них священної довіри.

ДЖО. Я зрозумів, що він сказав. І я не потребую вашої допомоги. (До Кулі.) Ви не зацікавлені в справедливості. Ви застосовуєте букву закону, щоб учинити несправедливо. Мою справу вели погано! Призначте новий судовий розгляд!

БЕРД. Як же ми можемо?

КУЛІ. Скоритись почуттям і дозволити новий судовий розгляд — це означало б порушити державне право. А порушити його так само несправедливо, як несправедливо відібрати право, що належить підсудному, бо права кожної людини базуються на непорушному грунті абсолютної рівності.

ДЖО (кричить). Конвоїре, конвоїре! (До суддів.) Я буду боротись, доки зможу! І там, за цими стінами, бореться за мене і за себе ціла армія трудящих чоловіків і жінок. Вони міцнішають з кожним днем! Я — тут, вони — там... Конвоїре! (Входить конвоїр. Джо простягає руки.) Надягни. Виведи мене з цього смердючого продажного дому. Забери мене назад до тюремної камери, там свіжіше повітря.

Конвоїр запитливо дивиться на Кулі.

КУЛІ. Заберіть його.

Конвоїр надягає на Джо наручники і виходить з ним. Вслід за ними виходить Маршалл. Вони віддаляються і зникають у темряві. Світло тьмяніє, потім зовсім

гасне. Одночасно воно спалахує серед учасників першої сцени. В темряві до цієї групи приєднуються ще троє робітників — членів комітету. Серед них і Том, тільки він стоїть трохи осторонь, не у фокусі сцени. Він увесь час мовчить. Маршалла тут нема, він з Хіллом.

БЕН (читає). ...Три профспілкові організації західної федерації шахтарів прислали телеграми і обіцяють зібрати гроші. Дві профспілкові організації покрівельників з Еверетта й Вашінгтона прислали 31 долар 12 центів і повідомлення про свою солідарність. Двадцять чотири фермерські робітники із Нью-Мехіко прислали по долару з кожного і хотіли б зробити більше. Вони кінчають лист словами: «Підтримуйте справедливу боротьбу за Джо Хілла. Ми співаємо його пісні. У нас є лист і гроші від чехословацької футбольної команди з Пітсбурга, Пенсільванії». Профспілка залізничників з Південної тихоокеанської залізниці пише: «Ми присилаємо вам 48 доларів 33 центи. Пісня Джо Хілла «Кейсі Джонс» допомогла нам триматися разом у найчорніші дні нашого страйку». Фабричні робітники в Міннеаполісі, штат Міннесота, організовують комітет захисту Джо Хілла. Робітники мідного заводу в Бріджпорті, штат Коннектікут, провели мітинг протесту і підписалися під вимогою звільнити Джо Хілла. Ну, і ми, звичайно, щодня поширювали листівки і два рази на тиждень виставляємо пікети перед будинком губернатора. Оскільки ж до нас прибувають нові й нові люди, то ми будемо тепер виставляти пікети три рази на тиждень, а потім чотири і п'ять разів... (Сідає.)

ЕД (підводиться). У мене коротке повідомлення про міжнародні відгуки. Перше. Шведський уряд звернувся до президента Вільсона з приводу Джо Хілла. Італійська федерація робітників-металістів послала губернаторові Уіду телеграму, що кінчається словами: «Звільніть Джо Хілла». Шахтарі з Па-де-Кале у Франції, сталеливарники з Шеффілда в Англії, група робітників хімічної промисловості з Людвігсгафена у Німеччині написали листи протесту губернаторові Уіду та іншим урядовим особам. (Сідає.)

ПАНОТЕЦЬ УАЙТ. Воістину, безпека сім'ї народів полягає в єдності й братерстві трудящих.

БЕН (до Томпсона). Томмі, що ти маєш додати?

ТОМПСОН. Боюсь, що я можу тільки відняти.

БЕН. Що сталося?

ТОМПСОН (засмучено). Нам пишуть робітники хімічної промисловості з Німеччини, шахтарі й сталеливарники з Англії, Франції та Італії. Але тут, у нашій власній країні?! Джо належить нам і що ж ми маємо?

ЕД. Що ти одержав, Томмі?

ТОМПСОН. Я написав сотню листів. Сотню! В національні, центральні та місцеві робітничі ради. А відповідь одержав тільки від Фітцпатрика з Чікагської федерації праці та Ерліха Мілвокі. От і все. Що робити?

БЕН. Не хвилюйся, Томмі. Ми все одно підемо вперед.

ТОМПСОН (дуже схвильовано). Ні! Не з американською федерацією праці, що заснула біля стерна. Сотні тисяч подібних до мене Томпсонів, рядових, які б могли піти вперед,— сплять. Сплять! А чому? Хіба ми не бачимо, що жоден робітник не може бути вільним, якщо в тюрмі Джо Хілл?! Ми ні до чого не здатні. Вся американська федерація праці нездатна!

ЕД (обнімає Томпсона за плечі, лагідно говорить до нього). Я не дозволю тобі нападати так на американську федерацію праці. Ти сам — живий доказ того, що ми не повинні цього робити. Якщо є один Томпсон, то є і тисячі подібних до нього. Давай закінчимо з повідомленнями, а тоді ще повернемось до проблеми американських профспілок.

ТОМПСОН. О'кей!

БЕН. Хільдо, як у тебе?

ХІЛЬДА (підводиться. Кидаючи гроші на стіл, з гордістю, але стримано). Ось 62 долари 92 центи.

ЕМІ. Хільдо!

ХІЛЬДА. Наступного тижня буде стільки ж, а може й більше.

ЕМІ. Як ти це зробила?

ХІЛЬДА. Пироги з яблуками. Їх їсть кожен.

ЕМІ. Скільки ж пирогів ти спекла?

ХІЛЬДА. Чотири.

ЕМІ. Чотири пироги? І скільки грошей?

ХІЛЬДА. Такі пироги печуть жінки п'яти парафій. Чотири парафії для білих і одна — для негрів. Двісті шістдесят чотири жінки... Кожна — чотири пироги на тиждень, п'ять центів прибутку на кожен пиріг. І ми не тільки продаємо пироги: ми пояснюємо людям цю справу. Ми розрахували, що кожен, хто їсть ці пироги, можливий рекрут у нашій боротьбі. Їсти пироги з яблуками незабаром стане національним звичаєм, замість бейзболу.

ЕД. Ех, якби таких Хільд було більше на землі... Панотче Уайт, ваше слово.

ПАНОТЕЦЬ УАЙТ (підводиться). Священик Генрі Томас із Бостона пише, що він створює в місті комітет. В Огайо деякі священики читали проповіді, благаючи бога, щоб він дав членам апеляційної колегії мудрість і милість визволити Джо Хілла. Группа священослужителів пише звернення до президента Вільсона, до губернатора Уіда, до членів апеляційної колегії...

Світло гасне і водночас яскраво запалюється там, де відбувалася сцена у верховному суді. Якийсь час члени верховного суду сидять непорушно в попередньому положенні. Потім вони підводяться, знімають мантії, відкладають їх набік і знову сідають. Входить губернатор Уід. Несе з собою пачку листів і телеграм, кладе її на стіл.

УІД. Доброго ранку, панове. Сподіваюсь, я не примусив вас чекати?

БЕРД. Ні, губернаторе. Якраз вчасно.

СТОУН (показуючи на папери, що приніс Уід). Я гадаю, це телеграми, листи, апеляції тощо?

УІД. Так.

СТОУН (виймає таку ж пачку з власної кишені і кладе її поряд з пачкою Уіда). З вашого дозволу, сер (кидає все у кошик для паперів. Губернатор Уід сердитий і готовий протестувати. Стоун вкрадливо). Я поклав їх туди, де їм і належить бути. (Вони не зводять очей один з одного. Гнів Уіда стихає, але він мовчить.) Якщо ми готові, то покличте їх. (Сідає поруч із членами верховного суду.)

УІД. Звичайно. (Сідає по другий бік членів суду і тихо кличе.) Конвоїре!

Конвоїр вводить Джо. З ними — Маршалл.

(До конвоїра, показуючи на наручники.) Можете це зняти. (Конвоїр знімає наручники.) Посидьте там. (Конвоїр виходить. До Джо.) Містер Хілл, якщо ви хочете щось сказати, апеляційна колегія готова вас слухати.

Джо мовчить, замислено тре підборіддя.

Від вас не вимагають яких-небудь заяв. Під час судового розгляду ви вирішили не говорити на свій захист. Закон каже, що з відмови людини говорити припущення її провини не виникає. Якщо ви оберете мовчання і сьогодні, це теж не обернеться вам ні на шкоду, ні на користь.

ДЖО. Хто голова цієї апеляційної комісії?

УІД. Я.

ДЖО. Комісія обрана чи призначена?

УІД. Призначена.

ДЖО. Ким?

УІД. Мною.

ДЖО. За яким правом?

УІД. Силою влади, наданої мені як губернаторові штату.

ДЖО. І силою цієї влади ви призначили в комісію тих самих членів верховного суду, які винесли мені вирок?

БЕРД. Те, що ми ухвалили в верховному суді, ми зробили як судді, обмежені певними правилами закону. Але ми зняли з себе попередні повноваження. Те, що ми робимо зараз, ми робимо, як урядові особи з зовсім іншими обов'язками.

ДЖО (до Берда). О так, ви зняли з себе мантії! Але чи змінили ви свої думки й почування? І це вас трьох призначили судити ваш власний вирок? (До Уіда). Чому ви не призначили людей, які не мали відношення до цієї справи раніше? Я бачу трьох членів верховного суду, я бачу губернатора і я бачу генерального прокурора штату, навряд чи все це — незацікавлені люди.

СТОУН. Ви повинні, юначе, зважати на реальні факти. Це апеляційна колегія — подобається вам її теперішній склад, чи ні. І це єдина апеляційна колегія, до якої ви й ваші адвокати можете подати прохання про помилування.

МАРШАЛЛ. Джо, у нас немає вибору. (До апеляційної колегії.) Ми починаємо.

СТОУН. Прошу вас.

МАРШАЛЛ. Панове, в Америці є багато людей, які вважають, що Джо Хілл був ув'язнений не тому, що винний у злочині, в якому його обвинувачують, а тому, що він «воблі», радикал. Тому що він поширює ідеї про перебудову суспільства.

СТОУН. Це просто безглуздо, ніби ця людина заарештована за те, що вона — член Спілки індустріальних робітників світу! В протоколах засідань суду нема нічого, що б могло підтвердити таку заяву.

МАРШАЛЛ. В протоколах нема нічого, але прихований смисл усієї справи...

СТОУН. Предмет справи ясний і простий. Суд знайшов, що Джо Хілл винен у вбивстві. Якщо він не винен, хай подасть докази!

МАРШАЛЛ. Я заявляю, що Джо Хілл — жертва боротьби між багатими й бідними. Заявляю вам, що справа Джо Хілла — це один із виявів боротьби, яка точиться тепер поміж робітничим класом і класом наймачів...

БЕРД. Ні, ні, ні! Закон не робить різниці між бідними й багатими, місцевими й чужоземцями, чорними й білими, робітниками і наймачами.

МАРШАЛЛ. Панове, ви повинні бути сумлінні і двічі сумлінні у вашому рішенні щодо цієї людини. Запитайте себе: чи керують вами лише міркування правосуддя? Чи зможете ви сказати, що стояли на варті закону, глибоко зацікавлені в тому, щоб сила влади не була використана несправедливо? Ви повинні дати правдиву відповідь. Бо поставити людину під розстріл, якщо вона невинна — це убивство, юридичне убивство.

УІД. Юридичне убивство?

МАРШАЛЛ. Так, юридичне убивство. Дозвольте мені показати це таким способом. Закон установлює певну кару за певні злочини. Покарати більше, ніж потрібно,— це провина тих, хто карає. Якщо, скажімо, вчи-

нений злочин заслуговує покарання двома роками в'язниці, а люди, що творять правосуддя, засуджують злочинця на п'ять років, то вони винні в обкраденні життя людини на три роки. А яка ж вина лягає на голови тих, хто ставить людину під розстріл, тоді як насправді їм належало визнати її невинною і вернути їй сонячне проміння! Це юридичне вбивство, і ті, хто винесуть такий вирок,— юридичні вбивці.

СТОУН. Я повинен зупинити вас. В тому, що закон непогрішний, гарантії нема. Дозвольте мені навести вам крайній приклад. Якщо б трапилося так, що людину обвинуватять у вбивстві, і — продовжімо наш приклад трохи далі — трапилося б так, що її стратять, і — доведімо наш приклад до кінця — через десять років раптом виявиться, що ця людина невинна?! Що тоді? (Після паузи, сардонічно.) А що ж — нічого! Це нормальний випадок у роботі адміністративної машини кожного складного суспільства. Самий факт проживання людини в цивілізованому суспільстві автоматично припускає, що у деяких випадках не виключена можливість стати нещасливою жертвою нечітко налагодженого механізму. Але окремі випадки неправильного здійснення правосуддя зовсім не накидають тіні на англо-саксонську концепцію закону й правосуддя... Висновок простий і ясний. Цю людину обвинувачують у вбивстві. Чи може прохач подати нам докази своєї невинності? Реальні, конкретні докази. Відповідайте мені прямо, адвокате, є у вас докази?

МАРШАЛЛ. Ні, у мене нема таких доказів.

СТОУН. Ну от, тепер ми знаємо — у вас немає доказів. А тепер, містер Хілл, ми б хотіли мати їх від вас.

ДЖО. Я не знаю цього Гендерсона, крамаря. Я ніколи його не бачив. Я ніколи не бував у його крамниці. Я нічого не знаю про це вбивство. Такі факти... Ну що я можу сказати ще? Я ніколи нікого не скривдив. Я завжди працював, щоб заробити собі на життя. Я завжди платив за свій хліб. І коли я мав його, завжди ділив з тими, в кого нічого не було... Ага, ще одне. Ви можете мене вбити, але ганьба впаде на ваші голови.

СТОУН. Ваш адвокат докладно говорив про вашу справу в зв'язку з сучасними соціальними проблемами. Але ми нічого не чули від вас самого.

ДЖО. Мій адвокат говорив, що якби я вмер, обвинувачений в цьому важкому злочині, рухові робітничого класу завдано було б сильного удару. Але він неправий. Може і вийшла б невелика затримка, але ненадовго. Робітничий рух ітиме вперед і міцнітиме.

СТОУН. Що вам дає таку впевненість?

ДЖО. Для того, щоб жити, людині, яка існує на свій заробіток, треба працювати, а працюючи, вона повинна організовуватись. І ви так само не можете розпустити або придушити наші спілки, як робітник не може припинити найману працю! У робітника немає іншого шляху. Це — як дихання. Він повинен робити і те, і друге. Цей закон знає кожен робітник.

СТОУН. А як ви навчилися вкладати все це в слова пісень?

ДЖО. І я скажу вам іще дещо. Немає людини, настільки сильної, щоб роз'єднати робітництво Сполучених Штатів. І якщо з'явиться така людина, то американська свобода загине.

СТОУН (до Уіда). Це може тривати без кінця.

УІД. Ваша правда. (Кличе.) Конвоїре!

Конвоїр входить.

Заберіть в'язня.

Конвоїр одягає наручники на Джо. Уід до Джо й Маршалла.

Ви почекаєте в приймальні.

Джо, Маршалл і конвоїр відходять у тінь і завмирають там на час наступної сцени. Берд підводиться і проходить убік, стаючи спиною до інших.

БЕРД. Він невинний. Людина, яка думає і говорить так, не могла вчинити вбивства з особистих міркувань. Я міг би зрозуміти, якби він зробив десяток убивств на користь своєї спілки. Але він ніколи не міг вбити задля грошей. Він невинний! Він повинен жити!

СТОУН. Сидячи у верховному суді, ви чомусь не голосували за скасування вироку нижньої палати!

БЕРД. Моя функція у верховному суді обмежена. Я міг торкатися тільки вузького питання про законність судового розгляду. Але я лишився при власній думці щодо справедливості судового розгляду. Законний суд і справедливий суд — це не обов'язково те саме.

СТОУН. Ви дивуєте мене! Невже ви й справді вірите в те, що говорите? (Повертається до Уіда, який теж підвівся і сів на другому кінці сцени, спиною до інших.) А ви? Яка ваша думка?

УІД. Спілки стають з кожним днем сильніші. Всі ці листи й телеграми з Чікаго, Нью-Йорка і Клівленда. Делегації з Фріско й Денвера. Каблограми від з'їзду британських профспілок, Нідерландської федерації праці, Загальної федерації праці в Мілані, Шведської Центральної робітничої партії, від Ганді!

СТОУН. Звичайними для вас манівцями ви кажете, що ви — за помилування, чи не так?

УІД. Атож.

СТОУН (повертаючись до Кулі,

який теж сів спиною до інших). А ви?

КУЛІ. Нічого нового не сталося. Деякі припущення. Балаканина. З усього видно, що він винен.

СТОУН (повертаючись до Уейча). А ви?

УЕЙЧ (теж сидить спиною до інших). Винний. Ніякого помилування.

Кулі повертається до Уейча, встає і сідає поруч з ним. Уід бачить це куточком ока. Він мовчки встає і сідає поруч з Бердом. Так вони сидять спиною одні до одних, а Стоун стоїть поміж ними.

СТОУН (переводить погляд з однієї групи на іншу, а потім вимогливо стукає олівцем). Панове, панове, давайте згадаємо, що ми джентльмени. Я певен, що ми можемо досягти рішення, яке б задовольнило всіх нас. Але... (виймає годинника) рівно дванадцять, хвилина в хвилину. Давайте зробимо перерву на сніданок. Зійдемося рівно о першій. До того часу я сподіваюсь покласти перед вами план, який ви схвалите.

З годинником у руках Стоун переходить на протилежну частину сцени, де запалюється світло. Це — контора Мак-Рея. Водночас світло гасне там, де засідала апеляційна комісія. Ніякої перерви в часі між попередньою і наступними розмовами нема. Стоун говорить до Мак-Рея спокійно, тихо, але з силою.

СТОУН. Ви даремно марнуєте мій час. Протягом години мені треба прийняти важливе рішення. Інформація потрібна негайно.

МАК-РЕЙ. У вас до біса нахабства, якщо ви прийшли до мене. Що я можу знати про Джо Хілла?

СТОУН. Ви власник детективного агентства, чи не так? Одним із ваших поважних клієнтів є Західна мідна компанія Джона Муді. І от ця ж компанія...

МАК-РЕЙ. Мій бізнес — це моя таємниця. Хто мої клієнти і що вони хочуть — це лише моя справа і...

СТОУН. Будьте сміливіші! Рискніть, і наступний губернатор штату стократ відплатить вам.

МАК-РЕЙ. Ви?

СТОУН. А хто ж іще? Кожен матиме якусь користь від цього процесу. Суддя Мітчел одержить підвищення — крісло у верховному суді штату. Джон Муді розгромить усіх «воблі» і дістане дешеву робочу силу для своїх шахт. Джо Хілл помре, як мученик за робочу справу, і про нього пам'ятатимуть іще десять-дванадцять місяців. Але я — я буду наступним губернатором штату!

Довге мовчання.

МАК-РЕЙ. Що ви хочете знати?

СТОУН. Дві речі. Перше: чи правда, що Джо Хілл тієї ночі був у заміжньої жінки і що в нього стріляв її чоловік? Друге: якщо в Джо Хілла справді стріляв розлючений муж, то хто ж тоді вбив крамаря Гендерсона?

МАК-РЕЙ (гарячкує). Ви не маєте права ставити мені такі питання!

СТОУН (з крижаним спокоєм). А про що, гадали ви, я маю вас запитувати? Про стан здоров'я? Чи подобаються вам нові квіти в міському парку? Відповідайте мені на перше запитання!

МАК-РЕЙ. Що ж, є таке подружжя.

СТОУН. Де вони? В місті?

МАК-РЕЙ. Вони за межами штату.

СТОУН. Захист не може їх привезти звідти?

МАК-РЕЙ. Ради бога, кінчайте цю справу. Кінчайте її швидше! Чоловік не з'явиться стільки, скільки ми йому скажемо. Але ми не можемо гарантувати, що так само зробить і жінка. Якщо їй пощастить вислизнути з наших рук і повернутися...

СТОУН. Якщо вона, звісно, не стане жертвою нещасного випадку?

МАК-РЕЙ. Для нещасного випадку теж потрібні люди. Про них теж доведеться подбати?

СТОУН. А ви що ж, готові встановити над нею охорону до кінця її природного життя? У вас немає вибору! Хід ваших дій ясний... А тепер дайте відповідь на друге питання. Хто вбив Гендерсона?

МАК-РЕЙ. Гангстер. Якщо його зловлять за щось інше, а Джо Хілл усе ще буде живий, він може признатися в обох злочинах.

СТОУН (замислено). Все вказує на необхідність швидше завершити справу. (Дивиться на годинник.) Дякую.

З годинником в руках він переходить у наступну сцену. Світло запалюється на другому кінці сцени і відкриває кабінет Джона Муді. Перерви між цією сценою і попередньою немає.

СТОУН (підходить до Муді). З вашого боку було дуже люб'язно погодитись на побачення зі мною. Та й це після такої короткої записки... Сер, я в скрутному становищі. Мій час вичерпується, а я повинен знайти рішення.

МУДІ. Чому ви прийшли до мене?

СТОУН. Через обмеженість деяких моїх колег в апеляційній колегії.

МУДІ. А в чому полягає ваше скрутне становище?

СТОУН. Перед нами відповідальна справа. Думки апеляційної колегії розділились. Завдяки цій внутрішній незгоді, від мене залежить рішення — життя чи смерть. Ім'я підсудного — Джо Хілл. Я вважаю, ви добре знайомі з справою?

МУДІ. Я читав газети.

СТОУН. Хілл заявляє, що він невинний. Як вам відомо, він не може підтвердити, де був тієї ночі. Проте декілька членів апеляційної колегії схильні його простити.

МУДІ. І вони зроблять це?

СТОУН. Так. Один, зважаючи на так звану громадську думку. Ми одержали багато листів і телеграм, прибули делегації з усіх куточків Сполучених Штатів і навіть з багатьох міст Європи.

МУДІ. Справді?

СТОУН. Так. І наш вередливий член апеляційної колегії знаходить цей тиск нестерпним. Другий член колегії схильний простити Хілла з сентиментальних міркувань.

МУДІ. А двоє інших?

СТОУН. Вони переконані, що Хілл винний.

МУДІ. Отже, остаточне рішення за вами?

СТОУН. Так.

МУДІ. Ваш голос вирішує, тож подайте його, як найдете потрібним. В чому ж ваше скрутне становище?

СТОУН. Я не хочу голосування трьох до двох. Ми або одноголосно дамо йому свободу, або одноголосно погодимось, що вирок повинен лишитися в силі.

МУДІ. Чому це вас так турбує питання одноголосності?

СТОУН. Я не допущу розходження думок. Ще довго після того, як справу буде закінчено, прихильники Хілла хапатимуться за думку меншості і здійматимуть вихор сумнівів та неспокою. А політичний клімат нашої країни в зв'язку з війною в Європі не дозволяє виникнення сумнівів і неспокою. Ні! Ця справа в потенції має занадто багато важливих місць, які можуть вибухнути. Я повинен знайти настільки переконливе, незаперечне і непереборне рішення, щоб усі п'ятеро були одностайні.

МУДІ. І як ви сподіваєтесь досягти такого одноголосного рішення?

СТОУН. Відомо, що Джо Хілл не хоче втягувати в справу тієї заміжньої жінки, з якою спав. Мабуть, він каже правду. Отже, я пропоную таку умову. Він повинен сказати колегії, і ми візьмемо до уваги його повідомлення, де він був тієї ночі, коли трапилось убивство. Якщо він скаже правду, його чекає помилування.

МУДІ. А якщо неправду?

СТОУН. Тоді він повинен умерти.

МУДІ. А якщо він зовсім не говоритиме?

СТОУН. Мовчання означає винність. Він мусить умерти.

МУДІ (*захоплено*). Отже, це і є ваш пробний камінь, ваша формула одноголосності? Якщо він скаже правду, ті двоє, які вважали його винним, не зможуть далі так думати?

СТОУН. А якщо він скаже неправду, то ті двоє, які згодні на помилування, вже не зможуть обстоювати свою думку!

МУДІ. Рішення державного мужа. Приємно розмовляти з людиною, яка в силі збагнути ширший смисл подій, що відбуваються нині. (*Він усміхається, наділяючи Стоуна високими компліментами.*) Ви цілком компетентна людина!

СТОУН. Дякую. (*Дивиться на годинника.*) А тепер я повинен іти.

МУДІ. Коли все скінчиться, може б ми разом поснідали в клубі?

СТОУН. З приємністю. Дякую.

Стоун виходить. Коли він, все ще тримаючи годинника в руці, повертається назад, світло запалюється на всій сцені. Одночасно входять інші чотири члени апеляційної колегії, а також Джо, конвоїр і Маршалл. Перерви між останніми словами Стоуна та його першими словами в новій сцені нема. Він говорить до Джо, перебираючи в руці ланцюжок від годинника.

СТОУН. Так, ми готові вас помилувати.

ДЖО. О!..

СТОУН. Ми готові на негайне прощення. Але є одна проста умова. Якщо ви приймете її, ви вийдете звідси вільним.

ДЖО. Яка умова?

СТОУН. Ми чули, ніби ви заявляли, що були з заміжньою жінкою і що її чоловік несподівано вернувся і стріляв у вас. Це правда?

ДЖО. Правда.

СТОУН. Тоді ось наша умова. Скажіть нам, з ким саме були ви в ніч убивства. Ім'я чоловіка та його дружини. Їх адресу. Ми розслідуємо вашу заяву. Якщо ви кажете правду, ми негайно звільнимо вас.

Джо стоїть мовчки.

БЕРД. Містер Джо, відповідайте. Скажіть, де ви були тієї ночі?

Джо мовчить.

СТОУН. Якщо ви невинні, то настав час довести це. Я можу зрозуміти, що ви не хотіли прилюдно назвати імені жінки на суді. Але яка причина вашого мовчання тут?

Джо мовчить.

Якщо вам потрібний час, щоб обдумати це, година, навіть день, ми раді будемо дати вам його.

УІД. Джо Хілл, чому ви не говорите? У ваших руках помилування. Чому ви мовчите?!

СТОУН. Ну що ж, ми зробили свій висновок з цього мовчання.

ДЖО. Імена чоловіка й жінки Генрі і Марта Вебер. Мідл-стріт 245. Четвертий поверх з чорного ходу. Але коли ви туди підете, ви не знайдете їх там.

СТОУН. Не знайдемо?

ДЖО. Вони зникли. Ми перевірили у м'ясника, бакалійника і шевця, у всіх сусідів. Вони сказали, що серед ночі прибув якийсь фургон. Ми намагались знайти його. Жодних слідів! У нас були свої люди, члени профспілки, які шукали їх. Жодних наслідків!

СТОУН. Отже, ви були у жінки, яка вже не живе за тією адресою. І чоловіка її, що нібито стріляв у вас, теж не можна знайти. І ви хочете, щоб ми в це повірили?

ДЖО. Ви повірите в те, у що схочете. Справу на мене сфабриковано. І вся ця інсценівка настільки досконала, що мої друзі не можуть знайти слідів тих чоловіка й жінки.

СТОУН. Ці незграбні виверти тільки ставлять вас у незручне становище.

ДЖО. Ми любили одне одного. Якби вона була вільна, вона прийшла б і захистила мене. Але у неї, мабуть, немає цієї можливості.

СТОУН (звертається до інших членів апеляційної колегії). Панове, ми поставили наше питання перед Хіллом, і він дав нам неправдиву відповідь. Він навіть намагався вдатись до примітивного фальшивого алібі. Доведеться твердо триматись нашого рішення. (До Берда.) Чи бачите ви якийсь інший вихід? (Берд заперечно хитає головою. До Уіда.) А ви бачите інший вихід?

УІД (мовчить, загнаний у глухий кут, потім звертається до Джо, заклопотаним тоном). Звичайно, ми могли б провести ще одне засідання апеляційної колегії. Але потреби в цьому немає. Вирок повинен залишитися в силі. Ви будете розстріляні у вівторок, двадцять восьмого жовтня, через шість днів.

ДЖО. Я — не винен! Якщо житиму, я доведу це. Мені потрібний час. Я просив помилування — ви мені відмовили. Тепер я прошу пом'якшення кари. Я не винен...

СТОУН. Губернатор сказав, що ви будете розстріляні через шість днів. Це наше останнє слово.

ДЖО. Це може бути ваше останнє слово. Але й у мене ще є кілька слів! Члени апеляційної колегії, ви відмовили мені в помилуванні. Ви відмовились пом'якшити вирок. Я вимагаю нового суду!

БЕРД. В компетенцію колегії не входить дозволяти вам новий судовий розгляд. Ми можемо тільки помилувати або відмовити в помилуванні, але ми не можемо дозволити нового судового розгляду. Такий закон.

ДЖО. Тоді змініть закон! Цей закон створили ваші ж люди. Змініть його. Я не приймаю закону гнобителів. Ви створили закон, ви й змініть його!

СТОУН. Зміни в законах робить законодавча влада, а не ми. Усунути закон — це зробити анархічний вчинок.

ДЖО. Дивіться-но, хто говорить про анархію! Законодавча влада, кажете ви? Чому ж ви не примусите їх змінити закон, щоб врахувати цей непередбачений випадок?

УІД. Зараз у них нема сесії.

ДЖО. Тоді відкладіть страту, поки настане сесія.

СТОУН. От куди він гне. Більше часу... Він боїться смерті!

ДЖО. Ви вже показали мені межі вашого вбогого розуму.

СТОУН. Цей божевільний крутить нами, як хоче. Доволі. Досить! Губернаторе Уід, я вимагаю, щоб ви закрили засідання апеляційної колегії.

КУЛІ. Закрийте!

УЕЙЧ. Закрийте!

УІД. Як голова я офіційно закриваю засідання апеляційної колегії.

СТОУН (кричить). Конвоїре!

Конвоїр входить.

Надягніть на нього наручники. (В той час, коли конвоїр підходить, щоб виконати наказ, Стоун говорить до Джо.) Ви будете розстріляні через шість днів після сьогоднішнього дня.

ДЖО. Я не сподівався нічого кращого... Але не втішайте себе. Цей суд не пройшов даремно, і моя смерть теж не пройде даремно. З моєю смертю ця справа не скінчиться. Ви можете знищити мене, але ви не знищите тих питань, які виникнуть з приводу цього вашого суду. Тремтіть, мої благородні панове, коли народ нашої могутньої країни захоче знайти відповідь на ці питання!

Наручники надягнені. Джо, Маршалл і конвоїр виходять.
Збентежені судді деякий час мовчать.

СТОУН. Ну, ось і кінець всій цій історії, кінець Хіллу.

БЕРД. Ви справді так думаєте?

СТОУН. Трохи заворушень, трохи безпорядків, але не настільки, щоб похитнути нас або державу. Незабаром усе це забудеться. Але ще шість днів...

УІД. Це може закінчитися для всіх вас, але не для мене. Тепер він подасть прохання про помилування мені як губернаторові. Весь тягар рішення звалиться на мене.

СТОУН. Все, що вам лишилося зробити — це піти за одноголосним рішенням апеляційної колегії. І хай буде дозволено мені нагадати вам, що ви — один з її членів!

УІД. Але скажіть мені, скажіть мені, як я можу дозволити розстріляти його, коли я не вірю, що він справді винний!

СТОУН. Ви підтвердите наше рішення.

УІД (глибоко заглядаючи в очі Стоуна і хапаючи його за рукав). Ви теж переконані, що він не винен!

БЕРД (з гіркотою). Апеляційна колегія йшла шляхом верховного суду, а губернатор піде шляхом апеляційної колегії. Цілком природний хід справи: від нижчої судової інстанції аж до стіни, біля якої буде розстріляний Джо Хілл.

СТОУН. Його розстріляють, і так скінчиться все це... Вже пізно, і мене чекають вдома обідати. Кому-небудь зі мною по дорозі? Ми можемо разом взяти таксі.

Стук у двері.

БЕРД. Зайдіть.

Входить кур'єр.

УІД (люто). Хіба ви не знаєте, що переривати засідання апеляційної колегії вам не дозволено?!

КУР'ЄР. Ваше превосходительство, на посланні напис «Дуже терміново». Це від президента Сполучених Штатів.

УІД (нервово розриває конверт і читає). О боже!

Лист падає на підлогу.

СТОУН (до кур'єра). Можете йти. (Кур'єр виходить. Стоун піднімає листа і мовчки читає. Потім кладе і замислено дивиться вбік. Виймає з кишені ручку й папір і починає швидко писати.)

БЕРД. Хіба ви не прочитаєте листа нам?

СТОУН (пишучи). Читайте самі.

БЕРД (читає листа Уейчу і Кулі). «Білий дім. Вашінгтон. Дуже терміново. Дорогий губернаторе Уід! Ви дозволите мені дещо вам порадити? Чи не можна було б відкласти виконання вироку Джо Хілла і призначити новий детальний розгляд цієї справи? Відчувається, що буде вчинена непоправна несправедливість, якщо ви дозволите виконання смертного вироку. Я наполягаю на цьому дуже серйозно, бо справа набула міжнародного значення. І я раджу це, бо певен, що Вам дуже не схочеться бути підданим критиці у зв'язку з Вашою участю в цій справі. Щиро Ваш Вудро Вільсон».

КУЛІ. О, цей хитрий сірий лис із Нью-Джерсі! Який маневр!

УІД. Але чого він заперечує?

КУЛІ (з цинічним захопленням). Він посилає ввічливий лист, повний дурниць, і цим самим показує, що його філантропічні інтереси поширюються навіть на робітника, який, мабуть, став жертвою юридичної помилки. Лис із Джерсі вигородив себе дуже вдало! Його репутація виглядає на папері цілком пристойно.

УІД. Його репутація виглядає добре, але ціною моєї...

КУЛІ. Так, він хитро повівся з вами.

УІД. Наче його й справді турбує, що буде з Джо Хіллом!

СТОУН (який знову почав писати). Помовчіть, будь ласка, хвилину.

Мовчання. Стоун закінчує писати і рішуче підводиться.

Ось ваша відповідь цьому професору коледжа. (Читає) «Вашінгтон. Президенту. Джо Хілла було засуджено за надзвичайно обурливе вбивство. Судові протоколи свідчать, що суд був законний. Апеляційна колегія не знайшла підстав виявляти милосердя. Відповідно до законів штату винність чи невинність визначається судовим розглядом і свідченнями, які даються під присягою у відкритому суді. Питання помилування або пом'якшення вироку вирішуються при наявності фактичного матеріалу, поданого до апеляційної колегії. Досі Джо Хіллові не вдалося довести, що він може подати апеляційній колегії нові факти, які б дозволили нове слухання справи. Але виходячи з припущення, що додаткові факти можуть бути подані, я дозволю відкласти виконання вироку до наступного засідання апеляційної колегії. На цьому засіданні Хілл повинен подати абсолютні докази своєї невинності. Якщо він цього не зробить, буде встановлена нова дата страти». (До губернатора.) А далі йде ваш підпис (передає лист Уідові).

УІД (відмовляючись від листа). Я не пошлю цього. Погляньте, у яке становище ставить мене президент!

СТОУН. Через чотирнадцять днів Джо Хілл стане перед нами востаннє. Або будуть пред'явлені конкретні докази його невинності, і ми помилуємо його, або ж його знову присудять до смерті, і він буде розстріляний через п'ять днів, дев'ятнадцятого листопада.

БЕРД. Ми, здається, надто вже поспішаємо.

СТОУН. Хіба?

БЕРД. Ні, не ми. Ви, здається, надто вже поспішаєте! Послухайте, є вихід. Хай губернатор Уід просто відкладе виконання вироку. Таким чином, дата розстрілу буде скасована автоматично. Поки Хілл не стане знову перед апеляційною колегією, він перебуватиме під загрозою смертного вироку, але без точної дати. Тимчасом він матиме можливість подати докази, якщо вони в нього є.

СТОУН. Ви вважаєте, що ми можемо дозволити собі тягнути далі цю справу? По всій країні проходить хвиля страйків. В Європі війна. Раніше чи пізніше ми станемо її активними учасниками. Чи зможемо ми спрямувати всю свою енергію на цю війну,

якщо нас потрясають страйки і політичні заворушення на внутрішньому фронті? Ми повинні припинити страйки. Політична лихоманка має бути нейтралізована. Але ми ніколи не досягнемо цього, якщо процес тягтиметься й далі. Це тема, навколо якої можуть розгорітися інші дискусії. Якщо я й підганяю цю справу, то лише тому, що ми не можемо дозволити собі розкоші відкладати її далі. Ми повинні покінчити з нею раз і назавжди!

УІД. Ні, я не зможу виправдати своїх дій. Що я скажу потім?

СТОУН. Послання президента — це замах на добре ім'я нашого штату, ось що ви можете сказати. Він перед усім світом звів образливу своєю справедливістю інсинуацію, ніби урядові особи нашого штату можуть послати на смерть невинну людину,— ось що ви можете сказати. Візьміть це!

УІД (бере листа. Після тривалого мовчання кличе). Кур'єре!

Входить кур'єр.

Віддайте моєму секретареві. Це телеграма президенту Вільсону, її треба негайно відіслати.

КУР'ЄР. Слухаю, сер.

Виходить. П'ять членів апеляційної колегії сидять у тих самих позах, як і на початку сцени. Всі вони втомлені від нервового напруження.

СТОУН. Отже, Хілл виграв відсрочку.

Світло починає гаснути.

Чотирнадцять днів...

Тепер світло дуже слабке, синювато-сіро-зелене. П'ять членів апеляційної колегії сидять без руху. Секунд через двадцять світло знову починає яснішати і набирає свого початкового кольору. Входить Маршалл.

МАРШАЛЛ. Панове члени апеляційної колегії, я з'явився на другу сесію колегії, щоб захищати справу Джо Хілла.

УІД. Де Джо Хілл?

МАРШАЛЛ. Він не прийде.

УІД. Чому він не прийде?

МАРШАЛЛ. Через кілька хвилин я скажу вам чому, але спочатку послухайте.

Сотні років лондонські пралі збирались на берегах Темзи, щоб прати брудну білизну Лондона. Але одного чудового дня, у травні 1732 року, вони не тільки прали. Вони говорили: «Треба боротися за таку заробітну платню, щоб ми могли прожити й нагодувати наших дітей». Ці слова полетіли вверх і вниз берегами Темзи. «Ради бога, йдіть до нас і допоможіть. Приєднуйтесь!» Уздовж берегів полетіли слова: «Не періть лондонської брудної білизни, поки не одержите платні, яка могла б підтримати ваше існування і дати хліб вашим родинам». Пралі були заарештовані, їм закидали злочинну таємну змову. Багатьох оштрафували, багатьох посадили у в'язницю. Власники брудної білизни гадали, що таємну змову вже ліквідовано, що проблема брудної білизни в Лондоні уже вирішена. На їх превеликий жах, наступного ж року сталася нова змова темзинських праль, а потім ще через рік... Це називали таємною змовою. Але ми знаємо, що це був лише один з багатьох епізодів у великій боротьбі за людську свободу, у боротьбі, яка почалася ще тоді, коли з метою гніту й тиранії кілька чоловік вперше поневолили своїх братів. І ця боротьба триватиме доти, доки дітей одного батька будуть примушувати працювати, щоб утримувати в розкоші й неробстві дітей іншого батька...

Я говорю від імені Джо Хілла. Завжди, коли люди дивились уперед, захищаючи бідних і слабших, вони ставали жертвами тюрем, вогнищ, ешафотів. Вони гордо зустрічали смерть, і Хілл теж може зустрінути її так само. Але невже ви гадаєте, що можна подавити почуття і прагнення людей, загнавши кулі в їх серця? Спитайте самих себе. Ви намагаєтесь знищити Хілла не тому, що він винен, а тому, що він представляє робітничий клас. Якщо ви скажете своє слово, то що ж — він смертний, він помре. Але не будьте такі сліпі, такі нерозумні, щоб вірити, ніби, виривши нову могилу, ви уб'єте робітничий рух! Мільйони рук підхоплять прапор труда біля незаритої ще могили, де залишить його Джо Хілл... Погляньмо, хто аплодуватиме вам, якщо ви дозволите його вбити, і хто співатиме вам хвалу, якщо ви його врятуєте. Якщо ви дозволите його вбити, ваші дії схвалять у кабінетах великих заводів, по управліннях залізниць і в банках великих міст. Капіталісти благословлятимуть вас і вітатимуть... Якщо ж ви звільните його, інші люди співатимуть вам хвалу. Там, на широкій прерії, де працюють власними руками, там, у відкритому океані, де люди ведуть кораблі, у шахтах глибоко під землею, на фабриках і заводах тисячі чоловіків, жінок і дітей — людей, які працюють і страждають, людей виснажених турботами,— простягнуть вам руки з подякою за справедливе рішення!

Я говорю від імені Джо Хілла. Я знаю, що правда на боці трудящих. Я знаю, що світ і час працюють на них. Я говорю від імені Джо Хілла.

УІД. Де Джо Хілл?

МАРШАЛЛ. Він не прийде.

УІД. Не прийде?

МАРШАЛЛ. Він сказав, що знає, чим скінчиться це засідання, і не дозволить, щоб ви знущалися з нього.

СТОУН. А як з доказами? Чи можете ви

додати щось нове? Точні, конкретні докази?

МАРШАЛЛ. Ні.

СТОУН. Ви пред'являєте якісь нові факти?

МАРШАЛЛ. Ніяких нових фактів.

З цієї хвилини Маршалл і Стоун звертаються один до одного, але жоден з них не слухає другого. Кожен доводить своє. Під час їх сперечання пауз немає.

СТОУН. Може, є якийсь новий доказ, що виявився після суду?

МАРШАЛЛ. Тепер ніщо не може врятувати Хілла, бо ви, губернаторе, не посмієте його помилувати.

СТОУН. Може, є старі докази, що їх він з якоїсь причини не пред'явив на суді?

МАРШАЛЛ. На світанку, холодному сірому світанку дев'ятнадцятого листопада 1915 року, коли наймані солдати всадять кулі у серце Джо Хілла, ви схочете уникнути моральної відповідальності за його вбивство, запевняючи себе, що ви самі безпосередньо не вбиваєте, що це роблять наймані руки...

СТОУН. Може, у вас є докази, яких ви не могли пред'явити через якісь процедурні причини?

МАРШАЛЛ. Але ви не матимете спокою. Ви не уникнете відповідальності. Це ваші пальці натиснуть на курок. Бо той, хто робить чужими руками, той робить сам!

СТОУН. Адже повинні бути докази, докази, а не тільки урочисті заяви про невинність!

МАРШАЛЛ. Бо той, хто робить через іншого, робить сам...

СТОУН. Якщо ви не подаєте ніяких нових фактів, то навіщо ж гаяти час на декларації? Через п'ять днів Джо Хілла знову відішлють до верховного суду, де вирок буде підтверджений. Його розстріляють у п'ятницю, дев'ятнадцятого листопада.

Світло різко гасне.

Картина друга.

Прожектор освітлює тюремну камеру. Джо Хілл сидить на табуреті і пише олівцем у блокноті. Тюремні грати. Протягом усієї сцени Джо залишається у вузькому просторі за гратами, всі інші — по той бік грат.

Ед входить з двома вартовими по обидва боки. Всі троє наближаються до того місця, де сидить Джо. Недалеко від нього вартові відходять і залишаються стояти нерухомо. Джо і Ед обнімають один одного, наскільки дозволяють їм грати.

ЕД. Джо, тисячі людей прийшли і стоять за стінами в'язниці! Не тільки члени профспілки. Різні люди. Молоді й старі. Бідні й не дуже бідні. З усієї країни. Ціла армія стоїть за ворітьми. Опівночі ми почнемо співати. Ми співатимемо для тебе, а ти співай нам. Ми будемо співати всю ніч, до п'яти годин, до світанку.

ДЖО. Ви співайте, а я відповідатиму... Чи знайшлись сліди Марти?

ЕД. Ніяких.

ДЖО. У мене таке відчуття, що її нема серед живих. Для них безпечніше вбити її.

ЕД. Мабуть, ніхто з нас ніколи про це не довідається.

ДЖО. Марто! Марто! Марто! Що вони з тобою зробили? (Відриває з блокнота верхній аркушик, складає його і дає Едові.) Ось!

ЕД. Що це?

ДЖО. Вірші.

ЕД. Писати вірші у ніч перед стратою!?

ДЖО. А що ж мені ще робити? Люди нашого класу завжди працюють. Якби ми коли-небудь перестали працювати, ми віддали б їм перемогу.

Ед розгортає аркушик.

Яка ніч сьогодні.

ЕД. Повітря чисте, ясно світить місяць.

ДЖО. Вони перевели мене до цієї камери без вікна. Ти знаєш, я більше місяця не бачив ані зеленої трави, ані деревця... Більше півроку я не бачив ані гори, ані річки. В житті я часто зазнавав голоду й холоду, але світ, як і раніше,— прекрасний, і мені не до вподоби, щоб мене виштовхнули з нього...

ЕД. Джо, в останні години ти можеш втратити силу волі. Пам'ятай, що б ти не робив — це не має значення. Це ніщо, порівнюючи з усім твоїм життям!

ДЖО. В нашій країні п'ятдесят тисяч малих міст, більше п'ятдесяти тисяч, а я бачив тільки деякі з них. І є безліч гір, долин, пагорбів і красивих річок. Мені подобається жити...

ЕД. Кажу тобі, якщо ти піддасися слабості, не треба цього соромитись. Не думай, що це позбавить тебе честі.

ДЖО. Я думав про це. І знаю, що можу ослабнути. Ось так упасти на землю і відмовитись жити. Не зможу йти, вони потягнуть мене, прив'яжуть до стільця, і я обернусь у тварину, яка дряпається і вищить. Звичайно, я це знаю. Але я б не хотів так. І я боюсь, що це може статися всупереч моїй волі.

ЕД. Джо, якщо ти й справді ослабнеш, це не сором!

ДЖО. Хазяї хотіли б, щоб я помер якнайшвидше. Вони хотіли мовчання. Бо моє мовчання — це їх зброя. Але коли мене стратять, люди все одно знатимуть справжні причини моєї смерті, і те, як я вмер... І як все це не пов'язується з тим, що я люблю життя! Як же це так, Ед Роуен? Подумай, у мене вже небагато залишилося часу.

Коротке мовчання.

ВАРТОВИЙ. Ще дві хвилини.

ДЖО. Бачиш, я сказав, що у мене вже небагато часу. Мені потрібна підтримка, щоб бути мужнім. Я не хочу плакати, не хочу принижуватись. Я хочу зміцнити свої сили.

ЕД. Не принижуй себе, Джо. Те, що ти робив усе своє життя,— от що робить тобі честь, а не те, що може з тобою трапитися в останні хвилини твоїх страждань.

ВАРТОВИЙ. Час уже скінчився.

ЕД. Бен, Хільда й Том чекають мене там.

ДЖО. Поцілуй за мене Хільду в щоку і обніми Бена. Скажи Хільді, що вона така ж хороша, як її яблучні пироги, і скажи Бенові, що він такий же міцний, як срібний долар. І передай моє останнє привітання Томові. Але не спускай його з очей.

ЕД. Я вже стежу за ним деякий час. (Вони обнімаються через грати.) Коли-небудь хмари розвіються, і земля очиститься. (Ед нахиляється і цілує Джо.)

ДЖО. О друже, коли цей сплячий гігант, великий американський народ прокинеться і візьме свою долю у власні руки, яка прекрасна буде тоді Америка!

Ед починає плакати.

Не оплакуй мене! Треба діяти!

Вартові виводять Еда. Джо залишається сам. Мовчання. Джо схиляє голову і напружено слухає. Чути церковний дзвін. Джо мовчки лічить. Потім каже вголос.

Дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять. Опівночі.

Ззовні, з-за стін тюрми чути багатолюдний спів.

ГОЛОСИ.

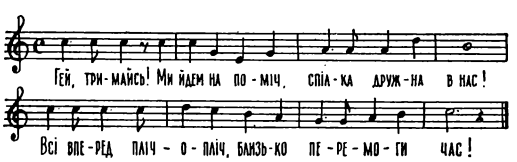

ДЖО (глибоко схвильований).

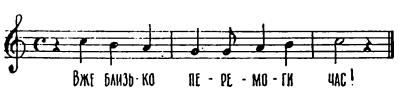

ГОЛОСИ.

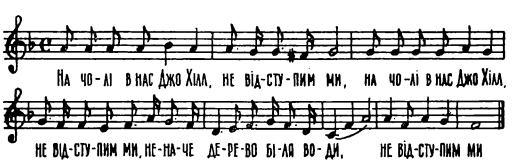

ДЖО (як рефрен до фрази «Не відступим ми», співає).

ГОЛОСИ.

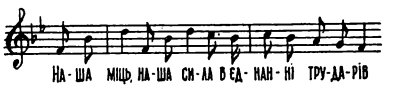

ДЖО (приєднується, і всі разом співають).

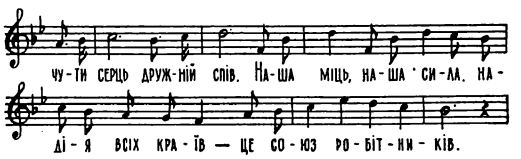

ДЖО (на його обличчі легкий усміх). Спасибі вам, брати і сестри. Тепер я знаю, що мужньо, без сліз піду до стіни або до електричного стільця.

Прожектор поступово тьмяніє тут і запалюється на протилежному кінці сцени, освітлюючи п'ятьох членів апеляційної колегії.

СТОУН. Нарешті все скінчилося.

УІД. У мене таке почуття, що це тільки початок. У мене таке почуття, що його не скоро забудуть... Але чи могли б ми діяти інакше!

СТОУН. Якби довелося, то чи зробили б ви так само?

УІД. Навіщо ви мене питаєте? Та ще в присутності інших!

СТОУН (до Берда). А як ви?

БЕРД. Чому це я повинен відповідати?

СТОУН (до Кулі). А ви?

КУЛІ (цинічно). Якщо ці двоє не хочуть відповідати, то я й поготів.

СТОУН. Панове, я хотів би провести невеликий експеримент. (Розриває аркуш паперу.) Ось п'ять папірців. Я поставлю вам питання. Якщо ваша відповідь буде ствердна, зробіть позначку у вигляді клітинки; якщо відповідь негативна — поставте хрестик. (Передає папірці іншим.) Отже моє питання: «Якби вам довелося проробити все це знову, розуміючи, що призначенння юриспруденції — підтримувати існуючий лад, що всю складну юридичну машину пущено в хід для цієї мети, що новий судовий розгляд справи Джо Хілла міг би дати викривальні докази, в небезпечності яких ніхто з нас не сумнівається, і от, усвідомлюючи все це, чи діяли б ви знову так само, як діяли раніше?» Намалюйте клітинку, якщо ваша відповідь «так», або хрестик, якщо ваша відповідь «ні».

Судді сидять замислено. Вони завмирають у цій позі.

З цієї хвилини за сценою чути голоси, що співають. Часом їх ледве чути. Треба створити таке враження, що вони співають для Джо протягом усієї сцени. Світло раптом гасне і спалахує в іншій частині сцени, де стоїть один нефарбований стілець. Двоє вартових ведуть Джо до стільця. Він у наручниках. Його садовлять і готують пов'язку для очей, але він відштовхує її.

ДЖО. Цього мені не потрібно.

Але йому все-таки зав'язують очі. Потім знімають наручники і швидко прив'язують до стільця руки й ноги. Лікар, з чорною медичною сумкою, підходить до Джо. Прикладає стетоскоп до серця засудженого.

Воно там, докторе. Воно там, б'ється голосно і сильно.

Червоним олівцем лікар робить знак «Х» на місці серця і, приколовши поверх цього знаку велике червоне серце, відходить назад. Вартові і п'ятеро солдатів проходять вперед і стають обличчям до Джо. Після того, як вони застигають у такій позі, світло тьмяніє. Голоси за сценою завмирають. Світло запалюється там, де сидять п'ять членів апеляційної колегії.

СТОУН. Панове, зробіть, будь ласка, свої помітки.

Присутні ставлять позначки, причому кожен ховає свій папірець від іншого.

Складіть їх раз, а потім ще раз.

Вони роблять це.

Дозвольте мені їх узяти. (Збирає папірці, інші напружено стежать за ним.) Я вірю, панове, що ви проголосували саме так, як я сподівався. (Розглядає папірці.) П'ять клітинок. Жодного хрестика. Отже, хай не буде помилки. Джо Хілл помирає завдяки вашим зусиллям, волі і бажаням. Це факт, панове!

Він дивиться на годинник. Група тиха і зосереджена; тимчасом світло тьмяніє, і всі завмирають, їх ледве видно.
Прожектор освітлює тюремне подвір'я. В цей момент знову чути спів.

ГОЛОСИ ...Неначе дерево біля води...
ОФІЦЕР (до солдатів). Готуйсь!

Солдати піднімають гвинтівки.

ГОЛОСИ ...Не відступим ми! (Голоси стихають.)
ОФІЦЕР. Ціль ся!
ДЖО (наполовину співає, наполовину вигукує). Я не відступлю!
ОФІЦЕР. Вогонь!

Постріли. Голова і груди Джо важко нахиляються вперед, натягуючи вірьовки.
Світло яскраво горить у цій частині сцени і так само яскраво спалахує там, де сидять члени апеляційної колегії.

СТОУН. Це факт, панове. Джо Хілл мертвий.

Він кладе годинника до кишені саме тоді, коли світло гасне. Воно запалюється за хвилину, освітлюючи кімнату в готелі. Муді виглядає з вікна, уважно розглядаючи, що діється внизу. Він дуже стурбований. З ним Мак-Рей і Том.

МУДІ. У нього похорон як у короля.
МАК-РЕЙ. Ви тільки погляньте на цю процесію!
МУДІ. Тільки чотирьом друзям цього Хілла слід було знати про його смерть. Але це пішло по всьому світу... Скільки їх!
МАК-РЕЙ. Процесія розтягнулась на дві милі...
МАК-РЕЙ (до Тома). Зійди і покажись їм.
ТОМ (хрипким голосом). Це обов'язково?
МАК-РЕЙ. Вони чекають тебе.

Том хвилину вагається, потім виходить.

МУДІ. Здавалось, це таке просте завдання — позбутися однієї людини, однієї лише людини!

Світло гасне, потім яскраво розливається по всій сцені, відкриваючи картину похорону Джо Хілла. Ед звертається до натовпу. Під час його промови видно, як Том приєднується до людей.

ЕД. Сьогодні, о цій годині, трудящі цілого світу проводжають Джо Хілла. Ми оплакуємо його на полях і в містах, на заводах і на вулицях. Ми плачемо, що втратили Джо Хілла, робітника Джо Хілла, який умів співати пісень. Джо, ти співав про те, що ми знаємо і почуваємо, про те, в що віримо. Вони хотіли, щоб ти мовчав. Але не змогли! Навіть у в'язниці ти творив для нас пісні. Вони убили тебе. Але вони не змогли заборонити твоїх пісень. Ти мертвий, Джо, але голосу твого вони ніколи не зможуть заглушити! Джо Хілл ніколи не помре, бо робітничий клас безсмертний!
БЕН. Мене просили прочитати вірша, якого Джо передав Едові Роуену у ніч страти.
Бен читає вірша. Після того, як він вимовляє перший рядок, кілька чоловік з натовпу повторюють його. Після читання кожного рядка вступає все більше і більше людей, наче величезний хор, поки зрештою не промовляє весь натовп:

Благословенний труд,
Благословенні руки трударів!
Благословенний молот трударів!
Благословенні прес, бурав, пила,
Благословенний піт твого чола!
Благословенний труд,
Благословенна праця трударів!

Світло гасне. Завіса.

Кінець

З англійської переклали
Борис ТЕН та А. ОСТРОВСЬКА

ПОЛІН БЕНТЛІ

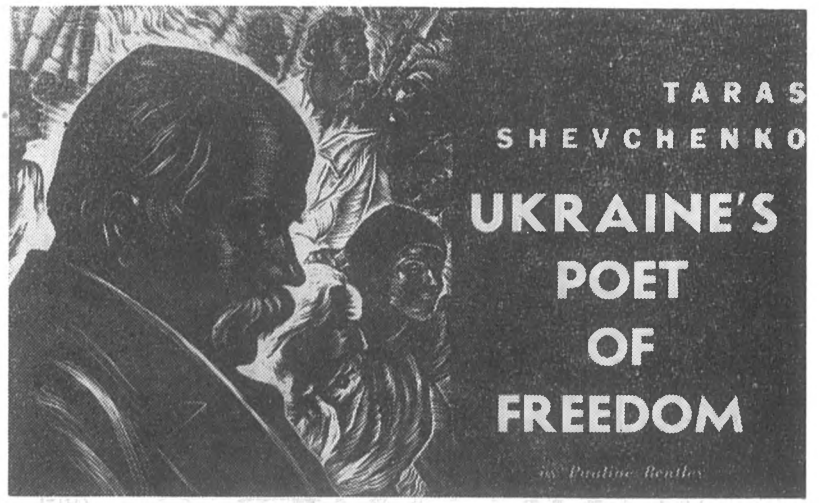

ТАРАС ШЕВЧЕНКО — СПІВЕЦЬ СВОБОДИ

1861 року в Санкт-Петербурзі помер поет, який був одним з найвидатніших у світі борців за свободу. Сторіччя з дня його смерті шанували не тільки на його батьківщині, а й у всьому Радянському Союзі, а також у багатьох столицях світу.

Тарас Шевченко народився на селі неподалік од Дніпра у 1814 р., народився кріпаком, тобто підневільною людиною, позбавленою усіх прав і привілеїв у суспільстві. Важко навіть уявити собі жахливе, рабське існування українського кріпацтва в той час.

В 1814 році Україна все ще була феодальною країною під владою тирана-царя. Щедра краса країни, де минало дитинство Тараса, створювала разючий контраст з умовами життя народу, і це справляло глибоке враження на хлопця, виховувало в ньому почуття пристрасної любові до батьківщини, любові, яка не згасла під час розлуки, під час заслання, породжуючи ненависть до тиранії, до свавілля і несправедливості і надихаючи його поезію священним вогнем свободи.

Ще в дитинстві Тарас відзначався живою уявою і пристрастю до малювання. Деякий час хлопець працював на поміщицькій кухні кухарчуком. Звідти його забрав до себе молодий хазяїн Павло Васильович Енгельгардт. Новий світ відкрився перед Тарасом, і він жадібно вбирав у себе все нове і незвичне. Одного разу вночі, це було в домі Енгельгардта у Вільно, поміщик, повернувшись додому, побачив, що Тарас при світлі свічки старанно копіює гравюру. Звичайно, на другий день хлопця було покарано, але вражений талантом Тараса хазяїн віддав його вчитися до віленського художника, а пізніше, переїхавши до Петербурга, влаштував учнем до майстра Ширяєва. Ширяєв був дуже грубою і злою людиною, а учнів своїх експлуатував, як невільників.

У Тараса було небагато вільного часу, але навесні білими ночами він ходив до санкт-петербурзького Літнього саду і з насолодою малював античні статуї, що прикрашали садові алеї. Кажуть, що саме там він і познайомився із своїм земляком художником Іваном Сошенком, що вчився в імператорській Академії художеств. Сошенко привів Тараса до своїх друзів, що вчились разом з ним в Академії, і познайомив із славетним художником Брюловим, який одразу помітив талант Тараса.

Але Тарас був кріпаком, а його хазяїн Енгельгардт відмовлявся звільнити юнака. Кінець кінцем поміщик погодився надати йому свободу за викуп. Ціна, яку призначив Енгельгардт, була нечувано висока: 2500 срібних карбованців.

Таку суму важко було зібрати. Але Брюлову вдалося зацікавити долею Тараса знаменитого поета Жуковського. Той погодився розіграти в приватну лотерею свій портрет, написаний Брюловим. Гроші були вручені Енгельгардту, і Тарас вперше в житті відчув себе вільною людиною. Це було 22 квітня 1838 року (через рік після смерті Пушкіна).

З брудного ширяєвського горища Шевченко потрапив

у величні зали Академії, де його талант приніс йому загальне визнання. Навчання в Академії він успішно закінчив 1845 року. В нього з'явилося багато друзів з брюловського гуртка (серед них і видатний актор Щепкін), він енергійно поглиблював свої знання, але ніщо не могло відняти в нього згадку про Україну, ніколи не переставав він уболівати серцем за свій народ, не забував про його страждання і про долю своєї сім'ї, яка все ще залишалася в панській неволі.

І Шевченко почав висловлювати свою тугу за батьківщиною, любов до неї у віршах, написаних рідною українською мовою.

1840 року один український купець-ентузіаст, позуючи Шевченкові для портрета, прочитав його поезії і негайно видав їх власним коштом. Шевченко назвав цю книжку «Кобзар».

«Кобзар» був епохальним явищем і початком нової української літератури, він став ніби мостом, який зв'язав кращі надбання літератури старих часів, останні твори Котляревського, з новою літературою. Вперше на Україні з'явився видатний поет, який мовою свого народу передавав усю глибину його страждання і розповідав його героїчну історію. І тому що думки й почуття поета були невідривні від життя народу, народ прийняв Шевченкову поезію, як свою власну, і створив музику до неї: сьогодні його твори можна почути в кожному українському домі, співають їх і в Росії.

Але поезія Шевченка це більше, ніж народні пісні. Їй притаманна простота і мелодійність, які є прикметами високої художньої майстерності; вона просякнута глибоким гуманізмом.

Ніхто не знав всієї гіркоти народного життя краще за Шевченка. В своїх поемах «Катерина» й «Гайдамаки» поет виступає співцем тяжкої народної долі, відтворює кращі риси свого народу.

1843 р. поет повернувся на Україну. Його зустріли як національного героя, всі двері були відчинені для нього, замовлення на портрети сипалися одне за одним, але народні страждання, які він бачив, мандруючи по Україні, не могли не позначитися на його поглядах і в його творчості.

Від ідеалізації козацтва він переходить до нищівного викриття рабства, деспотизму і тиранії царського режиму. Він виступає з революційним запереченням усіх без винятку закладів, політичних чи релігійних, які сприяли зміцненню царської влади і поглиблювали страждання українського кріпацтва.

В цей час Шевченко створює ряд поем, які вважаються найкращими в його творчому доробку. З політичної точки зору це був справжній динаміт. Звичайно, в Росії в той час вони не могли бути надруковані, а їх розповсюдження в списках відіграло значну роль в арешті поета 1847 року.

Поема «Сон» — це гнівна сатира на імператорську сім'ю, разючий виступ проти тиранії.

Ілюстрація до російського видання «Короля Ліра» Шекспіра, зроблена Т. Г. Шевченком.

В іншій своїй поемі «Кавказ» Шевченко оспівує боротьбу кавказьких горців за визволення. Цю поему Шевченко надсилає до Парижа польському революціонерові і поету Адаму Міцкевичу. Це свідчить про те, що Шевченка цікавила не тільки доля пригніченої України, а й справа визволення народів у всьому світі.

В цей період зміцнюється зв'язок Шевченка з революційно настроєною молоддю з так званого Кирило-Мефодіївського братства; їх ідеї визволення селян надихнули його на написання «Єретика» — поеми, в якій оспівується Ян Гус як справжній народний герой.

В 1847 році діяльність таємного братства стала відомою царському урядові і почалися жорстокі репресії. В квітні Шевченко та його друзі були заарештовані та вислані до Петербурга. Тут, у тюрмі, Шевченко створює цикл віршів, в яких висловлює вболівання за майбутнє своєї країни й долю свого народу. Причиною арешту були «возмутительные и в высшей степени дерзкие» поеми і збірка «Три літа», конфіскована у нього під час арешту.

30 травня поета було засуджено до заслання в дикі оренбурзькі степи, де він мав служити простим солдатом.

На вироку цар Микола I власною рукою дописав: «під найсуворіший нагляд з забороною писати і малювати».

Шевченко опинився у дуже важкому становищі. Спочатку офіцери співчували поетові і дозволяли йому писати і малювати, але коли про це дізналися власті, наказ царя був виконаний буквально. Шевченка заслали ще далі, у зовсім вже дикий куток — фортецю Новопетрівськ на Каспійському морі. Він так писав про це: «Піски та каміння, якби хоч одна травичка, хоч одне деревце». Нескінченна муштра знесилювала його.

Але хоч здоров'я Шевченка було підірване, дух його лишився незламним.

В Новопетрівській фортеці поет пробув ще 7 років, і навіть смерть Миколи I не принесла йому визволення. Ще два роки новий цар Олександр не хотів підписувати йому амністії. Але нарешті, завдяки клопотанням друзів, він був звільнений і повернувся до Петербурга, оточений повагою і шаною з боку представників передової громадськості.

Одним з перших Шевченкових творів після повернення були «Неофіти», де він порівнює царя з Нероном,— після повернення з заслання ненависть Шевченка до царизму можна було порівняти хіба що тільки з його ненавистю до кріпосництва — для нього ці два лиха завжди були тісно пов'язані одне з одним, і він не шкодував сил у боротьбі з ними.

Жодна європейська література не містить такої сили протесту проти рабства, і жоден поет не досяг такої висоти у викритті кріпосництва, як це зробив Шевченко.

Його поезії впливали на формування передової громадської думки і цим самим багато в чому сприяли скасуванню кріпацтва. Шевченко боровся за свободу і справедливість, високо несучи прапор своєї полум'яної поезії.

Він не вагаючись підписував звернення на захист громадянських прав євреїв, він солідаризувався з усіма провідними радикальними діячами свого часу, зокрема з Чернишевським, хоча меч царської кари загрозливо нависав над його головою.

Але Шевченко повернувся із заслання тяжко хворий і виснажений.

Він помер 10 березня 1861 року і був похований, за його бажанням, на батьківщині.

Так, Шевченко був поетом України, він втілив у своїх віршах серце, душу, обличчя України, але поезія цього полум'яного борця за свободу вийшла далеко за межі однієї країни.

Вже 1860 року переклади його поезій з'являються в Польщі, а за кілька років — у Чехії і в Болгарії. У 1870 році його поеми перекладають на німецьку мову, а через шість років їх друкують у Франції. До 1903 року вони були перекладені на англійську мову. За останні п'ятдесят років Шевченкові твори перекладалися 400 разів на 41 мову і вийшли загальним тиражем у 12 мільйонів примірників. Рідною мовою твори поета надруковані семимільйонним тиражем.

Шевченко — це поет, який належить усьому людству. Його заклик до братерства і любові, правди і справедливості і, передусім, боротьба за свободу мають загальнолюдське значення, зрозумілі народам всього світу. Є поети, вірші яких лунали голосніше, поети відоміші за нього, але ніхто всім своїм життям і творчістю не заслуговує на таку повагу і визнання, як він.

Переклад з англійської.

ТРИ ПОЕЗІЇ

Коли б до Бейрута помчати...

Коли б до Бейрута помчати,
Де хвиля знялась вогняна [1],
То я не просив би гармати —
Хай буде гвинтівка одна.

Я змалку навчився копати —
Земля аравійська міцна!
Та зараз не треба лопати,—
Хай буде гвинтівка одна.

Я випущу кулю останню,
А потім — атака грізна...
І я допоможу повстанню —
Хай буде гвинтівка одна!

В Бейруті мене зустрічайте —
Хай буде гвинтівка одна!
Коли ж упаду — пам'ятайте:
Хай рідна живе сторона...

Останній міст

— Нумо, вперед, братове,—
Останній міст нагорі!
Серце, на бій готове,
Сяє вогнем зорі.

Ми не помрем в пустині,
Світлом розвіємо ніч —
Нашій борні віднині
Сонце іде навстріч!

Гніт відійшов навіки:
Там, де останній міст,—
Радісний світ великий
Встане на повний зріст!

Довго жадали світла,
Долі, миру, добра!
Воля в душі розквітла,—
Нумо, вперед! Пора!

Останнім мостом
За хоробрими, нами,
Полинуть мільйони братів
У світ,
Що буяє прозорими днями,—
В найкращий
З відомих світів!

Візьмемо штурмом, друзі,
Берег здійснених снів,—
Онде, на виднокрузі,
Бажаний день заяснів!

Ходімте ж, братове!
Ми нині — могучі,
Нам стелеться зоряна путь...
Он — міст, он — садочки на кручі...
А рани?
Вони заживуть!

1960.

Пісня кохання

Мені казали:
В дальній її стороні
Виє хурделиця люто,
Завжди поля снігові,
Кригою ріки закуто.

Мені казали:
І серце її охололе
Не можна зігріти нічим і
ніколи!

Мені казали...

[1] Вірш написаний з приводу подій у Лівані влітку 1958 р., коли народні маси піднялись проти спроби американської вояччини окупувати країну.

Я опинився в твоїм краю
Літнім погожим ранком.
Скільки на полі пшениці!
Скільки в Москві тепла!
Люди йдуть світлолиці —
Й ти серед них була...

Посміхається той, хто щасливий,
Хто відкинув знегоду навік,
Хто з дитинства до радості звик.
Ти посміхнулась — мене полонила!

***

Закохався я, нівроку,
В чорноброву, синьооку!
Теплу і ніжну руку
Я у своїй бережу,
І відтоді кажу:
Закохався я, нівроку,
В чорноброву, синьооку!
Пригорнув тебе —
Серце ніжне відчув,
І відтоді співаю своє:
Закохався я, нівроку,
В чорноброву, синьооку!

***

Мені казали:
— Холодна вона...
Хай би вже краще мовчали! —
Ти оп'яняєш дужче вина!
Мені казали...
Брехали!

З арабської переклали
Микола УПЕНИК та Ігор ЛЕБЕДИНСЬКИЙ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЗАМІСТЬ СВЯТОГО НІМБА. Паризькі косметичні фірми почали випускати новий лак для нігтів, який світиться у темряві. Флуоресцентний лак має два кольори: зелений і апельсиновий.

ЗАМОВЛЕННЯ ВИКОНАНО. Одна австралійська сім'я одержала з Англії шліфувальний камінь, який було замовлено в 1898 році. Камінь разом з пароплавом, на якому його везли, потонув і 64 роки пролежав на дні моря. Лише тепер пароплав підняли на поверхню і приставили камінь адресатові. Одержав його 77-річний син колишнього замовника.

НАЙСАМОТНІШЕ ДЕРЕВО У СВІТІ — росте у оазисі Терере в Сахарі. Найближчі до нього дерева ростуть на відстані понад тисячу кілометрів. Вважають, що насіння цього дерева випадково було завезене сюди французьким вантажним автомобілем 1960 року.

НАСТУП СЛОНІВ. Ціла армія слонів — 700 голів — атакувала в східній Нігерії плантації одного району. Слони зайняли всі шляхи, і район було відрізано від зовнішнього світу. Гонці, яких відправили, щоб попередити уряд, не наважилися вийти з оточення. Через кілька днів слони зняли облогу.

ЩОБ З СОБАЧКОЮ ЧОГО НЕ СТАЛОСЯ. Лондонські страхові фірми розпочали страхування собак від нещасних випадків та нападу інших звірів. Страхування приймається на суму до 10 тисяч фунтів стерлінгів.

Гордістю босів міста Уоррінтон в американському штаті Віргінія є збудована муніципалітетом із скла та бетону хірургічна лікарня. У тій лікарні справді є багато дивного і навіть парадоксального. По-перше, вона цілком безкоштовна, тоді як скрізь у Сполучених Штатах лікарняне ліжко неприступна розкіш для більшості населення. По-друге, уоррінтонська лікарня є якимось острівцем рівноправності серед моря расового бузувірства у США. Там навіть більш радо приймають чорношкірих ніж білих. Третьою особливістю цієї лікарні є те, що приходять туди здорові, а виходять покалічені, знівечені, спотворені люди...

Сумна картина життя родини безробітного у «процвітаючих» Сполучених Штатах. Замість забезпечення людей роботою і хлібом, боси Уоррінтона вирішують цю проблему на гітлерівський лад.

„ТИХИЙ ГЕНОЦИД"

Розгадка цих парадоксів проста: уоррінтонська «лікарня» насправді є величезним комбінатом з найсучаснішим обладнанням і найдосконалішою технологією для масової стерилізації хірургічним шляхом бідних жінок. Тіні Освенціма кружляють над цим комбінатом «тихого геноциду» під благодійною вивіскою.

Вбивця шести мільйонів людей обер-постачальник гітлерівських таборів смерті Адольф Ейхман скромно назвав себе на суді ідеалістом. Такого ж гатунку «ідеалісти» і уоррінтонські «батьки міста». Гітлерівські душогуби хотіли знищити «нижчі раси» заради безтурботного панування «вищої раси». А віргінські боси прагнуть винищити «расу злидарів» для непорушного блаженства «раси багатіїв». За даними американського соціолога Майкла Харрінгтона, у США є 40—50 мільйонів голодуючих чи напівголодуючих. Це чверть населення країни! А за даними Леона Кейсерлінга, колишнього радника президента Трумена, понад дві п'ятих американців не мають прожиткового мінімуму. Очистка вулиць від безпритульних дітей, витрати на колонії для малолітніх злочинців, благодійні супи і нічліжки для злидарів,— все це коштує чимало грошей. Самогубства ж безробітних,— хронічне явище Сполучених Штатів,— псують пастораль «американського способу життя», і стерилізація нужденних жінок має дати велику економію муніципалітетові, зменшити кількість «зайвих ротів».

Уоррінтонський «комбінат» був лише одним з перших кроків США на гітлерівському шляху геноциду. Але скоро геноцид піднесли тут на рівень державної політики. Влітку 1962 року віргінський парламент ухвалив варварський закон про «добровільну» стерилізацію бідних жінок, які у обмін на радість материнства одержуватимуть державну милостиню. Цей закон затвердили після приголомшуючої компанії у місцевій пресі проти збільшення асигнувань на благодійні подачки голодуючим і багатосімейним злидарям. «Добровільність» стерилізації є, звичайно, тільки святенницьким вивертом, даниною офіційному лицемірству.

Ще одна картинка «американського способу життя». Безробітний кидається у воду з мосту.

На Віргінію починають рівнятися й інші американські штати. Лише у трьох штатах — Коннектікут, Канзас і Юта — стерилізацію повністю заборонено, а у 28 штатах запроваджено стерилізацію недоумкуватих і злочинців-рецидивістів. У багатьох штатах мають намір не тільки запровадити віргінську «законодавчу новелу», а ще й додати до неї закон про примусову стерилізацію незаміжніх матерів.

А тим часом «раса злидарів» все зростає у всьому «вільному світі». Американські боси дедалі ширше відроджують фашистську ідеологію і практику геноциду. Не завадило б їм частіше згадувати про фінал своїх гітлерівських попередників на цьому людиноненависницькому шляху.

Д. ЗАТОНСЬКИЙ

ФРІШ, ДЮРРЕНМАТТ, АБО „ШВЕЙЦАРСЬКА ПОЗИЦІЯ" В ЛІТЕРАТУРІ ЗАХОДУ

Жонглювання ідеологіями

У попередньому розділі нашої статті ми встановили, що Дюрренматт не вірить у «буржуазну свободу». Однак скидається на те, що Дюрренматт дуже сумнівається — чи можлива свобода взагалі у будь-якому суспільстві. Ця невіра в суспільний прогрес відчувається навіть у «Візиті старої дами».

Гострота критики капіталізму тут до певної міри послаблена тим, що Клер Цаханесін теж нібито по-своєму «має рацію», коли мститься Ілю: знехтувавши колись її щирим коханням, він штовхнув Клер на шлях злочину і розпусти. До того ж, вона ще й досі любить Іля, ненормальним, абсурдним коханням, але любить:

«Моє кохання не могло жити, але не могло і вмерти. Воно стало таким самим злом, як я сама, як отруйні гриби в цьому лісі. Його засушили мої мільярди».

Їй любі сарай Петера і ліс Конрада, де вони з Ілем зустрічалися багато-багато років тому. А згадаймо їх останнє (перед вбивством Іля) побачення в лісі: Клер мріє поховати його на Капрі і обсадити могилу кипарисами. Значить, і в цьому спотвореному тілі і споганеній душі збереглися, незважаючи ні на що, якісь «святі куточки».

У «Візиті старої дами» Дюрренматт — вільно чи мимоволі — робить спробу морально реабілітувати «рицарів великого бізнесу».

Тут позначилася горезвісна «швейцарська позиція» письменника. Адже він — незважаючи на всю його зацікавленість справами сучасного світу, все ж таки аутсайдер, який старанно драпірується в тогу нейтралізму та безсторонності; він той, хто сам собі подарував право на «нетактовний сміх», бо стоїть він, як ми пам'ятаємо, «за дверима»!

Суперечність?— скаже читач. Авжеж, і до того ж кричуща! Бо не можна ж справді бути водночас схвильованим і байдужим, активним і бездіяльним, сповненим почуття власної відповідальності і безвідповідальним, захопленим політикою і аполітичним; не можна, нарешті, відкидати все, нічого не пропонуючи навзамін...

Але суперечність ця у творчості Дюрренматта існує об'єктивно, тому обійти її не можна. Так і метушиться він між палючим вогнем і крижаним холодом; щось скаже і одразу поспішає забрати висказане назад.

Клер Цаханесін — імперіалістична акула, людожерка, але вона водночас і жінка, просто жінка, скривджена жінка, можливо навіть непогана жінка. Не судімо її, та не судимі будемо!

Ромул з п'єси Дюрренматта «Ромул Великий»— мудрець, єдиний з людей своєї епохи, хто збагнув шляхи світової історії, зрозумів приреченість держави, побудованої на костях та крові, і взявся зламати її. Але Ромул і сліпий, бо не взяв до уваги, що «все на землі перебуває у вічному круговому русі»: на зміну Риму, що впав, встає новий Рим — імперія Теодоріха.

«Мій любий Одоакер,— каже він своєму германському товаришеві по неща-

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 2, 1963 р.

стю,— я хотів грати роль своєї долі, а ти хотів уникнути своєї; і ось нашою з тобою долею стало зображати політиків-невдах... Я осудив Рим, бо страшився його минулого, ти — Германію, бо тебе лякало її майбутнє. Ми дозволили двом примарам заполонити нас, бо не маємо влади над тим, що було, і над тим, що буде. Владу ми маємо лише над сучасним, про яке ми не подумали і об яке розбилися всі наші зусилля».

Чи не значить це, що краще було б залишити все постарому: Одоакеру не вдиратися до Італії, Ромулу — спробувати втримати Рим? Вся п'єса нібито суперечить такому висновку, а фінал її немов наштовхує на нього.

Але найбільш «сумлінну» данину своїй «швейцарській позиції» Дюрренматт віддав комедією «Шлюб пана Міссісіпі». Ця п'єса — ніщо інше, як жонглювання ідеологіями, арлекініада двох світоглядів, що взаємовиключають один одний.

Є тут прокурор Флорестан Міссісіпі, що мріє повернути світові «закон Мойсея», тобто архаїчний біблійний уклад, за якого будь-яка провина — від брехні до розпусти — карається смертю. Тут є і «комуністичний ватажок» Сен-Клод, що піднімає в країні революцію. Обидва вони — «останні великі моралісти».

Крім них на сцені діє дружина Флорестана Міссісіпі — Анастасія, похітлива самиця, нездатна заглядати в майбутнє далі завтрашнього дня. Їй самовіддано вірний граф Юбелое, вічний невдаха, наївна, слабка і дуже добра людина.

І, нарешті, міністр. У нього, як і в Анастасії, немає жодних ідеалів, але, на відміну від неї, він — завзятий політикан, який чудово вміє використовувати в своїх цілях машину буржуазної демократії.

Кожний з цих героїв репрезентує якусь із пануючих нині «ідеологій» або ліній людської поведінки.

Одна суто бурлескна сцена слідує за іншою — несподівані викриття, раптові зміни ситуацій, стрілянина, отрута в чашці кави, гори трупів, яким міг би позаздрити професіональний автор «чорних романів».

На закінчення — Міссісіпі посаджений в будинок для божевільних, а потім отруєний Анастасією; Анастасія отруєна Міссісіпі; Юбелое розчарувався в Анастасії і, осоромлений, відлітає в Чілі; Сен-Клод зазнає поразки, виключений із партій і вбитий. Одне слово, всі герої пошилися в дурні, всі — крім міністра: той із каламутних хвиль усіх потрясінь спромігся видудити портфель прем'єра.

За Дюрренматтом будь-яка ідеологія — химера; він не довіряє державі, як такій, бо держава — це «форма насильства». Через це ж не визнає він і революції: «Людство потребує дієти, а не операції»,— заявив письменник в одному із своїх публічних виступів.

Якщо Дюрренматт у цьому відношенні завжди дотримувався більш-менш постійних поглядів, то Фріш протягом свого творчого шляху еволюціонував і, на жаль,— зліва направо.

Колись він симпатизував суспільному ладу країн народної демократії, брав участь у русі борців за мир, активно викривав капіталістичну експлуатацію (**«Монарх:** Хіба не існує більше Інквізиції? **Сьогоднішній:** Ще яка!»)... Але разом із зростанням його письменницької популярності, із збільшенням колекції премій та почесних дипломів Фріш ставав дедалі більш «лояльним».

В листопаді 1958 року, одержуючи Бюхнерівську премію, драматург виголосив у місті Дармштадті промову. «Велика капітуляція» — так охарактеризував цю промову німецький прогресивний критик Г. Камнітцер. Темою виступу Фріша було ставлення письменника до суспільних ідей свого часу. Він закликав до походу інтелігенції проти всіх і всіляких ідеологій:

«Саме в тому випадку, якщо ми не займемо ніякої позиції щодо альтернатив, які власне не є альтернативами, наш виступ буде дійовішим».

«Альтернативами, які власне не є альтернативами», Фріш називає ідейні позиції «Сходу» і «Заходу». Він пропонує відкинути як ту, так і іншу і вигукує:

«Ми не можемо скинути з рахунку нашої дійсності арсенал зброї, але арсенал фраз, потрібних і тій і іншій стороні для ведення війни, ми можемо перемішати і переплутати».

До речі, саме «Схід», від якого Фріш зволів відвернутися, ось уже багато років пропонує «скинути з рахунку нашої дійсності арсенал зброї». Але така вже логіка «швейцарської позиції»: вона неминуче зближує письменника з табором реакції. У своїй дармштадтській промові Фріш набагато м'якше, ніж раніш, охарактеризував буржуазне суспільство:

«Капіталізм може дозволити собі бути соціальнішим за свого противника, його гноблення позбавлене сваволі; інакомислячі не сідають нині в тюрму і про інквізицію не може більше бути й мови».

Очевидно, Фріш постарався начисто забути і всі злигодні Сьогоднішнього у царстві імператора Ші-хуанді, і його відповідь Філіппові Іспанському!

Так «швейцарська позиція» перемогла і у світогляді Фріша. Своє теперішнє ставлення до дійсності він називає «войовничою резиньяцією» [1]. Камнітцер спра-

[1] Резиньяція — покора. (Прим. ред.).

ведливо зауважує, що вона швидше нагадує капітуляцію!..

Втім, Фріш завжди потроху тяжів до такої позиції: «Він — Гамлет,— не без почуття задоволення сказав про нього Бенцігер,— який в кожній державі почуває себе немов у в'язниці».

У «Китайській стіні» якийсь принц, ображений тим, що дочка імператора Ші-хуанді, руку якої йому обіцяли, закохалася у Сьогоднішнього, піднімає революцію. «Але і ця революція,— говорить імператору Сьогоднішній,— просто vieux jeu»[1].

З вигуком «Вперед! Хто хоче визволити світ, не думає про окремих осіб», принц на чолі наелектризованої юрби вдирається до палацу. Меблі розтрощені на друзки, імператор з поплічниками розстріляний, принцеса Мей Лан згвалтована,— але все інше залишилося по-старому...

І головне — Сьогоднішній, хоч він все розуміє і все бачить, не зміг допомогти ні нещасним кулі, яких катував імператор, ні пізніше Мей Лан, яку гвалтують; він каже принцесі:

«Хіба отакий, як я, інтелігент був колись спроможний змінити обставини лише тому, що їх передбачає? Ми можемо писати книги і виголошувати промови, часом навіть дуже сміливі промови про те, чому далі тривати так не може! І все триває далі! Точнісінько так! Найвидатніші вчені встають і заявляють людству: кобальтова бомба, яку нам доручено виготовити, означатиме ваш кінець!— і кобальтова бомба виготовляється... Ти маєш рацію, Мей Лан, коли знизуєш плечима і запалюєш нову сигарету,— це все, на що здатна нині така людина, як я».

Щось подібне зустрічаємо і в драмі Фріша «Граф Едерлянд». Прокурор має виступити на суді обвинувачем у справі банківського касира, який без будь-якого видимого приводу вбив дружину й дітей. І раптом прокурор починає розуміти, що справжній винуватець злочину — не нещасний касир, а буржуазне суспільство, те безрадісне життя, що протягом років позбавляло його глузду й обкрадало. Прокурор вже не може бути обвинувачем. Він кидає все і йде на пошуки нового щастя.

І знову, як і в «Китайській стіні», виявляється, що все даремно: свобода героя не була тривалою. Незабаром навколо нього починають гуртуватися темні елементи; проти своєї волі він стає їх вождем і, під іменем графа Едерлянда, захоплює владу в рідній країні. Тепер уже він, як раніше попередні правителі, виголошує красиві слова і підписує брехливі відозви. Висновок Фріша: життя — лише абсурдне повторення: раніше Едерлянд був у «пазурях порядку», нині — в «пазурях хаосу».

П'єса на думку Е. Штойбле,— автора монографії «Макс Фріш»,— є нічим іншим, як виявом «страждання художника від усвідомлення цієї подвійної безвиході».

Навіть Дюрренматт не підтримав такі погляди Фріша. Він написав своєму старшому колезі листа, в якому піддав «Графа Едерлянда» гострій критиці...

[1] Vieux jeu *(франц.)* — стара гра.

Гавайські острови їхньої мрії

Недовір'я до ідеологій, заперечення ідеологій, «розклад» ідеологій — це надзвичайно модні настрої серед буржуазних художників сучасного Заходу, художників, яким банкрутство капіталізму починає здаватися ознакою приреченості світу. Такі настрої неважко помітити у Жіроду, у Беккета, у Кокто, у Йонеско.

Ежен Йонеско — один із стовпів сучасного «авангардистського театру» — в інтерв'ю, даному у червні 1961 року кореспондентові газети «Експрес», заявив:

«...В тому, що ми спробували здійснити, є і щось вельми відчутне, а саме — викриття, в багатьох наших творах, марності, пустоти, ірреальності ідеологій; ми констатували зникнення будь-яких ідеологій, правих, лівих, поміркованих...».

Здавалося б, Фріш і Дюрренматт цілком й повністю йдуть у фарватері цього драматурга. Однак хай зовнішня подібність висловлювань не вводить читача в оману. «Кризу ідеологій» Йонеско пов'язує з «ірраціональністю людського мислення», з «абсурдністю буття взагалі». І в безглуздому світі мистецтво, на думку Йонеско, цілком автономне; більш того, воно — єдине хоч якоюсь мірою надійне джерело пізнання. У лондонському «Обсервері» від 29 червня 1958 року Йонеско опублікував статтю під назвою «Роль драматурга», де оголошував мистецтво іманентним, байдужим щодо навколишнього світу, називав його «джерелом та сировиною майбутніх ідеологій» і вимагав, щоб критика оцінювала кожний його драматургічний твір не з точки зору «відповідності життєвій правді», а тільки з погляду того, «чи відповідає п'єса своїй власній природі».

Як бачимо, Йонеско сповідує саме ту «релігію естетизму», яку так рішуче відкинули і Фріш, і Дюрренматт.

І це ще далеко не все! Взявши за аксіому «абсурдність світу», Йонеско не лише не довіряє ідеологіям, але й байдужий до політики, заперечує суспільство як таке, відкидає будь-яку відповідальність індивіда перед суспільством, відмовляється від людської особистості:

«Характери втрачають свою форму у безформності становлення. Кожний персонаж є меншою мірою самим собою, ніж ким завгодно іншим»,— говорить, викладаючи теорію сучасного театру, Ніколай д'О з «антидрами» Йонеско «Жертви обов'язку».

Одне слово, Йонеско (в усякому разі, Йонеско ранній!) дуже близький до нігілізму. Бенцігер має рацію, коли зауважує, порівнюючи його з Дюрренматтом:

«...Перетворювати безвихідь на принцип, як це робить Йонеско, звичайно, не відповідало манері письменника».

Дюрренматту й Фрішу багато чого в житті також здається незрозумілим, ірраціональним, абсурдним, але вони не зупиняються перед невідомим, а невтомно шукають якусь правду, якийсь вищий ідеал.

Всі сімнадцять років подружнього життя ротмістра та його дружини Ельвіри — героїв драми Фріша «Санта Круц» — проходять під знаком мрії про Гавайські острови — край розкішної природи, вічного цвітіння та благодаті, де немає брехні й відчаю. І цей мотив — мотив непозбутньої туги за «Ельдорадо», за фантастичною країною радощів і здійснених бажань — характерний для всієї творчості письменника. В оповіданні «Бін» (1945) молодий архітектор — постать явно біографічна — в уяві здійснює подорож до Пекіна; граф Едерлянд прагне потрапити на казковий острів Санторін і т. д.

Пекін, Гавайї, Санторін — це, за висловом Штойбле, «перенесений назовні рай, який людина повинна шукати в самій собі». Знайти цей «рай» можливо лише в тому випадку, якщо людина, як каже Фріш, стане «ідентична сама собі». Сучасна особистість, на його думку, розщеплена на «незадоволену внутрішню людину», і зовнішню «людину в масці».

На формування таких поглядів Фріша вплинула, з одного боку, об'єктивна буржуазна дійсність, яка гнобить людину, примушує її зраджувати саму себе, насилувати власне «я», а з другого — горезвісна «теорія амбівалентності», за якою «розщепленість свідомості» є хворобою нашого часу, незалежно від соціального устрою:

«Нині,— пише в своєму тритомному дослідженні «Зрада XX віку» Маргарет Бовері,— ми живемо в епоху дволичності, а отже, розірваності, розщепленості, роздвоєння, яких, мабуть, не знав ніякий інший час».

Однак від теоретиків типу Бовері Фріша відрізняє палке прагнення подолати «розщепленість», здобути «цілісність індивідууму». По суті справи — це своєрідні Діогенові пошуки *людини*.

...1945 рік. Радянські війська увійшли в Берлін. У підвалі однієї з приміських вілл переховується її хазяїн — німецький офіцер, а нагорі влаштувався російський полковник. І ось, щоб привернути всю увагу до себе й тим самим врятувати свого чоловіка, дружина офіцера Агнес стає коханкою росіянина. Спочатку це простий розрахунок з її боку, але поступово зв'язок переростає в кохання, а кохання — в глибоке взаєморозуміння.

«Подолання упередженості; подолання, можливе лише завдяки коханню»,— так формулює Фріш у щоденнику зміст цієї п'єси — «Коли закінчилася війна».

Росіянин їде; німець знову хазяїн у віллі. Але Агнес, яка дізналася, що чоловік був одним із катів варшавського гетто, тепер вже не може жити з ним; вона приймає отруту.

У п'єсі йдеться, по суті, про розрізнення «людини» і «нелюдини». Хоч проблема поставлена абстрактно, розв'язана вона настільки конкретно, що твердження буржуазної критики про те, ніби п'єса позбавлена будь-якої політичної тенденції, сприймається як цілком безпідставне. Адже Фріш явно закликав у своєму творі: думаючи про росіян, забудьте про мундир, думаючи про німців — ні.

Гуманістичні *пошуки людини* притаманні і творчості Дюрренматта. Він відкидає як модних «негативних героїв», так і засмиканих маріонеток Йонеско. В примітках до «Ромула Великого» драматург пише: «Акторові слід розкривати людяність кожного з моїх образів, інакше їх неможливо грати. Це стосується всіх моїх п'єс». А в ремарці до «Візиту старої дами» говориться: «Я зображаю людей, не маріонеток».

І дійсно, улюблені герої Дюрренматта — Юбелое, Аккі, Ромул — справді глибоко людяні. Вони навіть по-своєму активні і, подібно до позитивних персонажів Фріша, «прагнуть до все дальших і дальших раїв».

Звичайно, уже той факт, що в «Шлюбі пана Міссісіпі» автор віддав усі свої симпатії саме Юбелое, свідчить про надзвичайну суперечливість і обмеженість дюрренматтівської концепції людини. Не випадково в епілозі комедії Юбелое з'являється в образі Дон-Кіхота — він чесний, щирий, велелюбний, але слабкий, наївний, непрактичний, а тому смішний. І саме це робить бідолаху-графа таким сим-

патичним в очах Дюрренматта. «Непрактичні» (а, отже, й смішні!) всі «моралісти», всі, хто прагне поліпшити світ з допомогою непорушної ідеологічної доктрини: Міссісіпі, Сен-Клод, Навуходоносор, певною мірою і Ромул. «Непрактичні» вони тому, що кінець кінцем програють, не можуть не програти — адже будь-яка ідеологія, як ми пам'ятаємо,— «химера!» Але між Міссісіпі і Навуходоносором з одного боку і Юбелое та Аккі — з другого, колосальна різниця, яка полягає в тому, що «соціальні експерименти» перших коштують світові сотень і тисяч людських життів, тоді як «гуманізм» других принаймні безпечний...

Є у Дюрренматта ще одна теорія, яка обгрунтовує його інтерес до постатей типу Аккі та Юбелое. В наш час, твердить драматург, трагічні герої давно зникли; залишилися лише трагедії, в яких не винен ніхто зокрема і винні всі разом. Тому, мовляв, наш світ легше відбити через долі «малих», ніж «великих».

Все це логічно приводить Дюрренматта до досить поширеної серед сучасних буржуазних художників *апології слабкості.*

Втім, дюрренматтівським героям чужа — якщо не зважати, звичайно, на окремі зриви, на зразок радіоп'єси «Двійник» (1960) — фаталістична пасивність персонажів Кафки.

«Звичайно,— пише Дюрренматт,— той, хто бачить безглуздість, безнадійність цього світу, може вдатися у відчай, але цей відчай не буде наслідком цього світу, а відповіддю, яку він дає на цей світ; іншою ж відповіддю була б відмова від відчаю, рішення протистояти цьому світові, в якому ми нерідко живемо, як Гуллівер у країні велетнів. Він теж створює дистанцію, він теж відступає на крок, щоб розглядіти своїх противників, щоб приготуватися до боротьби з ними... Ні! Все ще можливо зображати мужніх людей».

Отакими «хоробрими ліліпутами» і є герої Фріша й Дюрренматта. Вони — лише ліліпути, і в цьому їх слабкість, ущербність, обмеженість, але вони не бажають примиритися з владою велетнів — і в цьому їх привабливість: адже Аккі, переодягнувшись катом, все-таки рятує від страти дівчинку Куррубі, а Сьогоднішній, всупереч своєму безсиллю, досить мужній, щоб стати Мін Ко — «голосом народу» і сказати всю правду в очі кривавому тирану Ші-хуанді.

І, нарешті, останній штрих, що завершує образ гуманістичного героя Фріша й Дюрренматта. Одного лише опору, однієї лише активності — мало. Може бути активність відчайдушна і опір безнадійний — бунт заради бунту, сізіфова робота, що стає похмурою самоцілю. Це буває тоді, коли героєві і автору бракує віри в кінцеву доцільність світу, надії на можливість його перебудови на благо людини. Так трапилося з героями Альбера Камю — лікарем Р'є («Чума»), Сізіфом («Міф про Сізіфа»). Але у Дюрренматта це виглядає інакше: адже його відповіддю може бути і «відмова від відчаю... рішення протистояти цьому світові!» І драматург зло кепкує з «співців відчаю» типу Кафки та Камю. Він говорить про ангела, що прибуває у Вавілон, ангела, якого він зобразив надмірним оптимістом:

«Ангел може здатися особою «не від світу цього»; однак я вважаю, що по-справжньому, «не від світу цього» є ті люди, які дивляться на світ лише як на джерело відчаю».

Тим самим творчість письменника збагачується оптимістичним звучанням, а його критика, залишаючись, загалом розпливчастою, дістає все ж певну основу: *світ — не абсурдний, отже він може, повинен бути поліпшений.*

„Дезілюзіоністський театр."

Якщо спробувати дуже коротко і, за браком місця, навіть схематично уявити собі історію еволюції новітнього європейського театру, то вийде, приблизно, така картина.

Протягом всього XIX століття реалістична драматургія прагнула не лише цілковитої правдивості змісту, але й максимальної правдоподібності форми. Вона поступово втрачає статичну аморфність середньовічного мораліте, естетичну недбалість комедії Відродження, відверту театральність драми барокко, настирливу дидактичність просвітительського театру. З неї зникають прийоми й атрибути, початки яких корінилися ще в театральному дійстві античності: спочатку хор, потім прологи й епілоги, звертання до публіки і т. д. Пройшовши по черзі крізь найсуворішу регламентацію класицистичних «єдностей» і романтичну бурхливу навальність, європейська драма набула поступово того вигляду, в якому ми звикли спостерігати її на сцені МХАТ'у чи, скажімо, Німецького театру Макса Рейнгардта. Єдина, із швидким і безупинним розвитком дія, що народжується із справді драматичного конфлікту; динамічні характери, що розкриваються через цю дію і стикаються поміж собою в

ході реалізації конфлікту; замкнений в самому собі сюжет, який розвивається в напрямі розв'язки і набуває остаточного змісту лише завдяки їй,— такі основні ознаки цієї драми. Вона наслідує життя, і тому одне з головних її завдань — примусити глядача вірити, викликати у нього на ті дві-три години, протягом яких він перебуває в театрі, *ілюзію дійсності, безумовної вірогідності* того, що відбувається на сцені. Драматург, режисер, актори немовби складають із залом неписану і мовчазну «угоду»: перші зобов'язуються удавати, ніби ніякого глядача не існує і сцена живе самостійним, реальним життям; глядачі ж повинні робити вигляд, ніби вони і справді в це повірили.

Додержуючись «угоди» і прагнучи закріпити ілюзію, театр відмовлявся від минулого і майбутнього; те, що здійснюється на сцені, відбувається лише в *сучасному,* в ту саму мить, коли показується; актори не грають, а перевтілюються у дійових осіб, декорації копіюють дійсність тощо.

У відповідності до всіх вказаних цілей драматичний жанр дедалі рішучіше відокремлювався від інших жанрів та видів мистецтва, підкорявся ряду своїх дуже специфічних правил та законів.

Таку драму сучасне західне мистецтвознавство називає «ілюзіоністською», або «замкненою», відрізняючи її від новітнього «дезілюзіоністського» або «відкритого» театру. Іноді цей театр іменують ще «неарістотелівським».

Хоч театральна практика Есхіла, Софокла, Евріпіда, Агафона, на підставі якої Арістотель виводив свої закони трагедії, істотно відрізняється від практики О. Островського, Л. Толстого, Г. Ібсена, Г. Гауптмана, Р. Роллана, деякі з Арістотелевих правил дійсно залишилися незаперечними і для останніх:

«Трагедія,— писав Арістотель,— є *наслідування дії важливої і завершеної,* що має певний об'єм, наслідування за допомогою мови, в кожній із своїх частин порізному прикрашеної; *шляхом дії, а не розповіді...* (курсив наш.— *Д. З.*)».

Вимагав Арістотель також «не писати трагедій з епічним складом». Інакше кажучи, він встановив оті самі основні закони драматичного жанру, які ми розглянули вище, і наполягав на *специфічності* цього жанру.

А в XX столітті цілий ряд драматургів і театральних діячів пішов по шляху руйнування перепон між драмою та епосом, по шляху відмови від *ілюзії вірогідності* сценічної дії. Бернард Шоу писав «п'єси для читання», в яких авторські ремарки переставали бути простою вказівкою режисеру й акторам і набували самостійної літературної цінності; Луїджі Піранделло в драмі «Шість персонажів у пошуках автора» і в ряді інших своїх творів розкривав лаштунки, показував театральну сцену в момент репетиції; Карел Чапек у драмі «Мати» порушив «угоду», примусивши героїню розмовляти із своїми померлими синами; Торнтон Уайлдер у п'єсі «Наше маленьке містечко» вивів на сцену Режисера; Артур Міллер у «Смерті комівояжера» відмовився від обов'язкового додержання драматургічного часу, ввівши сцени спогадів про минуле; Бертольт Брехт створив теорію «епічного театру», яка забороняє акторське перевтілення і вимагає звертатися безпосередньо до публіки; Мейєрхольд, Таїров, Вахтангов, Піскатор, Курбас, Буріан, кожний по-своєму, відкинули правдоподібність декорацій, а в ряді випадків зняли театральну завісу; Ежен Йонеско ліквідував будь-які залишки цілісної драматичної дії і замінив її чисто зовнішньою, умисною театральністю, заявляючи: «Прийом не слід ховати, його треба виставити на загальний огляд і грубо розкрити»...

І названими іменами список таких художників аж ніяк не вичерпується; до них можна додати Клоделя й Ануйя, Хікмета і Когоута, Тенессі Уїльямса і Шона О'Кейсі, Арбузова і Симонова — драматургів дуже різних, часом діаметрально, категорично протилежних, але драматургів, які працюють нібито в одному напрямку...

Буржуазна естетика хоче бачити в цьому явищі якийсь «дух часу», «особливість віку».

Однак, по-перше, далеко не вся драма XX віку стає «дезілюзіоністською», по-друге, сама «відкрита» драма настільки різнорідна і суперечлива, що говорити про її «монолітність» просто смішно.

В теорії й практиці Бертольта Брехта значне місце відводиться так званому «ефекту відчуження»: і відверто умовні сюжети більшості брехтівських п'єс, і скупі, навмисне схематичні декорації, і акторська техніка, яка передбачає збереження певної дистанції між виконавцем та зображуваним образом,— все це покликане підкреслити театральність спектаклю, розкрити його як свідому гру, вельми далеку від форм самого життя.

Ті ж ознаки нерідко властиві п'єсам Ежена Йонеско, Жана Жане, Самюеля Беккета, Томаса Стернса Еліота та інших представників сучасного модерністського театру. Але чи значить це, що театр Брехта і, скажімо, абсурдний театр Йонеско явища тотожні або в крайньому разі подібні?

Брехт писав:

«Мета техніки «ефекту відчуження» — викликати у глядача аналітичне, критичне ставлення до зображуваних подій... Ми не прагнули того, щоб публіка впадала у транс, не прагнули викликати у неї ілюзію, нібито вона присутня при природній, а не заздалегідь вивченій дії».

Брехт, отже, хоче примусити глядача *думати,* самостійно оцінювати побачене, а через нього — і всю буржуазну дійсність, примусити наполегливо, напружено шукати виходу із зачарованого кола капіталістичних відносин.

«Сучасний нам світ,— говорить він,— може бути змальований лише в тому випадку, якщо його змальовувати як світ, який можна змінити».

Звідси і «відкриті» фінали пізніх брехтівських п'єс. Він завершує фабулу так, як вона тільки й може завершитися в умовах експлуататорського ладу. І все ж — це лише тимчасова, умовна розв'язка. Глядачеві надається можливість змінити її, мислено «виправивши» самі соціальні передумови.

В «Добрій людині із Сезуана» боги не змогли зробити Шен Те багатою і людяною одночасно: щоб не дати своїй дитині померти від голоду, жінка змушена зберегти тютюнову крамницю, а щоб зберегти крамницю, вона змушена перетворитися на капіталістичного хижака. І боги, махнувши на все рукою, піднялися вгору на рожевій хмарі, кинули Шен Те напризволяще. Опускається завіса, вперед виходить Автор. Він вибачається за «погану розв'язку» і звертається до залу з проханням: допомогти знайти «хороший фінал».

Театр Брехта раціоналістичний і реалістичний в самій своїй основі. І «ефект відчуження», і «відкрита» форма в цілому служить — у конкретному контексті його творів — засобом підвищення раціональності і реальності. «Дезілюзіонізм» у Брехта — не більше як сума художніх прийомів, і ніякий додатковий «філософський» зміст в них не вкладається.

Інша справа — навмисна театральність і умовність абсурдної драматургії.

«Анахронізм костюма, «змішання» часу, вихід за межі рампи, відчуження, пародіювання і так далі, і тому подібне,— пише коментатор абсурдного театру Г. Р. Хільті,— всі ці елементи авангардистської драматургії... мають на меті утвердити в нашій свідомості один вирішальний момент: наше буття — це театр, вистава з масками, гра».

Отже, «дезілюзіонізм» в абсурдному театрі — вже не просто засіб розкрити дійсність під певним потрібним авторові кутом зору, це — щось більше, це — немовби зліпок з самої дійсності. Алогічність театральної дії, «відкритий», примарний характер її кінцівок у Йонеско чи Беккета є (на думку цих письменників) віддзеркаленням алогічності, безглуздості, примарності життя взагалі:

«Новий художник,— твердить інший дослідник абсурдної драматургії К. Г. Сімон,— ...руйнує природні зв'язки речей, щоб знову знайти чудесне, щоб подолати плоский раціоналізм разом з матеріалізмом, щоб назавжди звільнитися від тягаря земної реальності».

Абсурдний театр, таким чином, прямо протилежний театрові Брехта, бо він ірраціональний та антиреалістичний.

Хоч досі ми й не торкалися суто естетичного аспекту драматургії Фріша й Дюрренматта, читач, напевне, вже зробив висновок, що вони примикають до театру «відкритого», «дезілюзіоністського». Однак тільки констатувати цей факт — ще далеко недосить. Завдання полягає в тому, щоб визначити точніше центри тяжіння в творчості обох швейцарських драматургів.

Коли західне літературознавство говорить про впливи, яких зазнали Фріш та Дюрренматт, воно називає понад два десятки найрізноманітніших імен — Арістофан і Шекспір, Шоу і Келлер, датський філософ-містик Кіркегор і «король» віденського кабаре Нестрой, кіноактор комічного амплуа Тео Лінген та похмурий предтеча націзму Фрідріх Ніцше, австрійський декадентський поет Гуго фон Гофмансталь та німецький драматург Франк Ведекінд, експресіоністи Штергейм і Кайзер, а також Бертольт Брехт, Ежен Йонеско, Самюель Беккет, Торнтон Уайлдер та багато, багато інших. Список цей вражає своєю надзвичайною строкатістю і свідчить про еклектизм естетичних уподобань Фріша й Дюрренматта, еклектизм, що випливає з уже відомої нам суперечливості ідейних основ їх творчості.

Спробуємо простежити деякі з химерних зигзагів цих художніх шляхів.

Автор, який зупиняє просторікання пана Бідермана, вступає в суперечку з ним, розповідає правду про нього; Сьогоднішній, що вводить нас в обстановку п'єси, оцінює її перипетії з точки зору нашого часу,— все це, звичайно, руйнування сценічної ілюзії, але це і щось інше, щось більше, бо «дезілюзіонізм» тут є лише неминучим похідним від глибшої мети. Ця мета — *епізація* театру.

«Епічна» майже кожна річ Фріша й Дюрренматта. В «Шлюбі пана Міссісіпі» перший монолог Сен-Клода створює експозицію п'єси. Сен-Клод розповідає про декотрих з її героїв, і згори, на мотузках спускаються їх портрети — тих, що по-

мруть, у чорних рамках. Він немовби імпровізує, обмірковуючи, де розпочати дію: в Румунії, звідки щойно прибув сам Сен-Клод, або на Борнео, де п'яний граф Юбелое намагається видалити апендикс п'яному малайцю (згори спускаються картини, де зображені ці «події»). Але найпростіше, вирішує Сен-Клод, розпочати дію в цій кімнаті:

«Отже, зараз травень, вікна ледь прочинені, на столі ваза з червоною трояндою... і покоївка вводить мого друга Міссісіпі (покоївка і Міссісіпі входять)».

Коли все готове, Сен-Клод вилазить у вікно, і дія починається.

У другій сцені цієї ж п'єси епічна розповідь Міссісіпі (до речі, розповідь про подію, яка сталася трохи раніше) супроводжується «демонстрацією» дій героїв:

«Я ввійшов до кімнати і застав там «Ангела в'язниць» (тобто Анастасію.— *Д. З.*). Він тримав у руках екстрений випуск газети. В газеті написано правду, сказав я своїй дружині...

Анастасія. Я на мить замислилася, потім підійшла до Міссісіпі і урочисто преклонила перед ним коліна.

(Вона стає на коліна)

Міссісіпі. Я сказав схвильовано: Мадам, ви не зневажаєте мене?

Анастасія. Після цього я поцілувала йому руку.

(Вона цілує руку)».

Тут розповідь і показ збігаються; але буває й інакше, наприклад, в попередньому епізоді Міссісіпі хвастає вірністю дружини, а вона в цей час в глибині сцени цілується з міністром.

Єпіскоп Мюнстерський, герой комедії «У книгах записано» відрекомендовується залу:

«Як ви можете дізнатися з програми — я припускаю, що вона у вас є, адже коштує вона недорого,— я єпіскоп Міндена, Оснабрюкка і Мюнстера у Вестфалії:

Франц фон Вальдек,

віку 99 років, 9 місяців і 9 днів».

Цікаво відзначити, що «чисті» руйнівники ілюзії на зразок Йонеско або Беккета, тобто драматурги, для яких «дезілюзіонізм» самоціль, аж ніяк не шукають контакту із залом. У Фріша й Дюрренматта, навпаки, надзвичайно складні відносини з публікою; вони не лише розмовляють з нею, але й провокують її, кидають їй своєрідний виклик:

«Я не китаянка!— говорить принцеса Мей Лан в «Китайській стіні»,— (вона пильно дивиться у зал). Ви думаєте, що можете мене обманути? Гадаєте, я не помічаю, що я переодягнена? А ви — дорослі люди, які все знають,— чи вірите ви в те, що, наприклад, мій тато завжди має рацію? Я не така дурна. Ви думаєте, я не бачу, що все тут... тільки театр? І ви всі сидите і дивитеся одне на одного, ви — дорослі люди, які все знають,— сидите, згорнувши руки на грудях, і мовчите,— і жоден з вас не підведеться і не скаже, як воно є насправді, жоден з вас не насмілиться бути мужчиною?»

Навіщо ж потрібна Фрішу й Дюрренматту така епізація драми, такий тісний контакт із глядачем своєї вистави? Тут не може бути двох думок! Епізація — це засіб підвищення тенденційності, спосіб прямо й відверто висловити свою точку зору, звернутися до розуму глядача.

Навіщо потрібні були ліричні відступи у «Мертвих душах» Гоголя? Чому Луї Арагон у «Страсному тижні» запросто розмовляє із своїм читачем? З якою метою взагалі автор роману виступає на передній план? Він хоче бути пропагандистом і агітатором!

В драмі XIX століття такого «відчутного» автора, як правило, немає. Фріш і Дюрренматт — прямо чи опосередковано — вводять його в свою епічну драму. І вони чудово усвідомлюють, навіщо їм це.

Ми вже згадували, що Дюрренматт піддав критиці п'єсу Фріша «Граф Едерлянд». Порівнюючи п'єсу з однойменною новелою, молодший колега писав старшому:

«В новелі все має інший вигляд: там є Ви, оповідач, який постійно перебуває між подією та публікою; тому оповідання здається мені сильнішим за п'єсу. Ця обставина примушує мене замислитися». Замислитися, напевне, над тим, чи не потрібний п'єсі завжди такий оповідач, який «постійно перебуває між подією та публікою» («Граф Едерлянд», до речі, драма традиційного типу).

Поява у Фріша й Дюрренматта «відчутного автора» — наслідок того, що їх хвилюють процеси, які відбуваються в світі; вони відчувають відповідальність перед своїм часом і це відчуття прагнуть передати й глядачеві.

Це зближує обох швейцарських драматургів з Бертольтом Брехтом. Він також безпосередньо вводить автора в свої п'єси — згадаємо, наприклад, Співаків і Музик у п'єсі «Кавказьке крейдяне коло».

Роль автора в системі брехтівського театру аж ніяк не обмежується цим прикладом. В тому чи іншому вигляді він присутній у кожній п'єсі. Титри, що знайомлять у «Матінці Кураж» з основними подіями Тридцятилітньої війни, і хори в «Матері», «які показують глядачеві приклад правильного ставлення до зображуваного», і так звані «переключення» — віршовані або пісенні монологи, в яких персонажі часто висловлюють сентенції, що суперечать їх ролі та характеру,— це різні форми виходу на сцену автора.

Залежність Фріша й Дюрренматта від Брехта, навіть учнівство у нього,— безперечні. Ми вже зазначали це, аналізуючи «Візит старої дами». Письменники й самі визнають, що на них впливає «епічний театр» Брехта. Дюрренматт віддав йому належне в ряді своїх висловлювань і особливо в промові, виголошеній з нагоди присудження йому Шіллерівської премії. Ще тісніше зв'язаний з Брехтом Макс Фріш.

1948 року, коли Брехт, повертаючись до Німеччини із американської еміграції, тимчасово зупинився в Цюріху, Фріш був його гідом та супутником. У своєму щоденнику він згадує про одержані від Брехта «чудові лекції, уроки, в одну годину яких легко вкладалася мудрість цілого університетського семестру».

Перу Фріша належить робота «Брехт як класик», в якій він говорить, що вбачає в Брехті «найзначнішу, найоригінальнішу, по-своєму найпослідовнішу силу німецького театру». Ранню п'єсу Брехта «Заходи» Фріш називає «еталоном новітнього театру».

Однак творчість Фріша й Дюрренматта була б куди ціліснішою і значно менш суперечливою, якби вплив Брехта на цих драматургів і справді був більш рішучим.

У дійсності ж вони далеко не завжди готові йти за Брехтом. Буржуазне мистецтвознавство намагається зобразити справу так, нібито Фріш і Дюрренматт пішли далі, подолали «слабкості» і «помилки» вчителя:

«Ангел» Дюрренматта,— пише Бенцігер,— вказує вихід із брехтівського тупика». На його думку, Брехт,— «надто реаліст і «адвокат старих істин», він був і залишається всього-на-всього ...«просвітителем». Сам того не помічаючи, Бенцігер вказує на основне достоїнство Брехта і головну слабкість швейцарців:

«Він (Брехт.— *Д. З.*) бажає змінити світ..., Фріш як швейцарець, гуманіст і буржуазний художник прагне зобразити світовий потік як такий, створює образи і міфи «в собі», бо любить світ у всій його різноманітності».

Так, Брехт дійсно бажає революційно перетворити світ, як соціаліст і реаліст він відстоює «стару істину», яка полягає в тому, що несправедливий капіталістичний лад має бути повалений і замінений гармонійним суспільним устроєм! А Фріш розгублено зупиняється перед «різноманітністю світу» і, незважаючи на все своє «почуття відповідальності», так і не може (або не хоче!) вирішити, якій з основних сил на сучасній світовій арені віддати перевагу. Він бажає бути «просто гуманістом», захисником «найпростіших прав індивіда». Тут дається взнаки те, про що ми вже не раз говорили — його горезвісна «швейцарська позиція».

І «швейцарська позиція» штовхає Фріша, а так само і Дюрренматта, в обійми естетичних концепцій, підозріло близьких до поглядів Йонеско чи Беккета.

Візьмемо хоча б дюрренматтівську теорію трагічного і комічного, яка зводиться, як ми пам'ятаємо, до того, що кожна комедія в наш дивний вік є нібито нічим іншим, як своєрідною формою виявлення відчаю. Таким чином виходить, нібито на землі не залишилося вже нічого серйозного, значного, гідного не лише захоплення, але навіть істинного співчуття; все, що було колись великим,— нині перетворилося на безглуздий і непристойний фарс.

А в «Жертвах обов'язку» Йонеско зустрічаємо таку сентенцію:

«Немає більше ні драм, ні трагедій: трагедія стала комічною, комедія — трагічною, а життя — веселим...»

І Беккет вторує йому:

«Нема нічого кумеднішого за нещастя»,— говорить стара Нелл у п'єсі «Кінець партії».

Це вже відгонить знущанням з ідей людяності. Не випадково Йонеско в «трагічному фарсі» під назвою «Стільці» знущається з поняття подвигу, а в «Жертвах обов'язку» — з почуття відповідальності. Звичайно, Дюрренматт не такий «послідовний». Але хіба його огида до «національних героїв», яка залишає поза увагою конкретний характер і мету героїзму, не споріднена з «вселенським запереченням» Йонеско?

Те ж слід сказати і про дюрренматтівське розуміння ролі театральної пародії. Брехт теж пародіював загальновідомі сюжети — легенду про Жанну д'Арк у «Святій Йоанні боєнь» і «Видіннях Сімони Машар», біографію великого римлянина у «Ділах пана Юлія Цезаря», шекспірівську «Міру за міру» у «Чихах та чухах» і т. д., і т. п. Однак, пародіювання у Брехта далеко не завжди має своєю метою осміяння використаного джерела. З одного боку, оперуючи загальновідомими фактами, він прагне звільнити глядача від переживання за долю героїв, напруженого очікування того, що буде в кінці: на думку Брехта, чисто емоціональне сприйняття заважає думати, критично оцінювати зображуване. З другого боку, показуючи щось уже знайоме, але в новому, зміненому вигляді, в якомусь незвичайному ракурсі, він домагається «ефекту відчуження». Звичайне й буденне, що вже надокучило і тому не викликає обурення, завдяки цьому прийому несподівано викривається і стає об'єктом гострої ненависті. Так, наприклад, примушуючи трактирну служницю Сімону Ма-

шар повторити у Франції 1940 року весь страдницький шлях Жанни д'Арк, Брехт висвітлює всю глибину підлоти й зрадництва «сучасних бургундців» — петенівців.

У Дюрренматта пародія служить іншій меті:

«Наше неоформлене, безтілесне сучасне,— пише він у «Проблемах театру»,— позначене тим, що воно оточене образами та формами, які перетворюють наш час на простий результат і, менш того, на перехідну стадію; образами та формами, які віддають перевагу минулому, як чомусь завершеному, а майбутньому, як певній можливості...

З цієї причини митець зобов'язаний редукувати образи, які йому зустрічаються, якщо він бажає зробити їх знову своїм матеріалом і сподівається, що йому пощастить це зробити: він пародіює їх, тобто свідомо протиставить тому, на що вони перетворилися. Але завдяки цьому факту пародіювання він знову здобуває собі свободу і не повинен більше шукати матеріал, він повинен винаходити його... Разом з пародією відроджується гротеск...».

Отже, по-перше, дюрренматтівська пародія, на відміну від брехтової, не покликана щось засуджувати, а тим паче сприяти зміні негативного суспільного явища: навпаки, вона відкидає як владу минулого, так і поклик майбутнього. Для неї дійсна лише сучасна «різноманітність світу»,— різноманітність плинна і безформна.

По-друге, пародія — це не реалістичний прийом, але засіб відходу від реалізму, бо вона не «відкриває», а «винаходить» свій матеріал. Нарешті, по-третє, дюрренматтівська пародія синонімічна самоцільному *гротеску,* тобто прагне, зруйнувавши і висміявши всі «форми та образи», виявити істинну безформність буття. Але чи не є це поступкою Йонеско? Адже він оголошує світ безформним, безглуздим, беззахисним, хаотичним...

Коли Дюрренматт через два вікна однієї й тієї ж кімнати показує глядачеві зовсім різні пейзажі — один північний, другий — південний («Шлюб пана Міссісіпі»), коли він примушує своїх анабаптистів за кілька хвилин до падіння міста витанцьовувати на даху моторошний комічний танок («У книгах записано»), коли його герої, дивлячись на загрозливо близьку туманність Андромеди, посилають прокляття «незбагненному небу» («Ангел прибуває у Вавілон»),— то все це безперечна данина абсурдному баченню світу.

Творчість Дюрренматта й Фріша перебуває немовби в стані безперервних коливань між двома взаємновиключними полюсами — між Брехтом та Йонеско.

І все-таки вплив Брехта переважає, бо обидва швейцарські митці — ми показали це раніше — *вірять у людину і вірять у світ.*

Кілька слов на закінчення

Ми спробували зобразити Фріша й Дюрренматта такими, якими вони є, нічого не пом'якшуючи, не згладжуючи, не приховуючи. Їх актив — це щира ненависть до імперіалізму та війни, а звідси й зневага до всіх буржуазних ідеалів, це любов до навколишнього світу і надія, що він іще може бути врятований. Їх пасив — «швейцарська позиція», яка штовхає на роль аутсайдерів, веде до прагнення зайняти місце «над сутичкою», стати в позу недовіри до будь-якої ідеології, доктрини.

«Швейцарська позиція» найбільш виразно простежується у творчості сучасних швейцарських письменників. Це логічно; тому ми й звернулися до Фріша і Дюрренматта. Але «швейцарська позиція» — аж ніяк не національна ознака; це швидше якість світосприймання, це атавізм старої буржуазності всередині капіталістичної свідомості.

Скільки «швейцарців» (в такому розумінні слова!) дивиться із вікон своїх квартир на дахи старого Парижа, прогулюється, обдумуючи нову книгу, вздовж берега Тібру, підстригає газони перед своїми котеджами на околицях Лондона або непривітно приймає журналістів у скромному будиночку десь на півночі Каліфорнії...

Їх «швейцарська позиція» означає неучасть у русі борців за мир, відмову поставити свій підпис під відозвою, яка вимагає свободи для колоніальних народів, іронічне знизування плечима на адресу проекту загального й повного роззброєння.

Хіба не були трохи «швейцарцями» Уїльям Фолкнер і Альфред Деблін, не є ними Франсуа Моріак і Альберто Моравіа, Генріх Белль і Вольфганг Кеппен?

Колись якщо не вони, то те покоління чесних, талановитих і сміливих митців Заходу, яке прийде за ними, зрозуміє, що за ідеали треба боротися, треба мати мужність зробити вибір, не боячись слів «ідеологія» та «тенденція», опоганених буржуазією, але як і раніше святих для нас.

Проте поки що «швейцарська позиція» — поширена, серйозна хвороба, більш того — одна з причин, через які наш світ все ще живе під страшною загрозою термоядерної війни.

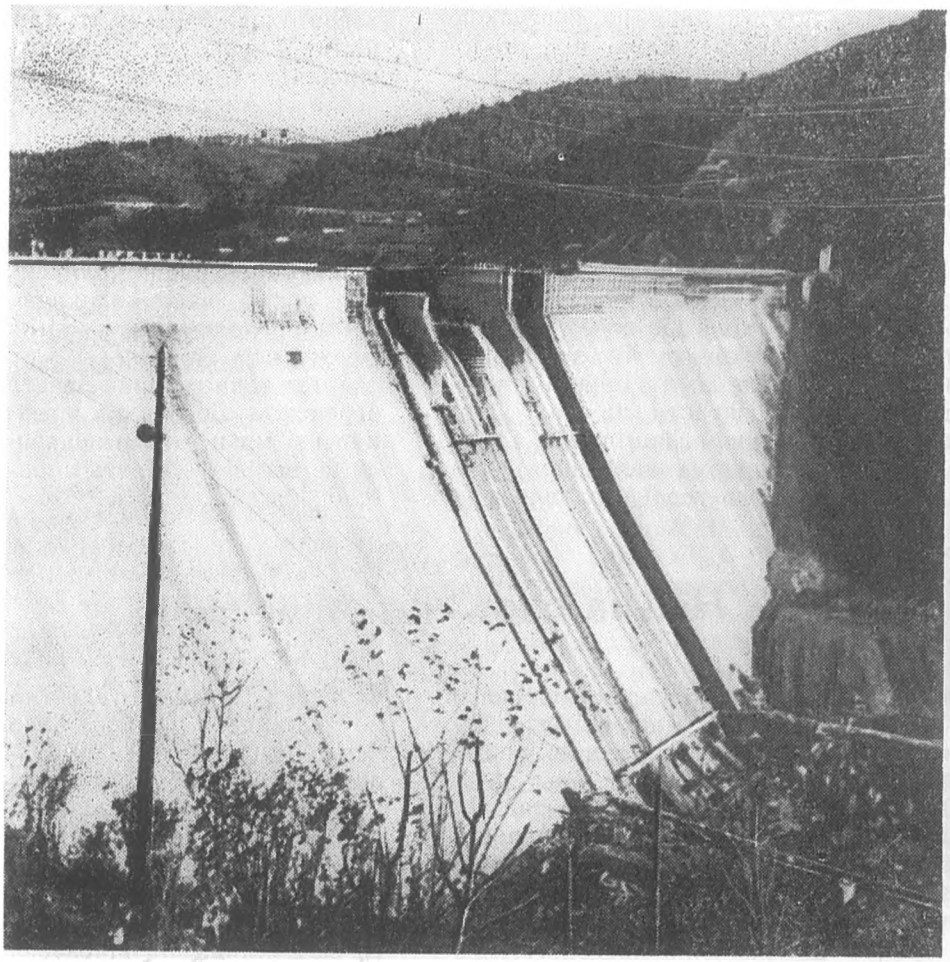

Гребля висотою 127 метрів

Величезна гребля стала прикметною рисою нової Бистриці.

В державних архівах колишньої боярської Румунії зберігся дуже цікавий документ. Це проект групи румунських інженерів, які ще сорок років тому запропонували збудувати на річці Бистриця велику гідроелектростанцію. Автори проекту докладно описували його технічну реальність, але якийсь високий румунський уря-

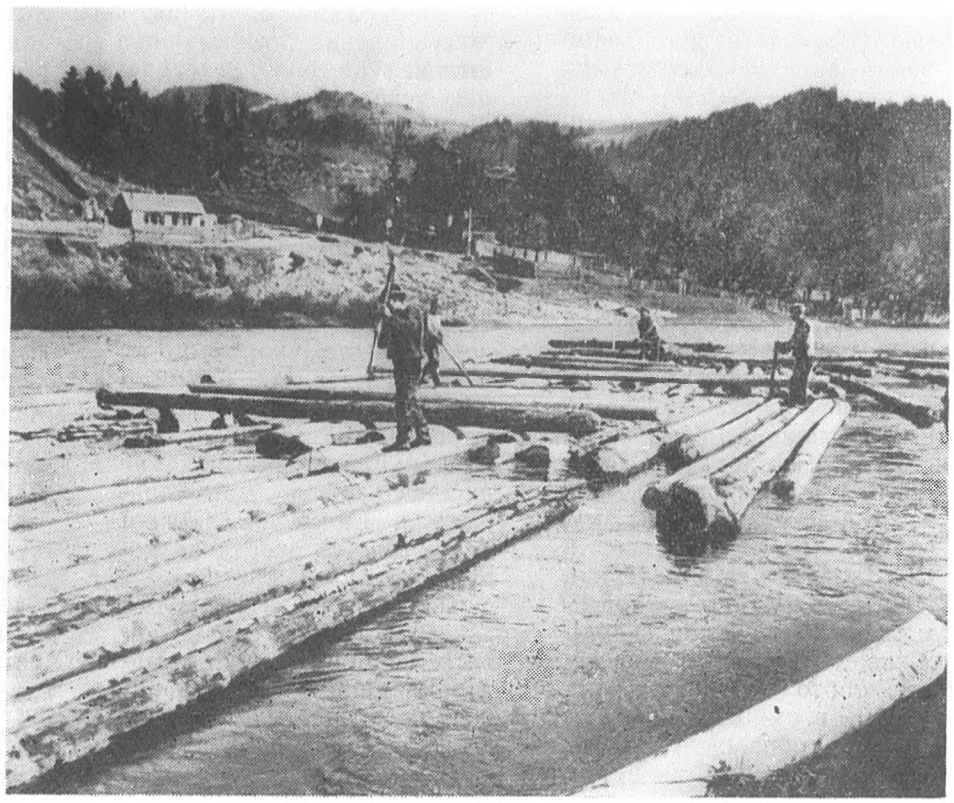

Плоти з потомственими бокарашами — це все, що бачила стара Бистриця.

довець написав, що проект не можна здійснити, принаймні, протягом ближчих ста років...

Правда, у старій Румунії іноді згадували про проект. Але це було, переважно, під час чергових парламентських виборів, коли пусті балачки про гідростанцію на Бистриці грали роль обіцянок, якими кандидати від правлячих буржуазних партій залучали голоси виборців.

І лише тепер енергія Бистриці почала служити людям.

Біля міста Бікац водам Бистриці перетнула шлях гребля висотою у 127 метрів. Тут споруджено гідроелектростанцію, яка даватиме щороку майже 500 мільйонів кіловатгодин дешевої електроенергії. Ця енергія не лише принесла світло у гірські селища, вона живить нові підприємства, які виникають у цьому колись зовсім занедбаному злидарському краю.

В районі греблі створено велике водосховище довжиною у 30 кілометрів. Понад 300 тисяч гектарів колись безплідних, висушених земель дають тепер високі врожаї.

Нове життя прийшло на береги могутньої і суворої Бистриці.

З МАЛОВІДОМОГО

ХІРУРГІЯ БРОНЗОВОГО ВІКУ

Коли з'явилися перші хірурги? Коли вперше почали робити такі складні операції, як скажімо трепанацію черепа?

Більшість людей, звичайно, вважає, що і самі хірурги, і складні операції з'явилися вже в новітні часи. Вони, напевне, будуть дуже здивовані, дізнавшись, що найскладніші хірургічні операції робилися вже три з половиною тисячі років тому, тобто в так званий бронзовий період історії людства.

Як же дізналися про це? Які свідчення залишила медицина тих далеких часів?

Італійський археолог, професор П'єро Мессері, вивчаючи знайдені ним рештки людини бронзового віку, прийшов до дуже цікавих висновків. В провінції Гроссето він знайшов щось з 40 людських скелетів, які привернули до себе особливу увагу. Справа в тому, що черепи цих скелетів мали на собі виразні ознаки операції, яка тепер широко відома під назвою трепанації.

Уважно досліджуючи район цих знахідок, П'єро Мессері знайшов бронзовий виріб, який дуже нагадує сучасний хірургічний скальпель. Італійський вчений, зіставивши всі ці факти, прийшов до твердого висновку, що знайдені скелети належали людям, яким робили операції на черепі на зразок сучасної трепанації.

* * *

Область Марамуреш за часів старої Румунії вважалася одною з найбідніших. «У місті Байя-Маре і у навколишніх гірницьких селищах панують страшні злидні, хвороби, темрява. Люди тут живуть у жалюгідних саморобних халупах, які притулилися до схилів гір...». Так писала про цей жахливий край офіційна преса.

Двадцять п'ять років тому уряд тодішньої Румунії офіційно оголосив область Марамуреш краєм «у злигодньому становищі» (був тут й такий термін). Румунські правителі, посилаючись на це, як кажуть, зовсім махнули рукою на долю сотень тисяч простих людей, що населяли цей нещасливий край.

Сьогодні Байя-Маре — одне з найкращих міст народної Румунії. Воно чудово сплановане, має широкі вулиці, просторі площі, школи, театри — все необхідне для заможного, культурного життя румунських гірників.

І лише на околиці міста, біля самих гір, навмисно не зруйнували жалюгідні халупи однієї вулиці. Тут ніхто не живе, та ці халупи мають нагадувати людям про тяжкі часи, які вже ніколи не повернуться у народну Румунію.

Одна з площ у новому Байя-Маре.

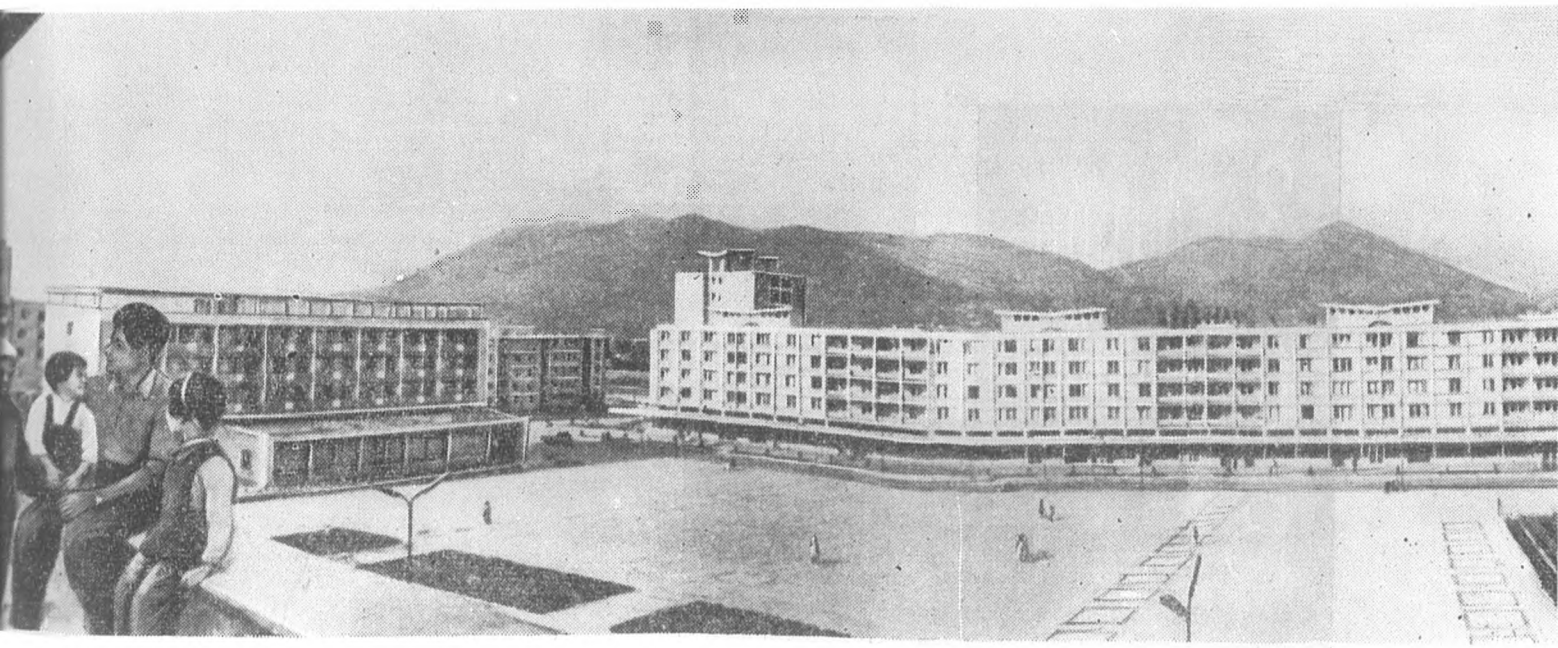

Одна з найцінніших знахідок — картина Тінторетто.

Знайдено в Празі

Щасливий шукач — Яромир Нейман.

Понад 300 років тому чеський король Рудольф II зібрав у Празькому кремлі-Граді, що був його палацом, рідкісну колекцію картин. Він запрошував уславлених художників з Італії, Нідерландів, Німеччини та інших країн. Град прикрасили роботи Рафаеля,

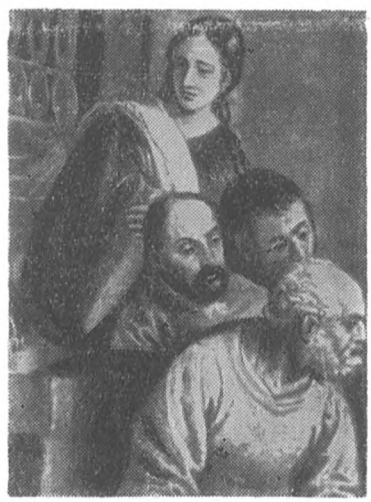

Ескіз до картини Веронезе.

«Свята Катарина» Веронезе.

Тіціана, Веронезе, Дюрера та інших видатних майстрів живопису. Це було одне з найкращих мистецьких зібрань у тодішній Європі.

Після смерті Рудольфа II картинна галерея у Граді почала занепадати. Одна за одною зникали найцінніші роботи. Значну частину полотен вивезли до Відня. Під час Тридцятирічної війни багато картин потрапило до Швеції, в Стокгольм. Але невдовзі у палаці шведського короля, де знаходилися картини, сталася велика пожежа, і все загинуло.

Наприкінці XVII сторіччя до Празького Граду почала повертатися колишня слава. З'явилися нові картини видатних майстрів. Стіни галереї знову прикрасили роботи Тіціана, Веронезе, Дюрера.

І вдруге цю картинну галерею спіткала лиха доля. Знову видатні твори один за одним зникали з Праги і збагачували галереї багатьох країн Європи. Минув деякий час, і стали вважати, що картинна галерея у Празькому Граді зовсім перестала існувати.

Цю нещасливу історію довго і копітко вивчав відомий чеський мистецтвознавець Яромир Нейман. Він відшукав старі каталоги. Уважно простежив шлях картин, які вивозили до Відня і Стокгольма. Чехословацький дослідник працював у картинних галереях цих та інших міст Європи. У каталогу зібрання Празького Граду (цей каталог зберігся) Яромир Нейман поступово відмічав долю кожної картини.

Здавалося, вивчено всі матеріали тих місць, куди потрапляли картини, зібрані королем Рудольфом II і його нащадками. Вичерпано всі можливі джерела. Та ніяк не вдавалося встановити долю щось з 50-ти полотен. Що з ними сталося? Куди вони потрапили?

Всі пошуки Яромира Неймана були марними. Ніяких слідів!

І раптом — небувала знахідка!

Під час реставраційних робіт у Празькому Граді, які тривають вже кілька років, знайдено понад 50 творів Тінторетто, Рубенса, Веронезе, Фетті — саме те, що так довго розшукував Яромир Нейман!

Докладна експертиза відразу ж встановила, що все це справжні оригінали, безцінні скарби живопису минулих століть.

Звістка про Празьку знахідку облетіла весь світ.

Тепер досвідчені реставратори працюють над знайденими полотнами. Вони ж пролежали без усякого догляду довгий час, можливо, сотні років. Після завершення реставраційних робіт знайдені шедеври будуть експоновані у спеціальній картинній галереї. Вони стануть надбанням мільйонів людей.

З МАЛОВІДОМОГО

Мене звуть „Стрибком вперед"!

Китайські імена завжди захоплюють нас своїм дивним звучанням. Але дуже небагато людей у нашій країні знають, як вони утворюються.

Більшість китайських імен являють собою сполучення трьох односкладових слів. Спочатку йде прізвище. Це здебільшого одне слово, і найпоширенішим прізвищем є добре відомі всім «Чанг», «Лі» або «Ванг». Такі прізвища носить майже три чверті всіх китайців.

У деяких місцевостях Китаю зустрічаються прізвища, що складаються з двох слів, але це буває дуже рідко.

Отже, китайське ім'я починається з прізвища. За ним йде власне ім'я, яке складається з двох слів, з'єднаних між собою рискою, дефісом.

При народженні дитини за нею не завжди зберігають прізвище батька. Мати має таке ж право дати дитині своє прізвище. До речі, останнім часом у Китаї стало звичаєм, що, одружуючись, жінка зберігає своє дівоче прізвище.

Як же китайці обирають власні імена для своїх дітей? Здавна в Китаї існує дуже своєрідний звичай. Дівчатка дістають імена квітів або коштовного каміння, а хлопчиків називають іменами, які символізують силу і мужність.

Дуже цікаво, що в Китаї не існує ніяких офіційних або побутових обмежень у виборі імен новонароджених дітей. Батьки можуть обрати іменем для своєї дитини будь-яке слово з китайського словника.

Звичайно, нові часи вносять свої поправки до справи вибору імен. Тепер, наприклад, китайські батьки дуже часто відмовляються від назви якоїсь квітки, заради того, щоб назвати свою дитину Хо-пінг, що означає «Мир», або Йо-хін, що можна перекласти, як «Стрибок вперед».

І коли ми читаємо або чуємо дивне для нашого вуха китайське ім'я, треба пам'ятати, що воно означає не лише ім'я і прізвище людини, але й втілює у собі батьківську мрію про те, якою має стати її новонароджена дитина.

От так Рейн!

Про Рейн — одну з найбільших рік Західної Європи — німецькі та інші поети написали чимало захоплених рядків, вдаючись до найрізноманітніших порівнянь. Назву цієї ріки дуже часто використовували німецькі шовіністи, особливо у войовничих піснях з погрозами на адресу своїх сусідів.

Одне слово, про Рейн написано чимало. Але, напевне, не всі знають, що ця щедро оспівана річка є однією з найбрудніших у світі.

Забруднення Рейну набуло такого загрозливого характеру, що недавно у Роттердамі зібралися 47 фахівців з 20 різних країн, щоб обговорити дальші заходи з цього приводу.

Вода у Рейні стала такою, що фахівці оголосили її непридатною ні для промислових цілей, ні для землеробства. Якщо, скажімо, поливати рейнською водою сади або городи, то на них загинуть всі посіви. В цій воді гине риба, і на берегах Рейну не побачиш жодного рибалки.

Хто ж винний в цьому?

Досі думали, що воду в Рейні забруднюють численні пароплави. Але фахівці дотримуються зовсім іншої думки. Вони встановили, що 65 процентів бруду в Рейн йде з промислових підприємств, 30 процентів — від самого населення і лише 5 процентів — від судноплавства.

Фахівці у Роттердамі запропонували проект очищення Рейну і розробили цілу систему запобіжних заходів. Головні витрати в цій справі, на їх думку, має понести уряд Західної Німеччини, оскільки Рейн тече, головним чином, по її території. А коштів потрібно чимало. Та чи знайде їх боннський уряд? Адже левову частину його бюджету поглинає гонка озброєнь, посилена мілітаризація країни.

З БОЛГАРСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПОЕЗІЇ

Їхали турки лісами

Їхали турки лісами
Гнали невільниць з собою,
Безліч рабинь-полонянок.
Йшла поміж ними й Тодорка.
А на руках у Тодорки
Син її любий — Дам'янчик.
Крикнув невільниці турок:
«Гей, ти, рабине Тодорко,
Кинь свого сина малого,
Кинь ти Дам'янчика-сина,
Кинь немовля-воєводу.
Бачу: тобі не під силу
Знести з ним дальню дорогу.
Швидше вперед поспішай ти
Стежку мені протоптати
В росяних травах, щоб кінь мій
Не заросив в ній копита
І не промерз на світанку».

Йде, поспішає Тодорка,
Поміж деревами лине,
Кожне вона оглядає,
Краще шукає між ними,
Вище, з гіллям кучерявим.
Вибрала дуба Тодорка.
Дуб молодий, кучерявий.
Пояс Тодорка знімає,
Робить колиску для сина
І, положивши малятко,
В'яже до віток дубових,
Стиха колише й співає:

«Люленьки, спи, мій Дам'янчик!
Тільки мене ти і бачив
Матір-рабиню Тодорку.
Дощик спаде над землею —
Вимиє личко біленько;
Вітер над лісом повіє —
Вітер тебе приколише;
Сарна по стежці пролине —
Сарна тебе нагодує».
З шиї намисто знімає,
Сину кладе до колиски
І на прощання говорить:
«Сину мій рідний!.. Дам'янче!
Як підростеш і зміцнієш,
Станеш могутній і смілий,
Селища всі обійди ти,
Матір знайди полонянку,
Вирви з-під гніту тяжкого
У бусурменів проклятих».

Смерть Янкули

Молодий юнак Янкула[1],
Сам волоський воєвода,
В славнім городі Солуні,
У корчмі, обабіч шляху,
Сам на рисовій соломі,
На пшениці золотистій,
Одбірній, великозерній
Поправляв коня гнідого.
Напоїв вином негошським
І повів його до кузні,
Ковалям оддав солунським
І сказав до них Янкула:
«Від Дунаю до Стамбула
Майстерство відоме ваше.
Я привів до вас, братове,
Не коня, а вихрогона,
Що над всю рідню дорожчий.
Ви коня підкуйте добре!
Покладіть нові підкови
Із моїх дзвінких піастрів
І гвіздками золотими
До копитів їх прибийте».

Осідлав коня Янкула,
Зброярам солунським знову
Наказав юнак Янкула
Відливать оброть з дукатів,
Із дукатів і червінців.
Підтягнув сідло Янкула,
Розчесав коневі гриву.
І промовив кінь до нього:
«Нащо так мене ти чистиш?
Нащо так ласкаєш ніжно?
Нащо буйну гриву чешеш?
Чи не хочеш ти сьогодні
Десь продати, господарю?
Чи не хочеш десь, Янкуло,
Обмінять мене, гнідого,
У когось на вихрогона?
Чи служу тобі недобре?
Чи в бою хоч раз спіткнувся?»

І сказав коню Янкула:
«Не журись, мій любий друже,

[1] Янкула — Янош Хуніаді — угорський полководець, правитель м. Сібіна. Жив у XV ст., боровся з турецькими загарбниками. Участі в бою 15 червня 1389 р. він не брав. Але народ хотів бачити його там і оспівав в одній з найкращих своїх пісень.

Не продам тебе нікому
І обмінювать не стану.
Час прийшов — і треба їхать
На Косовське наше поле.
Ми туди поїдем нині.
Там зібрались орди люті
Яничар і бусурманів.
Скоро бій кривавий гряне,
Помутніють небозводи,
Кров поллється рівчаками,
І янтарною росою
Загоряться квіти й трави.
Ох, і буде люта січа!
Чуєш: труби загриміли.
Бачиш: зводяться знамена,
Де Мариця і Нішава,
Де земля валаська наша?»

На коня метнувсь Янкула
І поїхав із Солуні.

На Косовськім чистім полі
Бачить він — знамена в'ються,
На Косовськім чистім полі
Коні мчать, толочуть трави.
На Косовськім чистім полі
Загриміли барабани,
Заревіли гнівно труби,
Розгулявся бій на полі.
Помутніли небозводи,
І янтарною росою
Загорівся мох і трави.

Полетів Янкула в січу,
Вийняв шаблю, розмахнувся —
Ворогів лягло немало.
Раптом постріл. Засвистіла
Із кущів ворожа куля —
Похиливсь з коня Янкула.
Обійняв він рідну землю,
Гей, що вся червона з крові.
Заїржав і зупинився
Біля нього кінь. Схилився —
І шовковим пасмом гриви
Він накрив йому обличчя,
Відігнав хвостом він білим
Мух та оводів проклятих
І господаря Янкулу
Окропив дрібними слізьми,
Заїржав над ним тихенько
Та й упав на землю рядом,
Занімів, затих навіки.
Славте мужнього Янкулу
І його коня гнідого.

Стоян і невільниці

Стоян летить по плаю,
Гонить коня баского
І промовляє стиха:
«Добрий день, гаю темний!
Добрий день, тіні милі!
Правду скажи юнаку,
Правду розкрий Стояну:
Чом ти поник гілками,
Чом почорніло листя?
Може, сніги-морози
Листя твоє прибили,
А чи пожар зненацька
Віти спалив і звуглив?»
«Будь же здоров, Стояне!
Правду тобі скажу я:
Ні, не снігів-морозів,
Ані пожару не знало
Листя моє і віти.

Я почорнів од горя.
Нині пройшли сюдою
Триста рабинь-невільниць.
Йшли в ланцюгах гречанки,
Гнучкі, неначе віти,
Йшли в ланцюгах волошки,
Ніжні, немов листочки,
Йшли в ланцюгах болгарки,
Білих квіток біліші.
Плакали слізно-слізно
І промовляли жально:
«Хто порятує бідних
Від бусурманів чорних?»
Чуєш, Стояне мужній,
Стогін здаля луною,
Бачиш, Стояне-красню,
Слід на траві прим'ятій?»

І загорілось серце
Гнівом і горем лютим.
Міцно юнак ударив,
Міцно свого гнідого —
І полетів за ними.
Ось він догнав невільниць
І бусурменам крикнув:
«Гей, ви, чортяки чорні!
Живо зніміть кайдани!
Дайте дівчатам волю!»

«Хто ти такий і звідки? —
Крикнули бусурмени,—
Геть забирайся звідси!
Схопим тебе та зв'яжем
І закуєм, безглуздий!»

Свиснув юнак сміливий,
Тільки махнув рукою —
Всіх порубав арапів
І позвільняв невільниць.

З болгарської переклав Петро СИЧЕНКО

с. Ясногородка, Київської обл.

АЛАСТЕР РІД,
американський журналіст

Я ПОБУВАВ В ІСПАНІЇ

Минулого літа після похмурої весни спека раптом вдерлася до Іспанії, а серпневі температури сягнули небачених, паралізуючих висот. І все ж таки задуха літніх місяців не змогла висушити підземні річки незадоволення — безумовно, найбільш повноводі й бурхливі за всі двадцять три роки диктатури генералісімуса Франко.

На початку року чергове підвищення цін переповнило чашу терпіння робітників, тим більше що обіцянки уряду про збільшення зарплати так і лишилися обіцянками.

В квітні на шахті поблизу міста Мієрес, в Астурії, цьому традиційно «вибуховому» шахтарському районі на півночі Іспанії, група «пікадорес» — забійників — раптом відмовилася стати до роботи й зажадала негайної підвишки. Страйк швидко поширився, спочатку до Більбао та Баскських провінцій на півночі, а потім охопив Каталонію, Валенсію й Південь. Жодна іспанська газета й словом не прохоплювалася про заворушення, та нараз, 4 травня, Франко несподівано проголосив надзвичайний стан у трьох північних провінціях. На той час було важко визначити, скільки робітників брало участь у страйку, головним чином через те, що на початку травня стало вже ясно, що ці страйки, хоч почалися вони, можливо, стихійно, тепер були вже добре організованими. В усякому разі, вийти на роботу відмовилося більше ста тисяч чоловік. Ліві опозиційні організації і, в першу чергу, комуністи, повністю скористалися з цієї нагоди. Особливо впадала в око твердість, гідність і розумність, з якими провадилися страйки; на середину червня більшість страйкарів повернулася до роботи з почуттям, близьким до тріумфу, впевнені в тому, що уряд не зможе більше ігнорувати їх вимог, сповнені нової, радісної віри в свої сили.

І якщо судити з реакції уряду, то ці почуття були безперечно виправданими. В червні й липні для іноземних спостерігачів було ясно, що уряд перебуває в стані, дуже близькому до панічного (цьому сприяли ще й вибухи чотирьох невеликих бомб у Мадріді). Та потім прокотилася хвиля арештів на політичній підставі, а 14 червня Франко раптом оголосив, що він анулює на два роки статтю 14 зведення своїх законів — статтю, яка надавала іспанцям право (звичайно, й досі лише на папері) вільно пересуватися в межах країни й виїжджати за кордон.

Іспанці чекали, яких подальших форм набере тимчасове божевілля генералісімуса. Закордонні кореспонденти пророкували його режимові найпохмуріше майбутнє; д-р Хесус Прадос Аррарте, колишній професор економіки Мадрідського університету, а нині емігрант у Парижі, охарактеризував панічні заходи Франко як «останні конвульсії режиму, який відчуває близький кінець». В Мадріді й Барселоні з'явилися підпільно видані брошури під назвою «1962 — рік падіння».

Передрікати майбутнє Іспанії дуже важко, але певні ознаки й зміни ігнорувати не можна. Перш за все, серед противників режиму комуністи вирізняються як, безперечно, найкраще організована й дисциплінована з усіх лівих партій. Соціалісти весь час сперечаються між собою; комуністи ж ефективно використовують кожну нагоду і, напевно, Франко, який називає себе антикомуністом номер один, був приголомшений, коли побачив, який широкий

НА СМІТНИК ІСТОРІЇ

Малюнки Херлуфа Бідструпа.

вплив комуністи мають і якою підтримкою народу користуються.

Минулого року заворушення почалися з економічних вимог, і підстав для цих вимог залишається так багато, що можна твердити: нова хвиля страйків розпочнеться навесні цього року. Новий міністр інформації в уряді Франко на кожному перехресті виступає з обіцянками політичних і економічних реформ. Та якщо ці обіцянки не будуть найближчим часом підкріплені діями, і перш за все підвищенням зарплати та усуненням всіляких громадянських обмежень, то робітники візьмуть ініціативу в свої руки. Цілком можливо, що Франко спробує придушити їх силою; та зараз він намагається зберігати хорошу міну при поганій грі і не наважується йти на риск широкої поліцейської акції. В своїх промовах (а останнім часом він гасає по всій країні, вимахуючи перед слухачами покаліченою рукою) Франко покладає великі надії на вступ Іспанії до Європейської співдружності й загального ринку — і називає при цьому Піренейський півострів «південним оплотом Західного союзу проти комунізму». Але насправді Іспанія в економіці Заходу виконує зараз не більш як роль повії, бо продає свою землю Сполученим Штатам під військові бази, а сонце — блідолицим європейцям з півночі, якими з березня й до жовтня кишать всі пляжі іспанського узбережжя.

— Бідний Франко,— говорять мадрідці,— він тремтів двадцять три роки, а тепер, коли йому потрібно лише кілька місяців, часу вже нема.

Сполучені Штати, завдяки яким, власне, й трималася підупала економіка Іспанії в п'ятдесятих роках, є об'єктом одвертої й часто надзвичайно різкої критики — і для такої критики є всі підстави, бо в уяві іспанця США й режим Франко — це єдине й нерозривне поняття. Економічну допомогу США народ тлумачить як хабар режимові, а той факт, що Америка має чотири бази на території країни — факт, який навряд чи припадає до вподоби народові будь-якої країни — викликає тут почуття палкої ненависті й ворожості до США. І, звичайно, найбільше ображає іспанців очевидна байдужість Америки до їхніх почуттів.

Іспанці вважають, що, із стратегічних міркувань, Сполучені Штати намагатимуться підтримувати Франко та його режим якомога довше. І тому навіть найбільш дружелюбно настроєних іспанців прикро вражає явна байдужість американців до їхнього становища.

Нещодавно я обідав з одним моїм мадрідським приятелем — письменником. Він гірко скаржився:

— Мені доводиться зустрічатись з американцями, але я ще не бачив жодного, який прочитав би хоч одну з моїх книжок. Більш того, я знаю тільки двох ваших співвітчизників, що прочитали «Дон-Кіхота»... Так-так, якими б дружелюбними вони не намагалися бути, я завжди відчуваю, що американці насправді не цікавляться нами. Їм треба лише, щоб ми цікавилися ними...

Туризм — не єдиний вид економічної проституції, до якої вдається режим Франко. Протягом останніх років Франко надає прекрасні краєвиди своєї країни в розпорядження іноземних кінокомпаній, які перетворюють їх на поля бою і тому подібне у низькопробних, банальних фільмах.

На околиці Мадріда я познайомився з іспанським кіноактором, загримованим під китайського мандарина.

— Якщо ці кінопродюсери пробудуть тут ще деякий час,— сказав він мені,— то зможуть засняти з натури цілком реалістичний фільм «Падіння Франко», не наймаючи ніяких акторів та зірок. В тому фільмі всі ролі вже розподілені...

Так, передрікати майбутнє в Іспанії важко. Щось визріває, але ніхто не знає, що саме. В своїй останній промові Франко прокудкудакав, що Іспанії потрібне «місце під сонцем». Я зайшов до приятеля-іспанця саме в ту мить, коли він читав цей виступ у вечірній газеті.

— Місце під сонцем!— глузливо прочитав він.— Це у нас і так є, завжди було. Але цього вже надто мало...

Скорочений переклад з англійської (з журналу «Нью-Йоркер»)

ЦІКАВА НАУКА І ТЕХНІКА

Розділ веде письменник Володимир Владко

БЛЕФ ЧИ ПЕРЕВОРОТ?

Чи можна пересуватись у просторі за рахунок самих тільки внутрішніх сил?

Третій закон Ньютона «Дія дорівнює протидії» невблаганно кладе край подібним спробам. Подолати дію цього закону досі пощастило тільки баронові Мюнхгаузену, який «витягав» себе самого за волосся з болота.

1956 року американський винахідник Норман Дін, самоук з Вашінгтона, сконструював апарат, що нібито дозволяє літати, відштовхуючись від самого себе.

Це здавалося неможливим, але Норман Дін справді подав до НАСА (Американська державна установа по вивченню космічного простору) проект такого надзвичайного літального апарату. І хоч модель немовби працювала справно, інженери НАСА навіть не мали наміру в ній розбиратися: машина Діна суперечила принципам класичної механіки, отже, на неї не варто було витрачати часу.

Тоді Дін, аж ніяк не збентежений відмовою, почав вимагати патент на «винахід, що перетворює обертовий рух на прямолінійний». Та протягом трьох років йому відмовляли.

Між тим винахідник звернувся водночас до урядів Англії та ФРН, також пропонуючи їм свій винахід. Втім, і це не дало наслідків. Адже Дін не лише заперечував закон Ньютона про дію і протидію, але й взагалі не визнавав математики. До нього ставилися як до надокучливого винахідника «вічного двигуна».

Американець Кемпбелл якось ознайомився з машиною Діна, оглянув її в дії і опублікував у журналі «Аналог» статтю на захист винаходу. Незабаром цією машиною, значно більш приголомшливою за ідеєю, ніж навіть паровий двигун, зацікавилися й інші вчені, а також сім великих американських фірм. Проте, ані ці вчені, ані фірми, ані сам автор не змогли відкрити таємниці дії приладу. Ще досі не відомо, чи дійсно порушує ця машина існуючі закони механіки.

Отже, як нібито влаштований апарат Діна і як він працює?

Згідно з назвою, він перетворює обертовий рух окремих частин апарата у прямолінійний рух самого апарата.

З механіки відомо, що під час обертання першого-ліпшого тіла виникають відцентрові сили.

Якщо тіло добре зрівноважене, тобто центр ваги тіла збігається з віссю обертання, то рівнодійна всіх відцентрових сил, як відомо, дорівнює нулю.

В противному випадку при наявності ексцентриситету (тобто, деякої відстані між віссю обертання і центром ваги) виникає відцентрова сила, що намагається

ЦІЛЮЩА ОТРУТА

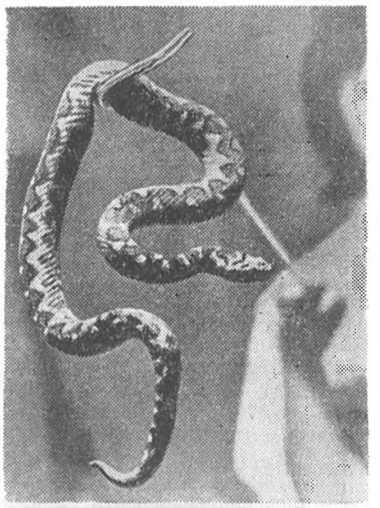

У Демократичному Берліні створено велику ферму, «поголів'я» якої нараховує п'ятсот екземплярів змій різних порід. Живуть вони майже в природних умовах. Тримають їх в спеціальних великих скринях при постійній температурі 30 градусів тепла.

На фермі добувають цінну зміїну отруту. З неї виробляють сироватки проти зміїних укусів, ліки від ревматизму, епілепсії та інших хвороб.

Гадюку ловлять за шию і примушують укусити скляну мисочку. На склі залишаються дві маленькі краплини отрути. Сорок разів треба повторити цю небезпечну операцію, щоб одержати лише один грам сухої отрути.

ВІДКРИТО

Відділ технології палива Шеффілдського університету (Англія) сконструював електричного робота, який живиться від акумуляторів. Цей робот призначається для праці у шкідливих для людини умовах. Він може виконувати роботу вантажника біля автоматичних врубових машин у низьких штреках, або таких, що мають надто високу температуру, чи штреках, де накопичилося багато газу. Робота можна також використовувати на обслуговуванні атомних котлів у період радіоактивного випромінювання. Підраховано, що при серійному виробництві вартість такого робота не перевищить тисячі фунтів стерлінгів.

* *
*

Американська фірма «Вестінгауз електрик компані» будує для Арабської нафтової компанії у Кувейті нову фабрику прісної води, яка дестиляційними методами буде щоденно виробляти майже 2 мільйони літрів води. Після того, як ця фабрика стане до ладу, Кувейт (якому не вистачає прісної води) буде на одному з перших місць у світі в цьому виробництві. Її продукція становитиме 20 мільйонів літрів води щодня.

ВИНАЙДЕНО

Італійський уряд має намір протягом найближчих двох років запустити власного штучного супутника Землі з «плаваючої ракетної платформи», тобто з якогось корабля, де буде встановлено площадку для ракети-носія.

* *
*

Біля Верзона (Франція) розпочато будівництво гігантського радіотелескопу. Він буде у два рази потужнішим від існуючого вже в Йодрел-Бенк (Англія). Телескоп матиме великий плоский рефлектор довжиною у 200 метрів і висотою 40 метрів, що рухатиметься горизонтально. Він буде відбивати радіохвилі з космосу і скеровувати їх до іншого рефлектора. Це створюватиме велику дугу завдовжки 500 метрів і заввишки 35 метрів. Цей рефлектор сконцентрує відбиті від першого устрою хвилі і скерує їх до приймача, розміщеного на півдорозі між обома рефлекторами. Радіотелескоп ввійде у дію через півтора року.

* *
*

Інженери японських державних залізниць успішно випробували автомат, який керує поїздом і веде його точно за маршрутом. Такі автомати застосовуватимуться на новій експресній лінії, що будується тепер між містами Токіо і Осака.

СКОНСТРУЙОВАНО

відірвати тіло від осі обертання. Ця сила вщент розбиває підшипники, розладнує конструкції, одним словом, у більшості випадків вона надзвичайно шкідлива. Величина цієї сили може бути дуже великою. Досить нагадати, що при трьох тисячах обертів на хвилину і ексцентриситеті у півметра, відцентрова сила перебільшує вагу тіла, що обертається, майже у чотири з половиною тисячі разів!

Саме цю силу нібито й використав Норман Дін.

Французький журнал «Сьянс е ві», зацікавившися сенсацією Нормана Діна, звернувся до американського відомства «Патент офіс» з проханням надіслати копію патента, який на той час уже був виданий Діну. Але журналові відмовили. Норман Дін також відмовився відповісти на запитання кореспондента «Сьянс е ві»: його винахід став уже секретним...

Тим часом на допомогу самоуку-винахідникові прийшли озброєні знаннями математики спеціалісти-механіки, щоб нарешті розібратися, в чому ж полягає справа.

Як пише західна преса, апарат Діна виявився міцним горішком, на нього не вистачило основних законів механіки, і спеціалісти запропонували на додаток до трьох основних законів ввести ще й «Четвертий закон руху».

Формулюється він так: «Енергія системи не може змінюватися раптово. Потрібний якийсь відрізок часу, що залежить від властивостей системи і завжди відмінний від нуля».

Деякі американські спеціалісти вважають, що нез'ясовані досі відхилення, які спостерігаються під час запуску керованих снарядів і катапультуванні льотчиків,— цілком задовільно пояснюються цим новим законом.

Виникає запитання: чому астрономи, які вже три сторіччя користуються законами Ньютона, не помічали їх відносної неточності?

Це пояснюється тим, що всі небесні тіла, як правило, рухаються з постійними (або малозмінюваними) швидкостями руху. Здивування астрономів з приводу появи «четвертого закону руху» подібне до здивування інженерів-електриків, коли вони у минулому сторіччі відкрили, що можна користатися змінним струмом, хоч середнє значення його дорівнює нулю. Їх помилка схожа з помилкою інженерів-ньютоніанців. Вони не звернули уваги на той факт, що між рухом у той чи інший бік є пауза, коли струм не дорівнює нулю.

Цікаво, що на закономірності «четвертого закону руху» ще два роки тому звернув увагу вчених усього світу радянський астроном Микола Козирєв. Справді, Козирєв уперше насмілився твердити, що ньютонівська концепція одночасності дії й протидії невірна.

М. Козирєв припускав навіть, що Земля — теж своєрідна машина Діна. Якщо врахувати, що Північна і Південна півкулі неоднакові за вагою, то наша планета є певного типу ексцентриком, який обертається. Сміливий астроном вважав навіть, що людству пощастить використовувати створювану цією системою енергію.

Зовсім іншої, цілком протилежної думки дотримується академік Б. Константинов у своїй статті, опублікованій в «Известиях» від 26 січня 1963 року. Він пише, що машина Діна — взагалі зовсім не літальний апарат. У ній не порушуються ніякі закони Ньютона. Скоріше всього це хитромудрий стрічкопротяжний механізм, де не закладено жодних нових принципів. Адже й справді, в автомобілі обертовий рух вала мотора також перетворюється на «один скерований» рух машин в цілому уздовж шосе! Існують, говорить Б. Константинов, тисячі конструкцій таких дотепних і простих перетворювачів, які діють цілком надійно і незрівняно краще апарата Діна.

Тому Б. Константинов просто відмовляється від розгляду особливостей апарата Діна й новизни його елементів, бо, на його думку, цей апарат втрачає для нас інтерес, «працюючи відповідно до законів механіки».

Безумовно, пише Б. Константинов, «закони природи внаслідок поширення наших знань будуть вдосконалюватися і уточнюватися. Але при кожному кроці вперед, при кожній формуліровці нового, більш загального і точного закону старі закони зберігають свою силу за тих умов і з тією точністю, з якою вони були встановлені. Ні квантова механіка, ні теорія відносності не скасували класичної ньютонівської механіки, вони включили її до себе, як граничний випадок, що стосується до макроскопічних тіл, які рухаються одне стосовно до одного з швидкостями, малими порівняно з швидкістю світла... Суттєвим є те, що ніяка груба машина не може претендувати на уточнення за її допомогою законів механіки. У таких, наприклад, процесах, як поширення ультразвукових і гіперзвукових хвиль, де прискорення і швидкості зміни прискорень в мільярди разів більше, ніж у машині Діна, вчені не виявили ніяких натяків на неточність другого закону Ньютона».

Отже, дуже важко сказати, в якій мірі ефект Діна може вважатися переворотом у науці. Цілком можливо, що ця сенсація виявиться просто мильною бульбашкою, випущеною американськими ділками як рекламний трюк.

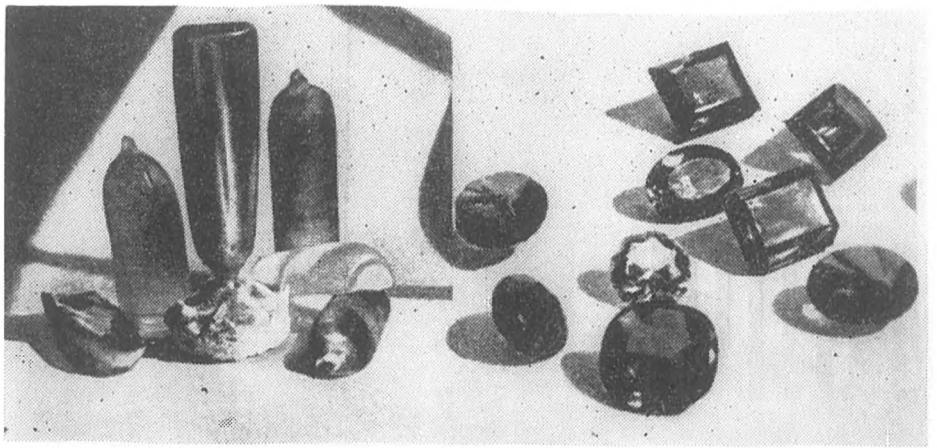

Скавінєвські корунди. Ліворуч — необроблена сировина. Праворуч — відшліфовані рубіни.

РУБІНИ ТА САПФІРИ «БАБИ-ЯГИ»

Невеличкий чотирикімнатний будиночок губиться серед корпусів алюмінієвого заводу в Скавінє, у Польській Народній Республіці. Робітники заводу жартома називають той будиночок «хаткою Баби-Яги». За які ж чари одержав будиночок таку назву? Загляньмо туди...

У кімнаті — невеличка піч, але від неї пашить нестерпним жаром. Раптом — на наших очах — в тій печі починає виростати... рубін! Той самий, який на сході називають «краплею крові з серця матері землі». Його назва походить від латинського слова «рубідос» — темно-червоний. Чудових барв надають йому часточки хрому, що потрапляють у камінь в процесі його утворення — процесі, який триває мільйони років.

А у Скавінє рубіни створюють протягом трьох годин. Так само і сапфіри.

1957 року у польській хімічній промисловості почався рух за використання побічної продукції і навіть відходів. Таким «відходом» був окис алюмінію. «Був», бо ідею його використання одразу ж підхопили, і негайно ж створили лабораторію, досліди у якій призвели до сьогоднішніх наслідків. А наслідки ці чудові: досить лише сказати, що за своїми якостями польські рубіни посідають четверте місце у світі (після Франції, Швейцарії та ФРН).

Та чи варті такої уваги ті камінці, якщо навіть вони й найбажаніша прикраса красунь? Справа в тім, що з другої половини XVIII сторіччя, коли Гаррісон застосував рубіни в годинниках як опору для осей маленьких коліщат, рубіни стали неодмінною складовою частиною багатьох механізмів і їх все частіше почали називати дещо прозаїчним ім'ям «корунди». 85 процентів світової продукції синтетичних корундів використовують у техніці і лише 15 процентів йде на оздоби.

Не кажучи вже про годинникові механізми та грамофонні голки, корунди застосовують в електричних лічильниках, у механізмах, що працюють в умовах високої температури, у виробництві штучних волокон. Фотографічна оптика з синтетичних корундів відзначається високою світлочутливістю: за допомогою такої оптики можна одержувати фотографії в межах інфрачервоного проміння. У телебаченні — завдяки властивості корундів реагувати на хвилі коротші за один міліметр — можна досягти небаченої досі далекості передач.

Те, що відбувається в Скавінє,— початок великої справи. Поки що тут діє лише 3 печі, і процес одержання рубіна у 300 каратів триває 3 години. Але вже заплановано будівництво нового заводу на 30 печей, які випускатимуть продукцію за коротший час. Тут же відбуватиметься і шліфовка рубінів.

Найближчим часом народна Польща не лише повністю задовольнить власні технічні потреби, частина продукції піде й на експорт. А вартість синтетичних рубінів майже дорівнює вартості золота!

Спочатку створюється пластинка окису алюмінію, на ній зародок кристалу завбільшки з краплю. Коли крапля зросте до 5 мм, підвищують температуру, внаслідок цього утвориться монокристал у вигляді груші, розпеченої до білого кольору.

Висячі будинки

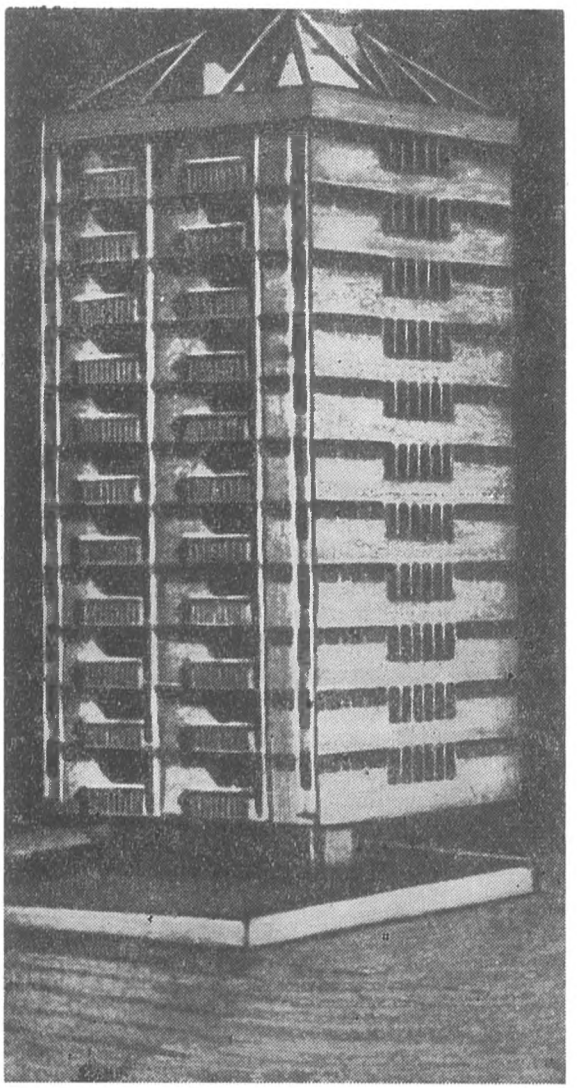

Так виглядатиме перший польський висячий житловий будинок. Його будують у Вроцлаві на розі вулиць Дворцової і ім. Костюшка за проектом архітектора Яцека Бужинського та інженера Анджея Скорупи.

Модель одинадцятиповерхового адміністративного будинку висячої конструкції, зведеного недавно у Антверпені. Над дахом будинку виступає залізобетонний стрижень з вісімнадцятьма потужними кронштейнами, до яких прикріплені канати, що тримають плити поверхів.

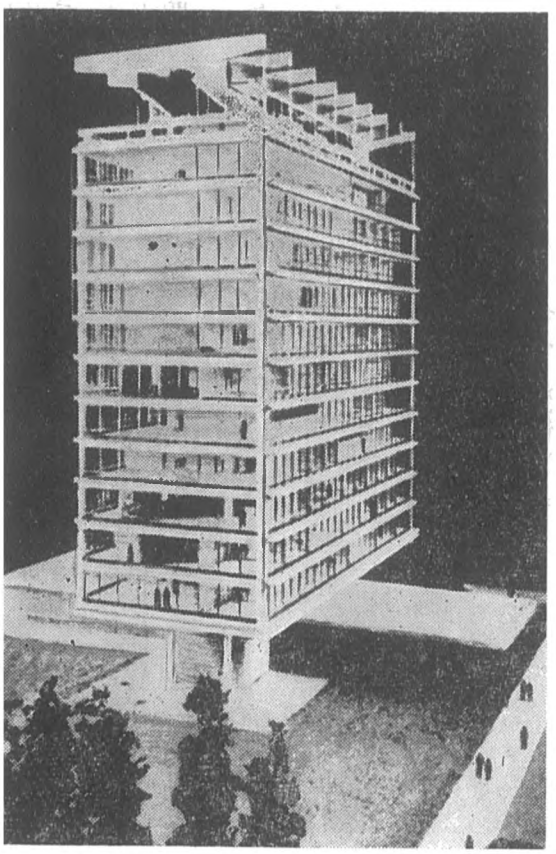

«Я перебуваю на території нового масиву нашого міста. Саме сьогодні сюди переїхали мешканці останнього, збудованого кілька днів тому об'єкту — легкої, ніби повітряної, висотної будівлі. «Дільниця висячих будинків» — гордість наших архітекторів і конструкторів — повністю завершена і прекрасно оформлена.

Переді мною довгий кількаярусний будинок з галереями. Він висить у сплетінні тонкої металевої сітки, підвішеної на гігантській роздвоєній щоглі у формі широко розкладеної букви «У». Поруч — інший будинок, теж підвішений на дещо менш розгорнутих, але набагато стрункіших залізобетонних щоглах. Трохи далі, наймолодший об'єкт дільниці,— висотний будинок, що звисає на скляних канатах, які спускаються з вершин неосяжних щогл у формі букви «Т». Які оригінальні, сучасні споруди!»

Про що ж йдеться у наведеному уривку, у цьому, скажемо відразу, вигаданому репортажі?

Цей репортаж, якого ще не було в дійсності, відтворює картину майбутнього і, здається, вже дуже недалекого. Читач може запитати: для чого, з якою метою впроваджуються такі радикальні зміни у конструкції будинків? Тим більше, що зараз з успіхом застосовуються нові доцільні і вдалі конструктивні

системи індустріального будівництва; розв'язано багато проблем будівництва і архітектури, які досі були невирішеними. Для чого ж створювати щось «акробатичне», отакі «висячі будинки?» Чи немає тут часом прагнення до оригінальності за будь-яку ціну?

Зовсім ні. Будівельники мають набагато істотніші і цілком ділові причини, для створення цих оригінальних будівельних конструкцій. Великі будівельні блоки, плити, об'ємні елементи — це дуже добре, ніхто не заперечує їх вартості і значення. Але не скрізь і не у кожному випадку можна їх застосовувати.

Сучасні будівлі з кожним днем стають стрункішими і легшими. Цього вимагає від них сучасна архітектура, це випливає з вимог економіки будівництва. Але у певний час таким конструкціям стане на перешкоді явище так званого поздовжнього згинання конструктивних елементів, небезпечність якого тим більша, чим тонші ці елементи. Наприклад, якщо збудувати з якихось надміцних матеріалів підпори для будівлі товщиною з дротину, або стіну завтовшки з аркуш паперу, то під вагою вони обов'язково зігнуться, хоч якими б тривкими не були матеріали, з яких вони зроблені. Це станеться не під впливом сили навантаження, а внаслідок втрати ними своєї стійкості, здатності зберігати стабільність положення і форми під дією цього навантаження.

Ще один приклад. Кожна сталева балка, закріплена вертикально, може чинити опір власній вазі доти, доки її висота не перевищить певної критичної межі. Як показали досліди, критична межа найпотужніших балок становить близько 75 метрів.

А сталевий канат, незалежно від його товщини, може мати довжину понад півтора кілометра, перш ніж він розірветься під власною вагою. На трьох нейлонових «жилах» відповідної міцності можна підвісити... вантажний автомобіль; скляне волокно діаметром 1 мм витримує підвішені на ньому вантажі у 300 кілограмів.

Чому ж потужна сталева балка зламається, якщо її висота перевищить критичну межу, а сталевий канат не розірветься, хоча він набагато тонший і у кілька разів довший від балки? Чому тонка стінка або стовп з надміцного матеріалу під певним критичним навантаженням впадуть, а тоненька жилка з нейлону чи скляного волокна прекрасно витримає підвішений на ній тягар, у багато разів більший? Справа у тому, що балка, стіна, стовп працюють (як це визначається у спеціальній термінології) на згинання, а канат і жилка — на розтягування, якому вони чинять більший опір, навіть під значним навантаженням.

Конструктори і будівельники зробили з цього явища відповідний висновок. Якщо раніше вони виходили з принципу « покладення» ваги конструктивного елементу, то зараз прагнуть його «підвісити». Прикладом цього можуть бути конструкції висячих мостів. Не перебільшуючи, можна сказати, що майбутнє будівництво належить саме висячим конструкціям.

Зараз вже існує багато найрізноманітніших типів і систем висячих конструкцій. Вони застосовуються на будівництві спортивних і торговельних залів; театральних, концертних, циркових приміщень, аудиторій, залів засідань, ангарів, а також різноманітних багатоповерхових будинків.

Техніка майбутнього напевне дасть у розпорядження конструкторів та будівельників тонкі і разом з тим надзвичайно міцні сплетіння з дроту, металу, штучної сировини, скляного волокна чи з якихось інших, ще невідомих нам матеріалів. З цих волокон і дроту виготовлятимуть канати і сітки, на яких підвішуватимуться висячі будинки.

«Висячі будинки» за радянським проектом. Їх поверхи висять на сталевих канатах, прикріплених до ряду роздвоєних залізобетонних щогл.

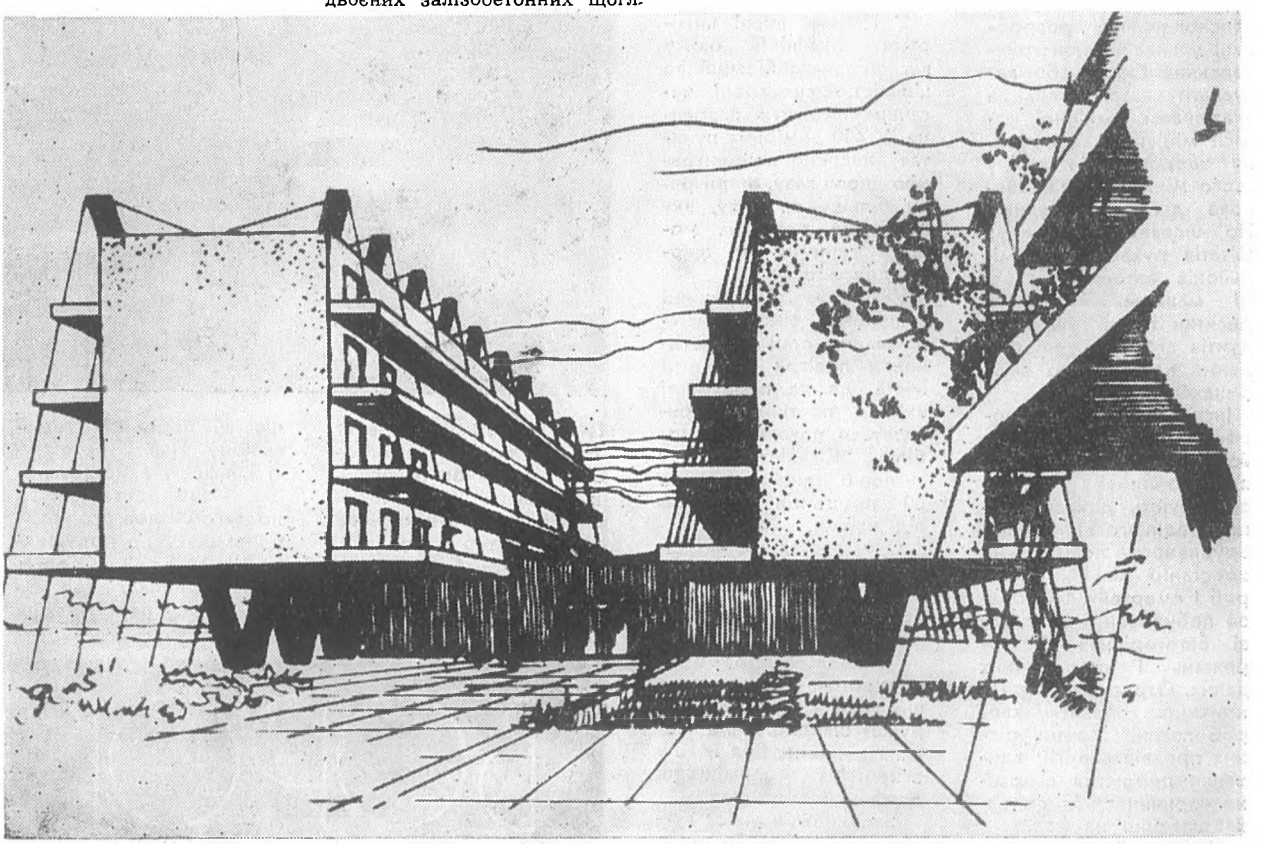

НЕВИДИМИЙ

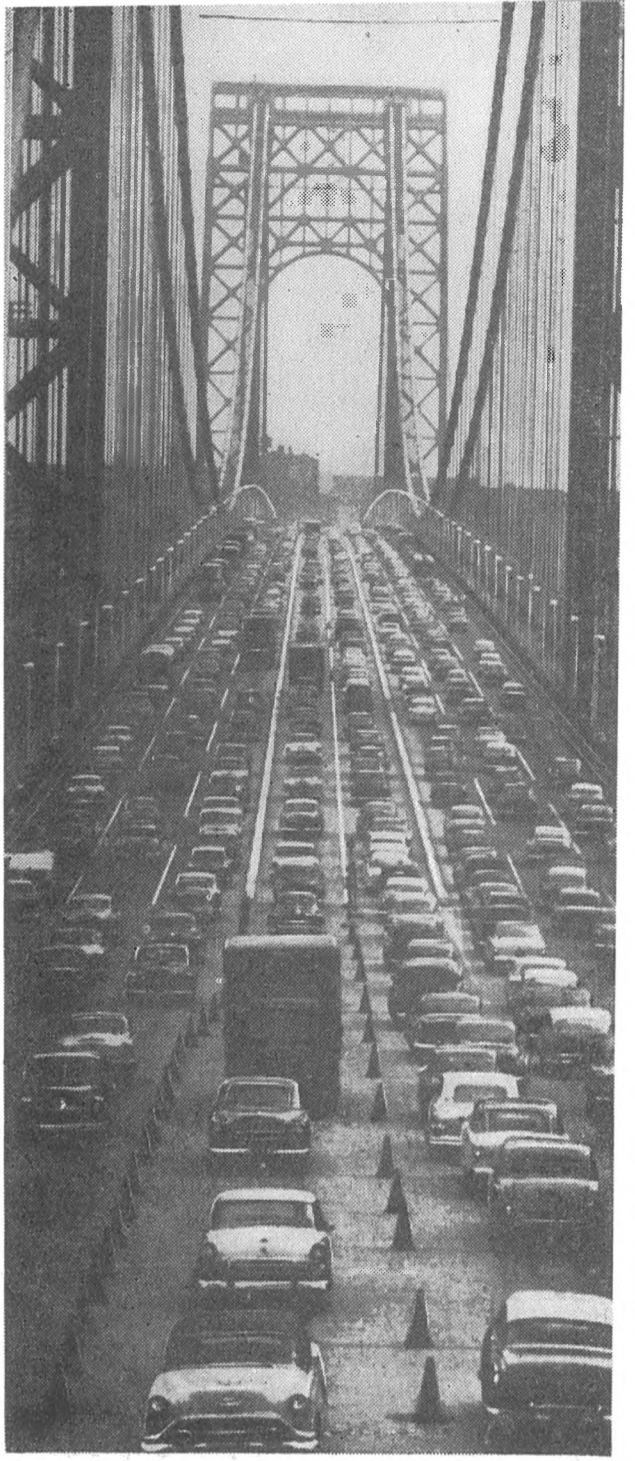

На вулицях великих міст Сполучених Штатів встановлено вимірювальні апарати, які реєструють ступінь забруднення повітря продуктами згорання в автомобільних двигунах.

Результати реєстрації мають допомогти міністерству охорони здоров'я, яке хоче видати закон, що примусив би автомобільні фірми випускати машини, оснащені апаратами для обмеження кількості шкідливих продуктів згорання. На думку американських вчених, ці продукти згорання такі ж небезпечні для здоров'я людини, як і радіоактивні елементи.

Автомобільні концерни опинилися перед вибором: або застосувати удосконалення, розроблені у власних конструкторських бюро, або випускати автомобілі за вказівками технічної комісії міністерства охорони здоров'я. На думку цього міністерства небезпека дуже загрозлива. По шляхах Сполучених Штатів рухається 70 мільйонів автомобілів. І всі ці машини, виділяють десятки тисяч тонн продуктів згорання, які осідають на будинках американських міст.

Інспектор охорони здоров'я штату Нью-Йорк Герман Е. Ніллібо пише з цього приводу: «Вчені збільшують докази безпосереднього впливу забрудненого повітря на зростання кількості хвороб і смертей». Ці докази побудовані на підставі багаторічних спостережень і статистичних даних. Отруєне повітря є причиною розвитку хвороб легенів, серця, різних проявів алергії; вдихання продуктів згорання спричиняється до захворювання на рак.

Німецький знавець автомобілів і пов'язаних з ними справ Гейнц Кранц пише: «Постійне вживання кокаїну є невинною іграшкою у порівнянні з щоденним ковтанням продуктів згорання».

Від семи до восьми процентів палива в автомобілі не згорає. А внаслідок цього жителі американських міст вдихають разом з повітрям окис вуглецю, вуглеводень у формі бензопірену, незначні кількості окису азоту, розпилені сполуки сірки й олова. Коли б пощастило сконструювати двигун, у якому б згорало все паливо, вихлопні труби викидали б лише нешкідливий двоокис вуглецю і воду. На жаль, поки що такий двигун є тільки мрією.

У Парижі вчені виміряли наявність окису вуглецю,— найбільшої за кількістю складової частини продукту згорання. У 450 вимірних пунктах виявлено концентрацію цього газу, в три рази більшу за дозу, яку людський організм може поглинути без шкоди для здоров'я.

У Мюнхені наприкінці минулого року досліджували стан забруднення повітря у центрі міста, де на перехресті вулиць постійно затримуються потоки автомобілів. Кількість окису вуглецю виявилася на 60 процентів більшою від норми.

Окис вуглецю — безбарвний і позбавлений запаху газ — є пекельною отрутою. Його кількість у продуктах згорання складає від 6 до 13 процентів. За нормальних умов він розсіюється дуже швидко. Але велика концентрація його у закритому приміщенні дуже небезпечна.

Отруйна дія окису вуглецю на людський організм відома вже давно. Цей газ атакує червоні тільця крові (гемоглобін), що розносять кисень в організмі, і у такий спосіб паралізує кисневе господарство людини. Втрата притомності наступає тоді, коли окис вуглецю поглинув більше 30 процентів гемоглобіну. Навіть невеличкі кількості окису вуглецю, якщо вдихати його протягом довгого часу, призводять до порушення зорових та інших органів. Наприклад, водій автомашини, перебуваючи

ВОРОГ

у кабіні без вентиляції, втрачає здатність до швидкої і чіткої реакції. Лікарі інституту судової медицини при університеті в Майнці вивчили склад крові 200 водіїв. Концентрація окису вуглецю у 50 осіб коливалася від 4 до 10 процентів, у 70 — від 11 до 20 процентів, а у 60 осіб досягла аж 24 процентів.

Досі вважалося, що коли людина має достатній приплив чистого повітря, то окис вуглецю зникає з організму протягом кількох годин. Але, за даними американських вчених, окис вуглецю лишається значно довше у серцевому м'язі, печінці й мозку, ніж в інших органах.

До складу продуктів згорання входить також бензопірен (ароматичний вуглеводень). Тисячі досліджень, проведених на тваринах, показали, що бензопірен викликає ракові захворювання. Між тим, вивчення складу повітря 109 американських міст показало, що кількість наявного там бензопірену у 15—150 разів більша за кількість цієї сполуки у сільському повітрі.

Саме через це,—твердить американський кардіолог доктор Френк Лемон,— кількість випадків інфаркту у містах у 8 разів більша, ніж у сільській місцевості. Продукти згорання спричиняються до звуження вінцевих судин у людини.

Наслідки дихання забрудненим повітрям легко можно помітити на обличчях жителів Лос-Анжелоса, де налічується 3 мільйони автомашин. Особливі топографічні умови (місто лежить в улоговині, оточеній з трьох сторін горами) призводять до того, що вихлопні гази, особливо у безвітряні дні, збираються у повітрі клубами напівпрозорої голубуватої імли — «смогу», що являє собою суміш диму і туману. Смог викликає почервоніння очей, нежить і ангіни. Жінки ненавидять смог не лише тому, що червоні повіки позбавляють їх доброго вигляду. Певні складові частини продуктів згорання шкідливо діють на тканини з нейлону та інших синтетичних виробів. Запаморочення, нудоти і постійне відчуття втоми — звичайні явища для жителів Лос-Анжелоса. Як встановлено лікарями, населення міста щоденно вдихає 10 000 тонн вихлопних газів!

А жителі всіх найбільших міст Сполучених Штатів за рік вдихають 75 мільйонів тонн вуглеводню, 9,5 мільйона тонн окису вуглецю, 1,8 мільйона тонн окису азоту. Інженери пропонують два розв'язання цієї пекучої проблеми:

1. Застосування так званої «Блоу-бай систем», тобто, устрою, який всмоктує рештки неспаленого бензину до циліндрів двигуна. Це зменшує кількість продуктів згорання на 75 процентів!

2. Встановлення каталізаторів, у яких рештки палива, завдяки хімічним реакціям, перетворюються на нешкідливі сполуки — вуглекислоту й водяну пару. Каталізатори зменшують кількість шкідливих сполук — вуглеводнів і окису азоту на 30 процентів, а окису вуглецю — на 70—90 процентів!

Минулого року міністерство охорони здоров'я Сполучених Штатів змушено було категорично запропонувати, щоб серійні устрої «Блоу-бай систем» (доки не будуть винайдені кращі) обов'язково встановлювалися в усіх американських автомобілях. «Якщо автомобільна промисловість не запропонує міністерству охорони здоров'я власних проектів розв'язання цієї проблеми, то ми примусимо концерни зробити це за допомогою спеціальних законів»,— заявив у сенаті США представник міністерства.

Ця загроза вплинула. «Асоціація автомобільних промисловців» рекомендувала фабрикантам, що входять до її складу, щоб всі автомобілі, випущені протягом 1963 року, були оснащені апаратами «Блоу-бай систем».

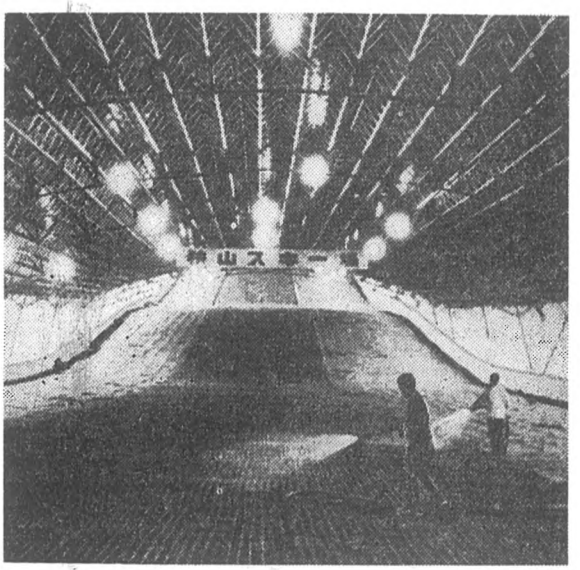

ШТУЧНИЙ СНІГ

Японські лижники ретельно готуються до зимових олімпійських ігор, що відбудуться 1964 року в австрійському місті Інсбрук. У передмісті Токіо — Сайяма збудований величезний тренувальний зал з похилим майданчиком довжиною 200 метрів. Лижники тренуватимуться тут цілий рік. Майданчик вкритий спеціальною пластмасою, що створює для лижників такі ж умови, як і снігова поверхня.

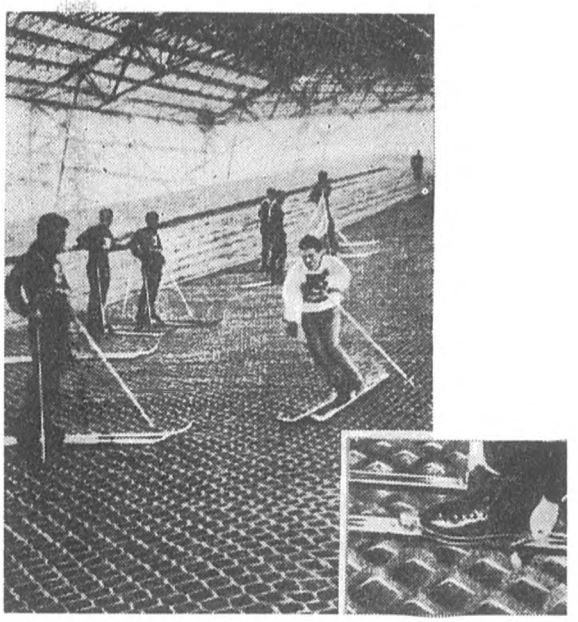

ОТТО ШТЕЙГЕР

РОМАН

Приймальня була умебльована привітно, хоч і трохи суворо, як і все тут. Західна стіна до стелі заставлена книжками. Здебільшого це медицинська література, але в око впадає і кілька томів класиків з розкішними шкіряними корінцями, зміцненими поперечними жолобками. Вони стоять велично і сумно, як усі книжки, що їх ніхто не читає. Кімната міститься на другому поверсі, з її вікон, які дивляться на південь і крізь які вливається щедрий потік сонячного світла, видно парк. Він великий, обсаджений деревами, а на галявинах простяглися білі, наче паперові смужки, посипані жорствою випуклі доріжки, по яких останні хвилини прогулювались безтурботні хворі: адже незабаром вечеря і ранній відбій. Все тут свідчить про спокій і порядок,— навіть годинник у дубовому футлярі з мідними гирями,— і водночас ні на мить не можна забути, що ти перебуваєш у домі для божевільних.

Малюнки Ю. Кремньова

Мандрівка до моря

Відтоді, як мене сюди запроторили (вже минуло три тижні), лікар щодня знову і знову намагається витягти з мене, чим я займався раніше, а тоді ще раніше і так — від самого дня народження. Які в мене наміри на майбутнє, його також цікавить. Одне слово, він хоче довідатися ні більше й ні менше, як про моє минуле й майбутнє. А звідки мені про це знати? Хіба я відаю, чи є в мене взагалі якесь майбутнє? Та й навряд чи було минуле, принаймні, гідне того, щоб про нього розповідати. Навіть при найпалкішому бажанні я не можу сказати, чому я те або те робив, а чогось іншого — ні. Тільки лікар з його добрим ставленням до мене абсолютно переконаний, що я це знаю, і мені прикро дивитися на його безпорадність. Він, мабуть, відчув би себе щасливим, коли б я хоч вряди-годи про щось оповідав. Зрештою, чом би й ні?! Адже для мене це важить значно менше, ніж звичайно гадають. Можливо, й справді це потішить лікаря! Наше життя таке коротке — тож чи не слід скористатися з нагоди дати комусь радість? Але ж якби він тільки не питав безнастанно про причини всіх отих учинків, для яких, власне, жодних причин не існувало, а часто — і ніяких взаємозв'язків.

Щодня він примушує мене годину чекати в приймальні; це, мабуть, входить у програму мого обстеження — а може, й лікування? В глибині кімнати, біля протилежної стіни, нудні шпалери якої сонячне проміння розмальовує темними тінями від гілок дерев, сидить його тендітна секретарка; під столиком для друкарської машинки видно її високі ноги, видно, як міцно стискає вона коліна і впирається носками у підлогу. Її довге, до плечей, руде волосся, наче язики полум'я, спадає на білий застебнений під саму шию халат. Час від часу вона крадькома зиркає на мене з-за машинки (у неї гарне обличчя, хоч, на мій смак, трохи широкувате, а очі надто великі), щоб потім доповісти лікареві про мою поведінку в цю годину вимушеного чекання: чи не виявляв я неспокою і полохливості, чи не гриз нігтів, чи не гаяв часу в якійсь іншій невинній розвазі; читати мені тут не дають, мабуть, умисно.

Так було принаймні спочатку; і я примушував себе байдуже дивитися в одну точку

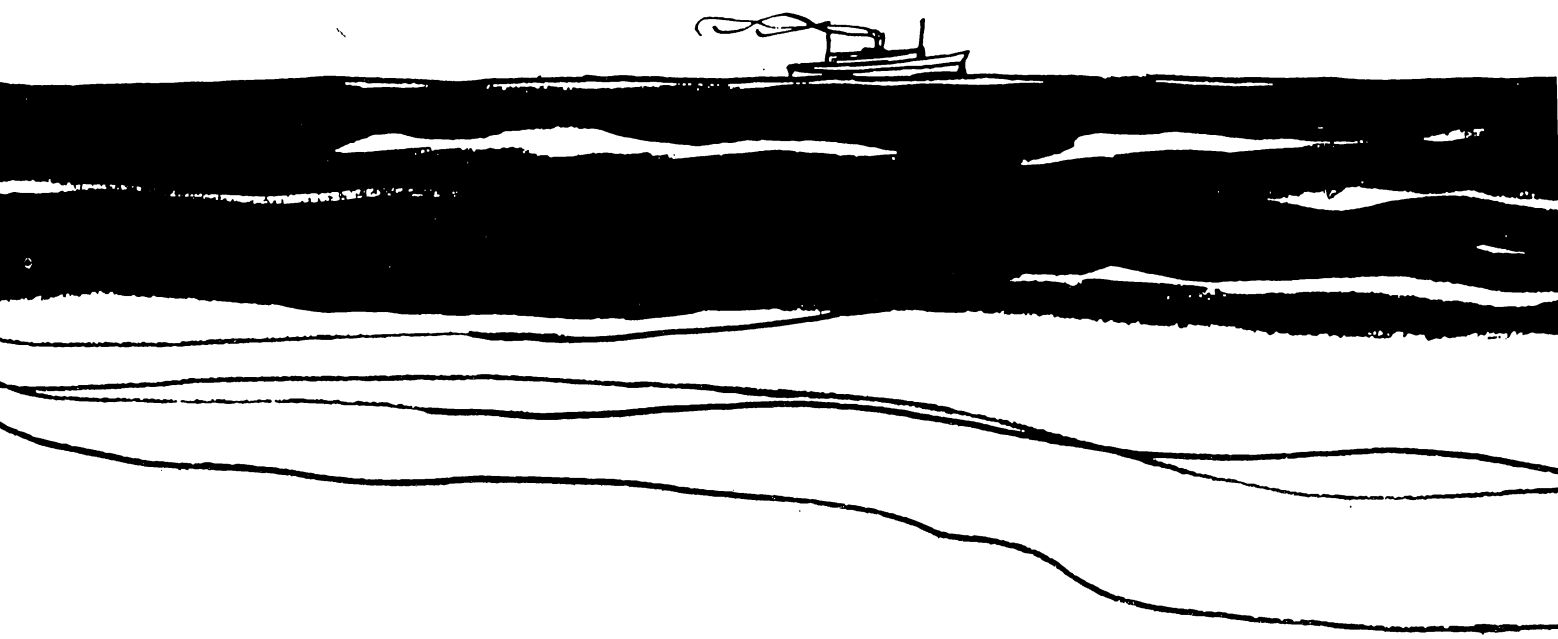

просто себе, вдаючи, ніби взагалі не помічаю дівчини з рудим волоссям і мужньою лінією брів. Ця незвична для неї і, безперечно, незаслужена байдужість чоловіка дратувала й ображала бідне дитя,— в усякому разі мені так здавалося, бо вона частіше, ніж звичайно, стирала написане й спересердя щосили відкидала каретку на початок нового рядка,— і тоді я вирішив зрідка кидати погляд під столик, на її коліна, біла шкіра яких просвічувала крізь панчохи. Тепер ми обоє задоволені, і дівчина відповідає на мою увагу ледь помітною посмішкою.

Коли минала ця в міру довга година чекання,— певна річ, з точки зору лікаря, бо, як на мене, вона була занадто довга,— двері відчинялися, і до кімнати входив сам лікар, у двобортному костюмі, добропорядний і задоволений, як людина, глибоко переконана, що все навколо неї діється саме так, як тому належить бути. Він посміхається, сідає навпроти мене і якусь мить мовчки потирає руки. На одному з пальців у нього солідний перстень з монограмою; мені чогось здається, що він його одержав багато років тому з нагоди успішного закінчення докторської дисертації. А може, на весіллі? У всякому разі, з якогось приємного і врочистого приводу.

Він каже: «Ну, як ми себе почуваємо сьогодні?» — особливо наголошуючи останнє слово, щоб нагадати мені, що я хворий і мені не тільки дозволено, але й належить одного дня почувати себе добре, а іншого — зле. Як і завжди, відповідаю: «Дякую, сьогодні я почуваю себе добре, наскільки це можливо, звісно, в божевільні»,— на що він, згідно з церемоніалом, який усталився між нами, заперечливо піднімає руки і вигукує: «Та ні ж бо, ні, мій любий, це зовсім не дім для божевільних». Лікарнею для нервовохворих називає він це місце своєї постійної роботи. Іншим разом лікар перекладає якісь папери на столі, трохи ширше посміхається і, ніби піддаючись, відповідає: «Нічого не вдієш, мій любий, весь світ — це дім для божевільних! Хіба не так?»

Я погоджуюся з ним, і тоді лікар знімає з носа окуляри й протирає їх білою хусточкою. Сповнений співчутливої заклопотаності погляд його короткозорих очей зупиняється на моєму обличчі. Лише після того, як він сховає хусточку і знову надіне окуляри, наша розмова відновлюється, тобто він, як правило, запитує, а я — відповідаю. Спершу, коли мене тільки помістили сюди, я вирішив взагалі не говорити, і те, що я все ж таки не раз давав втягнути себе у справжню розмову, пояснюється його неабияким хистом розпитувати, порпатися в душі, робити невірні висновки з моїх найскупіших відповідей.

— Ви й надалі маєте намір мовчати, уникаючи будь-яких пояснень своєї дивовижної поведінки?— Я відповів, що нічого дивного у своїй поведінці не бачу. Але, може, він і справді має рацію і мені слід було б усе розповісти? Адже для мене це так мало важить — мовчатиму я чи говоритиму, а для нього — так багато!

— Я одержав од властей завдання з'ясувати причини вашої дивовижної поведінки.— (Знову «дивовижна»!)... Це мій обов'язок, і я його виконаю!

Лікареві можна повірити; його риб'ячі очі і виструнчена спина свідчили про завзятість або про притаманну самовпевненим і удачливим людям пиху, що виховувалась у них з покоління в покоління.

Біля входу задзеленчав дзвоник: пацієнтів запрошували повернутися до своїх палат. Цей незмінно-звичний сигнал, що проголошує закінчення дня, щоразу викликав, однак, збудження серед хворих. Їхні голоси лунали тепер голосніше, часто навіть верескливо; з усіх доріжок вони квапилися до будинку. Тільки троє завжди ховалися, і майже завжди в одному й тому ж місці, так що санітарові треба було лише сходити за ними й заштовхати у вузький склепистий вхід, перш ніж зачиняться червоні двері, що закриють світ і призахідне сонце.

Мене дзвоник не кличе. До вечері ми ще маємо цілу годину, отож стільки ж триватиме наша досить-таки однобічна розмова.

— Що вас, власне, цікавить?— запитую я.

— Все!

— З чого мені почати?

— З самого початку. У нас є час.

Лікареві можна повірити. Вони не випустять мене звідси, доки не доб'ються від мене зрозумілого для них пояснення моєї поведінки, яку вони називають «дивовижною» і «аномальною».

Втім, і мені зараз квапитися нікуди. Певна річ, спершу мені здавалося, ніби час зупинився, і часто від нудьги я втуплював очі в сонце, аж поки не втрачав здатність щось бачити, окрім вогненної кулі, і по моїх щоках не починали текти сльози. Не без притаєної радості я уявляв собі, як чудово, як захоплююче було б, якби я міг плакати над своєю теперішньою долею, що відгородила мене од світу, закинувши в одну загороду з божевільними, поведінка і відчування яких були чужі для мене і, коли не моторошні, то сміховинні й відворотні. На жаль, навіть у такі тихі хвилини мені ніколи не щастило дістатися до глибин своєї душі й, по суті, я завжди залишався бадьорим і байдужим. Але пізніше я познайомився тут із двома прекрасними людьми, гідними того,

щоб подарувати їм свою увагу, а якщо пощастить, то й співчуття.

Отже лікар (загалом у мене немає впевненості, що він зовсім не мислить; дві зморшки з обох боків його рота,— навіть якщо цей рот лише умовно і випадково належить цьому ситому круглому обличчю,— можливо, є ознакою певної інтелектуальності) вважає, що моя поведінка була ненормальною, з чим я не можу погодитись. А коли питаю, що він розуміє під словом «нормальний», він усміхається до мене одними куточками губ, і я відчуваю, що наша розмова починає давати йому насолоду.

Він пояснює мені: «нормальне», це те, що відповідає нормі; і коли він це говорить, з виразу його полохливих риб'ячих очей видно, що він хитрує, вдаючи з себе простачка, аби тільки викликати в мене заперечення. Більш того, я навіть переконаний, що його рудоволоса дівчина-Полум'я стенографує в глибині кімнати кожну мою відповідь, щоб пізніше він міг з упевненістю визначити те, що він називає моїм характером. Я охоче йду йому назустріч, адже й мені це дає тиху, маленьку радість — спостерігати, як, досліджуючи мою психіку, він витинає карколомні номери, немов танцюрист на канаті.

* * *

— Отож, відповідати нормі — значить, відповідати загальному, буденному?— питаю я, і лікар стверджує, хоч, звичайно, з застереженням: «В певному розумінні».

Його слова спонукають мене запитати, чи в такому разі кожного, хто діє і думає не так, як на його місці це зробила б людина з посередніми здібностями, слід садовити в божевільню? У відповідь він каже, що я софіст і що у мене талант адвоката.

Чому в мене так мало витримки? Це моя слабість. Подібні до цієї розмови, хоч і не становлять для мене жодних труднощів, а йому дають навіть певну втіху, вже через кілька хвилин починають мені набридати, і тоді я знову замикаюсь у собі й мовчу, а в його риб'ячих очах гасне блиск.

— На сьогодні, мабуть, досить,— каже лікар і, не приховуючи розчарування, дивиться повз мене у вікно, так що вогненний шар, який вже висить над самим горизонтом, відбивається у скельцях його окулярів.— Чи не міг би я просити вас завітати до мене о тій самій годині завтра?

Навіть у цьому є щось варте уваги: він не наказує, він просить!

* * *

— Ну, як ми себе почуваємо сьогодні?— запитує він, а я відповідаю:

— Дякую, сьогодні ми почуваємо себе чудово.

— Чи й сьогодні ви не маєте наміру говорити?

— А хіба це для вас так важливо?— запитую я в свою чергу.

Він відповідає:

— Щиро кажучи, так; і не стільки як для лікаря (хоча й лікареві це цікаво знати), скільки для мене особисто. Ви дивна людина, і те, що ви там устругнули, це... ну... ну, як вам сказати...

— Чудернацьки, аномально,— допомагаю я йому.

— Якщо хочете знати, настільки аномально, що мені дуже хотілось би збагнути ваш внутрішній світ.

Я ладен йому розповісти все, про що він хоче дізнатися, але мені важко відділити важливе і гідне того, щоб про нього говорити, від нудного й буденного. Не знав я також, з чого почати.

— З дня народження.

— Про це в моїй пам'яті нічого не збереглося, окрім хіба певності, що таке колись мало місце. І якщо вірити розповідям моєї матері, це сталося,— згідно з її волею і за розпорядженням акушерки,— на кухонному столі, бо мати не могла допустити, щоб її ліжко ще раз було закаляне кров'ю, як під час народження моєї сестри.

— Ах, то у вас є сестра? Цікаво!

Лікаря це, звичайно, анітрохи не цікавить, і я спішу внести повну ясність у цю справу.

— Їй було десять років, коли вона померла. Допомагаючи матері прати білизну, вона вивернула на себе відро з киплячим лугом і попекла собі все тіло.

— Який жах!— вигукує лікар, а дівчина-Полум'я дивиться на мене з глибини кімнати так, ніби це я заслуговую на співчуття.

Мені від цього стало трохи не по собі, і я відповідаю:

— Моя мати сказала так само. Мені було тоді всього вісім років, і на мене це не справило великого враження.

Розмова знову починає мені обридати, але я обов'язково мушу взяти себе в руки. Я намагаюсь переконати себе, що ця розповідь надзвичайно багато важить для мого життя, і що саме життя, цей каскад випадкових розумових вражень, для мене також важливе.

— Коли я розповім усе, що цікавить вас, я зможу піти звідси?

— Як тільки я складу звіт і передам його органам влади, ви будете вільні, це я вам обіцяю. А що ви збираєтесь робити далі? У вас є якісь плани?

Оскільки я вирішив-таки розповідати, мені не хотілось критися від нього.

— Я помандрую до моря.

— До моря? Навіщо?!

— То ж бо воно і є, пане доктор, саме з цього усе й почалося. Вже дитиною...

Лікар робить знак рукою, обертається впівоборота на стільці і каже:

— Фрейлейн.

Дівчина одразу ж підводиться, обсмикує спідничку і з серйозним виразом обличчя виходить з кімнати. Він чекає, поки причиняться двері, потім подається всім тілом уперед, спирається ліктями на стіл, зчіплює руки і говорить, дивлячись на мене радісними очима дитини:

— Отже, що ви хотіли сказати?

* * *

У цій суворій кімнаті, яка стала ще суворішою відтоді, як її залишила тендітна дівчина з білою шкірою на колінах, під пильним поглядом круглих лікаревих очей я раптом відчув, що моя вроджена весела байдужість потроху зникає, і повторив:

— Так, з цього усе й почалося! Вам слід знати, пане доктор, що вже дитиною я з насолодою поринав у мрії, яким не було ні меж, ні краю. Не лише уві сні, але й після пробудження, а також перед сном в моїй уяві поставали картини, що бентежили мене своєю красою. Бентежили, бо в них ішлося і про моє безрадісне життя: про кухонну шафу або, скажімо, про дорогу до школи; але в мріях моїх все це губило свою страшенну нудотність і незаперечну корисність, і хоч зовні залишалося незмінним, починало випромінювати, здавалося, якесь надзвичайно інтимне й радісне світло. Мене розчаровувала, однак, та обставина, що картини втрачали свою чарівність, тільки-но я починав їх сприймати свідомо або ж коли мені варто було поворухнутися. Але коли я стомлювався і засинав, зринали нові картини й супроводжували мій сон.

Ви, певна річ, можете не повірити в те, про що я розповідаю, так ніби це нічого не варті спогади дитинства, хоч мені добре відомо, що для вашої професії сни такі ж важливі й милі серцю, як, скажімо, відгодоване на забій теля миле серцю різника. Смієтеся? Гаразд, але не заперечуєте! Щоб ви знали, я і нині поринаю щоночі в ті самі сни; навіть отут, у палаті, до якої ви знайшли за потрібне мене помістити разом з дев'ятьма божевільними, кожному з яких запросто може спасти на думку весела ідея вхопити мене, коли я сплю, за горлянку. Отож і тут я щоночі тікаю з цього світу доцільності й користолюбства. А вдень мені нічого не лишається, крім інертної байдужості і надії, що наступної ночі мене чекає нова насолода сну.

І хоч мені до сьогодні ще ні разу не щастило зберегти чіткість уявної картини принаймні на секунду пізніше від її усвідомлення, з часом я підмітив, що при певному положенні тіла цей стан щасливого піднесення наставав швидше, ніж при інших. Скажімо, коли я лягав на живіт і заривався обличчям у подушку, так що ставало важко дихати; або, заплющивши очі, закочував їх так, що вони починали боліти; або ж коли я притискав з усієї сили язик до піднебіння й мені починало здаватись, ніби рот і горлянка у мене вщерть заповнені густою кашею. Більш того, я настільки збагатив свої пізнання,— якщо це можна так назвати,— що наперед знав: певне положення викликає певну серію картин. Коли я, наприклад, притисну язик до піднебіння, до мене обов'язково приходить те, що я називаю мрією про море. Правда, переді мною не обов'язково постає море. Це може бути який завгодно предмет, про який одному мені відомо (пояснити цього я не можу), чому саме він належить до групи мрій про море.

Ще дитиною тікав я у світ мрій (причому, як я вже говорив, не чекав пасивно, поки хвиля викине мене, наче деревину, на його мальовничий берег, а старанно й систематично вивчав умови, за яких найпевніше і найлегше в нього можна перенестись), і причина цього криється в тому, що мої дні і загалом увесь тісний світ, у якому я жив, були надто безрадісними. Моя мати була жінкою нечулою. Вона, наскільки це було можливо для її черствого серця, любила мене, однак через виразку шлунка мати вела самітнє, відлюдницьке життя, і мене,— особливо після смерті сестри,— коли я закінчив школу, не відпускала од себе ані на крок; день у день я допомагав матері у її безрадісній роботі. Вранці ми розносили газети, а потім тихими темними вуличками мовчки штовхали лозові дитячі коляски.

Рік тому вона померла, і хоч я розумів її не більше, ніж розумієш, скажімо, людину, з якою тричі зіграв у карти, вона завжди зустрічала мене дома з плаксивим занепокоєнням. Мій батько був п'яниця. Ну, ще б пак! Ви одразу ж подумаєте про спадкову схильність. Її, звичайно, не можна заперечувати; тільки хіба не всі ми вкрай обтяжені брудом наших предків?

Мрія про море була чи не найпершою моєю мрією і водночас єдиною, яка й досі живе в моїй душі. Певна річ, змінювався її зміст, але сама вона незмінно належала до тієї ж самої групи мрій, німа захоплююча краса яких відкривалася тільки мені. В дитинстві це була, як правило, картина, яку я бачив, коли довго притискав язик до піднебіння і, внаслідок неприродного напруження в роті, втрачав зв'язок з реальною дійсністю й переносився у благодатні сфери, де все було ясне й спокійне: я стояв на березі і вдивлявся в морську далечінь. Переді мною — смуга піску, праворуч і ліворуч — південні дерева, назв яких я не знаю,

і над усим цим — безхмарне небо. А далі — море! Неосяжне, вдалині воно зливалося з небом, непорушне, як на поштовій картці, з одноманітними рівномірними хвилями, ніби на зачісках, які бувають у чоловіків у кращі роки їх життя, коли вони пишаються тим, що їм ніхто не дає їх віку.

Чи я вже згадував, що мрії мої ніколи не пов'язувалися з дією? Були, так би мовити, чисті від дії, і я в них виконував лише роль захопленого глядача. А що мені ввижалося море і саме отаке скам'яніло спокійне, хоч з берега ніби й долинав шум прибою,— це, мабуть, зв'язане з якоюсь хворобливою звивиною у моїй душі. Мені здається, що я йду крізь життя танцюючи, але обтяжений душевним камінням, подібно до того, як цілком нормальні люди часто бувають обтяжені камінцями у жовчному міхурі. У тонкощах усього цього я ніколи не міг розібратись, однак не сумніваюсь, що ви, досвідчений лікар... Ну, от ви й знову посміхаєтесь, тільки можете мені повірити: я думаю, коли говорю. Це, між іншим, також одна з моїх особливостей — я майже завжди думаю, коли розмовляю з кимось. Не через якісь там принципи, а лише тому, що навіть найневинніша брехня лягає мені на плечі непосильним тягарем. Ви, безумовно, маєте рацію: брехня часом буває корисна і навіть вигідна. Але з іншого боку, для мене навіть вигода стає тягарем. І от ви як досвідчений лікар зробите висновок про надломлений стан моєї душі. Але хто знає, може, коли я закінчу оповідати, ви не критимете од мене цих висновків.

Не критимете? Так? Спасибі! Це буде дуже повчально дізнатися про себе самого те, чого не знаєш. У вигляді якої картини постає сьогодні переді мною мрія про море? О, звичайно, я про це зовсім забув... Нині це вже не море, хоч, по суті, все-таки море, розумієте?! Мені ввижаються три чоловіки. Чорні чоловіки, і все навкруги темне, і тільки ці троє освітлені. Рис їх обличчя я, само собою, згадати не можу і тому припускаю, що вони взагалі не мають облич. Втім, це не має аніякісінького значення; а от що слід пригадати, так це їх волосся, з точнісінько такими хвилями, як на моєму морі. Безперечно, було б дещо спрощено говорити, що ці три чоловіки з хвилястими зачісками уособлюють море. Я добре розумію, що вони ним не є, і все ж таки вони — море! Ну? Невже ви справді розумієте моє відчуття? Браво! Отут і видно, яких дивовижних успіхів можна досягти, старанно досліджуючи людей.

Мені було б прикро, якби всі ці дурниці, нічого не варті для навколишнього світу, про які я вам оповідаю, ви сприйняли б як ознаку мого божевілля. Якщо ви (можливо, й не ви, а ті, хто доручив вам цю справу, тобто органи влади) хочете з'ясувати, чому саме втяв я ту штуку з фабрикою, то знайте: тут важливу роль відіграла моя мрія про море. Мені дуже прикро, якщо я наганяю на вас нудьгу, тільки хіба я винен у тому, що світ упорядкований так невдало, що в ньому суттєве майже завжди є нудним. Правда ж? Вам смішно? Мені це приємно, оскільки і я починаю відчувати задоволення від розповіді, а ви — чудовий слухач. Так, так! Де потрібно, ви киваєте головою, не дуже часто позіхаєте, завдяки чому зовсім не створюється враження, ніби ваші думки витають десь-інде.

Гадаю, на цьому нам слід сьогодні закінчити. Вже пізно, мої товариші давно повечеряли і чекають, коли погасне світло. Якщо ви завтра або в будь-який інший день викличете мене сюди, я охоче оповідатиму далі; а до того мені хотілось би скласти певний план, щоб не дуже відхилятися від основної теми.

Ні, ні, запитуйте, будь ласка! Чому я тікаю у світ мрій? А чи тікаю я? Гадаю, що ні; у всякому разі, життя не лякає мене, якщо ви це маєте на увазі. Я не знаю, як ясніше висловити свою думку, тільки мені здається, що у мріях добираєшся значно ближче до суті речей!

* * *

Вже чотири дні, з неділею включно, лікар не викликав мене до себе. Та й хіба не однаково? Неділі у нашому житті такі ж одноманітні й химерні, як і всі інші дні. Отам за деревами тягнеться білий мур, яким нас відгороджено від світу — біла смуга на тлі зеленого ландшафту.

Здається, моя справа зрушила з місця. Можна собі уявити, як десь пухне папка з моїм прізвищем, і це відрадно, адже мені повертають право на життя. Певна річ, я маю на увазі не біологічне життя,— тут сумніву не може бути,— а громадське існування, що дуже швидко стає сумнівним, коли певним індивідом не цікавляться органи влади. Уявімо собі абсурдність становища людини, не занесеної в жоден з офіційних документів: вона не лише виключена з людського суспільства, а набагато гірше — її нібито взагалі немає. Хоч людина живе! Живе — і не існує. Отож тепер моє існування починає, хвалити бога, знову набирати відчутних форм. Вчора мене обстежили. Рудоволоса секретарка брала в цьому участь. Вона проявила себе з найкращого боку і з деяких моїх відповідей навіть сміялась. Я називаю її Полум'я (не моє Полум'я; я в неї не закохаюсь, це було б надто кумедно в моєму становищі. Але її волосся спадає, наче язики полум'я, на білий халат — полум'я, у яке хочеться занурити руки!).

Таким чином, на мене завели історію хвороби. Це трохи стомливо, хоч, зрештою, навіть цікаво. Переді мною поклали кілька аркушів паперу з сірими або кольоровими плямами, і я мусив розповідати, що мені нагадують їх контури. Спочатку я збентежився, тому що поруч мене сиділа дівчина і, подаючи аркуші, кілька разів торкнулася моєї руки. Кожного разу на запитання, що я бачу, я відповідав, кидаючи короткі погляди на аркуші: «Метелика», поки вона не зажадала, щоб я старанніше придивлявся до деталей, і відтоді на кожному аркуші я намагався вирізнити кілька предметів. Мені також доводилось підшукувати слова-додатки і все інше, що буває в такого роду іграх, а наприкінці я запитав у Полум'я, що ж я за людина. Однак дівчина не схотіла відкрити таємницю обстеження, а тільки сказала, що шеф сам вивчить усі мої відповіді, які вона старанно записала, й на підставі їх зробить власні висновки про мій характер. Ні, вона мені цього не скаже, хоча, коли б захотіла, їй було б це неважко зробити, адже вона досконало вивчила всі ці методи обстеження і, крім того, за час роботи в лікарні набула ще й досить великого практичного досвіду, так що сам шеф нерідко кладе перед нею аркуш паперу й питається її думки. Ні, ні, будь ласка, не варто навіть наполягати — вона цього не може зробити. Звичайно, вона могла б натякнути, але не попереджати фахових висновків шефа: їй здається, що у мене загострена реакція на червоне.

Я подивився на її волосся і відповів:

— Цілком можливо, втім, так воно і є, в цьому не може бути сумніву.

Дівчина вмить збагнула і засміялась. В душі я ще раз присягнув не закохуватися в неї, хоч, власне, й сам не знаю, чи цей намір можна вважати добрим.

Проте не лише через Полум'я моє перебування в лікарні з дня на день ставало приємнішим. Мені навіть цікаво бути тут, і сьогодні я почуваю себе поміж оцих людей справді як удома. І коли б не подорож до моря, яка, врешті, колись-таки повинна відбутись, у мене не було б анінайменшого бажання опинитися по той бік муру, на який я тепер уже поглядав майже як на захисний вал. Тимчасом я мав розмови з деким із місцевих жителів, і, мушу сказати, це були досить своєрідні розмови. Коли б у мене з'явилось бажання розмірковувати, вони могли б стати підставою для кількох безсонних ночей. Однак думати мені анітрохи не хочеться, сплю я зараз чудово, і навіть крики хворих спросоння не змушують мене більше підхоплюватись, як це бувало спершу, коли я тут тільки-но оселився. Тепер вони не перешкоджають мені спокійно і відособлено споглядати трьох чоловіків із хвилястим волоссям, котрі, звичайно, не являють собою моря — і все ж таки є ним! Адже, кінець кінцем, все чимось є і тому все є також всім...

Особливе місце у моїх роздумах нині займає один хворий — поважний старий чоловік з показною статурою і гарною білою широкою бородою, який привернув мою увагу давно, але перекинутися кількома словами з яким мені пощастило лише два дні тому. Після обіду він іде розміреним кроком — в ньому все розмірене і поважне — в парк, зупиняється, заклавши руки за спину, впритул перед одним з дерев, нахиляє голову вперед, так що ніс торкається кори, і в такому положенні непорушно стоїть кілька годин. Коли лунає дзвоник, що скликає божевільних до будинку, він одразу ж залишає своє місце і, не кваплячись, хоч і не зволікаючи, простує висипаною гравієм доріжкою до дому. Він майже ні з ким не розмовляє, але біля дверей, де ми з ним зустрічаємось, вітається поблажливим кивком голови то з одним, то з іншим хворим, а проходячи повз санітара, ніколи не забуває сказати: «Пане старший санітар, нехай те дерево іще постоїть! Воно мені й завтра знадобиться».

Це, очевидно, був благородний чоловік і, судячи із впевненості, з якою він віддавав накази, офіцер у минулому. Його товсті губи вирізнялися на тлі пишної хвилястої бороди, наче галявина серед дрімучого лісу. У нього були вставні зуби, і це також впевнювало мене у тому, що старий походив з вищих кіл. Найдивовижнішою його властивістю було вміння косити очі. Я наголошую на слові «вміння», оскільки спочатку вважав це вродженим недоліком, але придивившись до нього пильніше, встановив, що його очі часто дивилися прямо. В такі хвилини в його очах світилася тупа втома, яку я пояснював здебільшого його віком (старому, мабуть, було за сімдесят).

Позавчора старий, як і завжди, зупинився перед своїм деревом і вперся носом у стовбур. Прогулюючись, я ніби ненароком опинився поруч із ним, привітався і зупинивсь на кілька секунд. Він випростався, кинув на мене суворий погляд і гаркнув:

— Ви чіпляєтесь до мене! Так, так, не заперечуйте! Я вже давно це помітив: ви чіпляєтесь до мене. Чому? Хочете вчитись?

Я відповів, що загалом навчання досить складна штука, а до того ж іще й сумнівна; адже те, що є істиною сьогодні, завтра, часом, обертається в помилку.

— Дуже добре, молодий друже, ви маєте рацію!— відповів він.— Пізнане — це лиш дещиця знання. Жодна людина, окрім мене, не знає всього.

Я насмілився тільки мугикнути у відповідь «еге», тому що він, високий і опаси-

стий, в цю мить грізно дивився на мене зверху вниз.

— Я знаю все,— повторив він пихато, так наче йшлося про абсолютно незаперечну істину, і далі продовжував: — А чому? Чому я все знаю? Гм, гм! Цього я вам не зможу пояснити. Хоч ви й кмітливий молодий чоловік, проте все одно нічого не второпаєте.

Я відповів, що докладу всіх зусиль, але сказати напевно не можу, чи збагну його думку.

— Ви помітили, як я кошу очі?— спитав він. Я кивнув головою, і тоді старий задрав підборіддя й накинувся на мене:— Пусте! Нічогісінько ви не бачили. Ось погляньте!

Він огидно скосив очі.

— Вам, можливо, здається, що я вас не бачу? Але я все бачу дуже добре! Тож ніяких кривлянь, юначе!

— Чудово,— вигукнув я,— просто неймовірно!

— Це лише дрібничка. Таке може втяти і будь-хто за муром, а я оселився тут не заради цього. Я користаюся з переваги, яку дає відсутність шуму й гамору, щоб повністю віддатися своїм дослідженням. Або ось... ось... що скажете ви тепер? — Він почав водити правим оком, тоді як ліве залишалось абсолютно непорушним.— Ну, яка ваша думка? Гм, гм... Що ви можете про це сказати?

Я відповів, що ніколи досі не бачив людини з такими надзвичайними здібностями, і старий, зніяковівши трохи від моєї похвали, задоволено посміхнувся.

— А що по-вашому я роблю щодня біля цього дерева?— запитав він лагідно.— Я тренуюсь, так, я тренуюсь! Майстерність, молодий чоловіче, це плід старанності! Те, що ви щойно побачили,— таємниця. Зрозуміло?

Я признався, що не збагнув повністю його слів і попросив висловитись ясніше. Тоді він нахилився до мене, притулившись губами мені до вуха й прошепотів:

— Таємниця знання!

Відтак старий знову випростався, очі його сяяли від щирої радості, а повні червоні губи посеред хвилястої бороди аж причмокнули від блаженства.

Я сказав, що тепер справа стала мені значно зрозумілішою, а старий, кинувши «отож-то», щосили ляснув мене по плечу. Трохи згодом він притис указовий палець правиці до губ, знову схилився до мене і, поклавши ліву руку мені на плече, прошепотів:

— Але нікому ані пари з вуст... Шшш... Не одним хлібом живе людина.

Мені не пощастило вловити взаємозв'язок між першим і другим, однак я пообіцяв мовчати, раз для нього це багато важило. Він задоволено всміхнувся й підморгнув мені. Я подумав, що розмова закінчилась, і хотів було піти геть, але він зупинив мене:

— Он того ви бачите?— своєю пухкою рукою він показав на хворого, що лазив неподалік од нас по траві. На нього я вже також звернув увагу раніше, тому що хворий безперестану щось шукав: попід деревами в саду, в кущах, у залі і навіть під своїм ліжком, а також тому, що він кожного, з ким зустрічався, запитував: «Ви не знаходили?»

Я кивнув, і старий оповідав далі:

— Це — Шукач!

— А що він шукає?

— Отакої! Звісно, правду! Тільки він її не знайде. Ніколи не знайде.

Я підтакнув, мовляв, на жаль, така доля у всіх нас, проте він перебив мене:

— Дурне базікання! Він не може її відшукати, тому що вона в мене. Якщо хочете зробити успіхи, вам слід почати з нього. Мене ви одразу не зрозумієте! Підійдімо до нього. Він розповість вам про все, що знає.

Я хотів піти поруч з ним, але старий суворо блимнув на мене очима, насупив брови й сердито вигукнув:

— Що за нахабство! Свиня! Як тобі могло спасти на думку іти поруч зі мною! За мною, за мною! Шикуйсь, рівняйся! Прямо кроком руш!

Я рушив услід за ним. Пройшовши кілька кроків, він став і напустився на мене:

— Ти що, не можеш іти в ногу, ідіоте? Ну, давай ще раз: увага! Кроком руш, раз-два, раз-два!

Ми помарширували по опуклій, посипаній жорствою доріжці, а далі по траві в напрямку кущів, де й досі рачкував Шукач. Косоокий дав йому легенького стусана ногою й загорлав:

— Встать!— Шукач поспіхом підхопився на рівні.— Оцей,— старий вказав на мене великим пальцем через плече,— оцей нічого не тямить. Розкажи йому свою історію!

Шукач кивнув.

— Охоче, охоче,— почав він,— тільки дуже вона сумна, ця історія.

Несподівано старий гримнув:

— Крок уперед!

Це вже було звернення до мене, тобто мені знову дозволялося стати поруч нього.

— Так ви зовсім не знаєте, що я шукаю?— спитав мене Шукач.

Відповісти я не встиг, бо старий сердито вигукнув:

— Я вже один раз сказав — він нічого не знає! Виходячи ввечері, я інколи братиму його з собою, але насамперед він мусить повчитися в тебе.

Шукач похитав головою.

— Але ж моя історія така сумна,— мовив

він.— Ви плакатимете, любий пане, ви, безперечно, плакатимете.

Косоокий штурхонув його в груди.

— Дурне базікання! Навіщо всі ці теревені? Ти не вмієш оповідати! Я хочу, щоб розповідь була коротка і ясна: план — підготовка — наступ — перемога — кінець! Спершу все обдумай як слід, а то забагато торохтиш. Стільки розумувань, просто гидко, жахливо! Адже й ти нічого не тямиш, або майже нічого. Тільки я знаю все.

Шукач кивнув. На вигляд йому було під сорок, але голова в нього була зовсім лиса, з якимись темними плямами і відстовбурченими червоними вухами.

— Спочатку я складу великий хороший план, а завтра, з вашого дозволу, про все розповім.

Я сказав, що з радістю вислухаю його, але він похитав головою і зауважив, що взагалі на світі немає з чого радіти, а його історія чи не найсумніша з усіх, які будь-коли траплялися з людиною.

Старий, знову скосивши очі, звернувся до мене:

— Юначе, ви мені сподобались! Тільки не забувайте про скромність, нахаб я не люблю! Можете йти!

Отак мене відпустили, і я стиха пішов од них. Мушу признатися, розмова з старим дещо вивела мене із стану байдужості, найбільше ж цьому сприяло його вміння косити очі. Це мистецтво було незбагненним для мене навіть у дитинстві, і вже тоді я до глибини душі заздрив одному шкільному товаришеві, що також славився вмінням косити очі.

* * *

— Ви веліли мені прийти, пане доктор, щоб я продовжив розповідь про своє життя. Раз я вже розпочав, то мушу довести цю справу до кінця, хоч у вікно й зазирає сіре хворобливе небо, а я не зношу такої погоди. А ви? Ні? О, вам пощастило, пане доктор, для вас усе таке безсумнівне, таке безжурне і певне у цьому непевному світі. Можу закластися, що ви любите свою дружину у якийсь абсолютно безсумнівний спосіб і дозволяєте собі статеві відхилення чи якісь там інші нескромні розваги лише як виняток, та й то, зробивши реверанс у бік медицинської праці, в якій вони описані. Іронія? Чи подобається мені бути насмішкуватим? Боронь боже, пане доктор! Ані на мить я не забуваю про своє становище і про наші з вами стосунки. Хіба конвульсії черв'яка в дзьобі дрозда ви також вважаєте за вияв іронії? Адже ви, фахівець з абсурдів, мусите краще за інших знати, що людина нормальна (ви навчили мене любити це слово; його зміст вперше розкрився мені саме завдяки вам) не вміє старитися з почуттям власної гідності. Подолання гріхів і жадань юності не минає без внутрішньої боротьби, а нерідко і без значних вагань, і ми повинні тільки радіти, що нагода для прогресуючого старіння стає все рідша і насамперед дорожча. Тепер нормальний чоловік, хвалити бога, вміє пристосовуватися: для нього не становить великих труднощів відмовитися від дуже дорогих насолод і бути моральним без відчутних збитків.

Ви маєте дітей, пане доктор? Двох? О, це чудово! Зрозуміло, ви їх виховуєте з лагідною батьківською суворістю і рано вкладаєте в ліжко. Можна позаздрити вашому тихому домашньому вогнищу, захищеному від будь-яких несподіванок зворушливим піклуванням дружини і з передбачливою мудрістю своєчасно застрахованому. Мені, на жаль, про таке життя годі й думати. Авжеж, авжеж, у мене непостійний і аж ніяк не нормальний характер. Втім, колись і я стояв на порозі одруження з порядною, гідною поваги дівчиною. І коли я, звичайний собі волоцюга, ненароком кидаю погляд крізь відчинене вікно до старанно прибраної кімнати незнайомої родини, мене тішить ота їх добропорядність, як дитину тішить недоступна вітрина кондитера.

О, звичайно! Ви покликали мене не заради цього. Отже, на чому я зупинився минулого разу? На моїх мріях? Точніше, на трьох чоловіках, що уособлюють море. Мені хотілось якнайяскравіше вам розповісти, що і моє життя, попри всю його неповноцінність, не позбавлене своєрідної, хай навіть химерної краси. Особливо в дитинстві,— а воно в мене було не дуже радісне,— я був вдячний цим хвилинам, коли зовсім втрачав відчуття простору й часу. Отак, без особливих зусиль з мого боку, минули і мої шкільні роки.

Пізніше мене запроторили до магазину металевих виробів, де при тьмяному світлі електричної лампочки, що звисала на проводі зі стелі, я розкладав у підвалі на окремі полиці гвинти, залежно від їх довжини й нарізки. Повірте мені, пане доктор, найбезглуздіша і найнудніша річ з усіх, які тільки вигадала людина своїм жаб'ячим мозком,— це гвинти. Щодня в магазин надходили нові ящики з товаром: гвинти з шестигранними, циліндричними й конічними головками, гвинти з лінзоциліндричними головками, з нарізкою метричною і дюймовою, штамповані гвинти! Вам про щось говорять ці терміни? Ні? Я так і гадав; а в магазині металевих виробів кожен учень орудує цими словами так само вправно, як ви поняттями травма або шизофренія, і на-

віть нікчема-підручний назве вас там йолопом за вашу необізнаність.

І знаєте, в цьому лабіринті полиць, серед незліченних стосів пакетів я ще настійніше мріяв про море. Не те, щоб у цих вузьких штольнях мене сильніше вабила морська широчінь, ні, для мене й сьогодні далечінь не більш жадана ніж те, що знаходиться поруч. Це скоріше була втеча з мертвого заціпенілого середовища, в якому я перебував, у світ, сповнений спокою і життя. І тут зненацька,— не поступово, як це звичайно говорять, а зовсім несподівано,— я усвідомив, що десь і справді є море, що між складеними в штабелі гвинтами і його блакитним берегом простяглося усього лиш стільки й стільки-то кілометрів лук, лісів і піску, які можна подолати, маючи здорові ноги й трохи наполегливості. І заледве мені спало це на думку, як я вирішив піти до моря, а прийнявши таке рішення, вже напевно знав, що буду здійснювати його. Я умисне вжив слово «буду», а не «мушу». Тут є певна різниця; адже я не міг би сказати, що море мене непереборно притягувало. Навпаки, тоді, так само як і зараз, я добре знав, що коли прийду до нього, воно не викличе у мене ні захоплення, ні розчарування. Адже я його тільки побачу і побачу лише тому, що я цього хотів. Я без вагання одвернусь від нього й піду назад, або куди очі дивляться, і згадуватиму про нього без жалю. Зараз я знаю тільки одне, що хочу до нього дійти і що підійшов до нього вже досить близько.

Маючи в думці таке рішення, мені стало легше працювати в темному підвалі. Вранці я моторно схоплювався,— поки був живий мій батько, я спав у кухні, а пізніше переселився в кімнату до матері,— і, радісно збуджений, ішов назустріч моїй підземній в'язниці; я уявляв собі, як одного дня точнісінько так само вийду з дому (коли мені тільки заманеться) й піду знайомою дорогою до магазину металевих виробів, однак уже не натисну клямки і не скажу блідим службовцям у сірих халатах «Доброго ранку», а покрокую далі й, може, зверну праворуч чи ліворуч і помандрую в напрямку якогось міста, через луки й поля до моря.

Через два роки я дістав підвищення і був переведений в магазин. За ту саму платню я працював тепер нагорі, на першому поверсі. Тут була одна дівчина з пристойної родини, яка цілий день писала рахунки; першого ранку, тільки-но я виринув з підвала й залупав очима на сонці, вона дружньо всміхнулася мені. Дівчина носила вовняні панчохи і була трохи повнувата, але привітна на вдачу і завжди ладна допомогти. Службовці та хлопчаки-учні не давали їй спокою. Коли вона проходила повз них, бувало, один смикне її за волосся, інший ущипне за руку, або хтось з-за спини вкине їй за пазуху наконечник олівця, і тоді бідолаха, на втіху всього персоналу, робила відчайдушні рухи, щоб дістати його, а наконечник зсувався все нижче, у все інтимніші закутки.

Я ніколи не брав участі в цьому неподобстві, не тому, що вважав себе кращим за інших, а просто не бачив у цьому нічого смішного. І можливо, саме з цієї причини дівчина поступово проймалася до мене симпатією. Одного дня вона спитала, чи подобається мені; я відповів «так», і це не суперечило правді. Тоді вона дозволила мені провести її ввечері додому. Я погодився.

Протягом наступних місяців вона вимагала цього від мене багато разів, і я слухняно йшов з нею, не дозволяючи собі нічого такого, що могло б викликати, шановний пане доктор, докірливий погляд вашої дружини.

Минув якийсь час,— мені тоді вже сповнилося двадцять,— і ось моя повненька подруга, шаріючи, повідомила, що зі мною хоче познайомитися її батько і що мене запрошують наступної неділі на обід. Я трохи завагався. Що не кажіть, а перш ніж дати згоду, я подумав про свій поношений, вже короткий на мене вихідний костюм, і коли вона запитала, чи я радий запрошенню, поділився з нею своїм клопотом. Дівчина однак заявила, що для її батька це не має анінайменшого значення. В цьому я мав нагоду пересвідчитись, коли наступної неділі вирядився до них. Вгледівши мене, він промовив: «Отже, це ви!» — й запросив до вітальні. Вказавши мені на оббите голубим оксамитом крісло, він і собі опустився в крісло з другого боку круглого столика, накритого плетеною скатертиною, на якій стояла ясно-рожева черепашка.

Якусь мить батько мовчки дививсь униз і, здавалося, думав; потім, зненацька різко підвівшись, сказав: «Вип'ємо чого-небудь!», й одразу ж рушив до шафи, дістав дві чарки та якусь червону рідину,— невдовзі я впевнився — досить міцну,— налив мені повну, а собі півчарки, цокнувся, далі знову опустився в крісло й продовжив: «Отже, ви той юнак, про якого так часто розповідає моя дочка!»

Я відповів, що цього, на жаль, не знаю, і потому ми знову мовчки сиділи один навпроти одного. Трохи згодом батько іще про щось запитав, я відповів, а після цього він уже тільки дивився кудись у сад, тарабанячи пальцями по бильцях крісла. Не знаючи, куди подіти свої руки,— такі довгі й червоні, вони стирчали з рукавів піджака,— я крутив чарку і незабаром спорожнив її.

Алкоголь додав мені сміливості, отож я був не від того, щоб трохи побазікати з старим, але він, виструнчений і суворий,

здавалось, пильно стежив за двома дроздами у садку, які галасливо ганялися один за одним, пурхаючи з гілки на гілку. Я не наважувався заговорити до нього й мовчки ковтав чудові фрази, що крутилися в мене на язиці. Аж ось відчинилися двері, і з жартівливо-привітною посмішкою до кімнати увійшла мати. Коли вона побачила, в яке безнадійне становище ми потрапили, вона збентежилась, але всього лиш на якусь мить, потім лукаво всміхнулася і вдавано моложавим писклявим голосом вигукнула: «Стіл накритий! Прошу вас, любі!» — Вона вхопила мене під руку і, коли ми йшли затхлим коридором до їдальні, прошепотіла: «Дитя саме все готувало,— вона ніжно стисла мені руку, щоб надати особливого значення своїм словам.— Ах, як ця дівчина любить домашню роботу і з яким захопленням виконує її!»

Я сказав, що безмірно вдячний і що не варт було дівчині заради мене так старатися, на що мати, відкриваючи вільною рукою двері їдальні, за якими виднівся накритий стіл із срібними виделками і скрученими у конус серветками, відповіла: «Але ж вона робила це з насолодою! Їй хотілося показати, що вона вміє не тільки писати рахунки».

Ми посідали за стіл, і, поки мати наливала в тарілки суп, тепер вже сама дочка призналася мені, що це вона сама все готувала, і просила не судити строго; мовляв, у неї досі не було справжньої практики, хоч в особі матері вона має терпеливу чудову вчительку.

Я заспокоїв її, запевнивши, що все, безперечно, вдалося на славу, а коли що й не так, то навряд чи я помічу, бо звик до куди гіршої їжі. Батько, так ніби мене тут і не було, похмуро заявив, що всім смакуватиме, й одразу ж заходився їсти; мати додала, що, дякувати богові, вона ніколи не заощаджувала на їжі, адже досі в них завжди всього було вдосталь. Тимчасом ми мужньо справилися з обідом, й мати запропонувала нам, людям молодим, піти трохи подихати біля будинку свіжим повітрям. Вони ж бо з батьком годинку відпочинуть — у їхньому віці це корисно. Батько, похмурий, як водій трамвая, не вимовивши й слова, подався геть з кімнати. Гуляючи біля будинку, як нам було рекомендовано, ми розмовляли про наших колег з магазину.

Запрошення в гості, незважаючи на важкий перебіг моїх візитів, усе частішали, і через рік я був гостем цих добрих людей кожної неділі. Одного разу, коли я сидів, як і завжди мовчки, навпроти батька й з нетерпінням чекав радісного вигуку матері, яким вона завжди запрошувала до столу, батько неждано запитав мене: «Які у вас, власне, наміри щодо моєї дочки?»...

Не подумавши, я бовкнув: «Ніяких», що не суперечило правді. Він спалахнув і вигукнув, що це найгірше, чого тільки можна було сподіватися! Коли вже, мовляв, мої взаємини з дитям зайшли так далеко, то я мушу, якщо хочу бути порядною людиною, з нею одружитися. Звичайно, нічого такого я собі з дівчиною не дозволяв, однак ціна, заправлена батьком за недільні обіди, видалася мені не занадто високою, хоча різкість, із якою він виклав свою думку, дещо вразила мене. Відверто кажучи, сам собі я здавався не дуже завидною партією, але, не знаючи, як виплутатися з цієї історії без зайвої колотнечі з її батьками, я сказав сам до себе, що ця дівчина з налитими щоками і щирими очима може стати моєю дружиною, як і будь-яка інша. Я відповів батькові, який не зводив з мене обуреного погляду, що нічого не маю проти цього, і тоді він пом'якшав:

— Вона в їдальні, ідіть до неї і скажіть про це їй!

Я пішов і сказав усе їй. Мене трохи неприємно вразило те, що дівчина від моїх слів заплакала; я ніяк не міг збагнути, чому моя несмілива пропозиція викликала таку щедру зливу сліз, і оскільки вона й не думала припиняти своїх ридань, я хотів уже вийти з кімнати й повідомити батька (я вважав це своїм обов'язком) про негативний результат сватання. Але тут, нарешті, дівчина підвела голову й крізь сльози сказала: все, мовляв, склалося так чудово й несподівано, що вона навіть не знає, що відповісти; цієї миті нагодилася мати, вона радісно обняла дочку, поцілувала її і мовила: «Ох, треба було все ж таки дати дитині трохи подумати». Але батько,— він також стояв біля дверей,— буркнув: «Дурні балачки!». Того ж дня ми відсвяткували заручини. Я привіз свою матір, присутність якої, за переконанням батьків нареченої, була необхідна на цій урочистості, і настрій у домі став рожевий, як їх черепашка на столі.

Отаке-то було! А зараз я втомився. Якщо ви, пане доктор, не заперечуєте... Ні, мені зовсім не важко говорити про це, але я відчуваю, що починаю випускати незначні деталі, як і завжди, коли не можу як слід зосередитись. Прошу, запитуйте! Чи любив я дівчину? На це запитання нелегко відповісти. Якщо вас цікавить, чи мене пристрасно і непереборно тягло до неї, то мушу признатись: ні! Якраз таке почуття у мене нелегко викликати; я взагалі люблю людей на певній віддалі. Зблизька вони видаються мені надто пустими і безглуздими, щоб хоч трохи заслуговувати на мою симпатію.

Якщо вам буде приємно, я продовжу свою розповідь іншим разом. Чорні хмари

заволікають небо; і коли — хочеться вірити — вночі піде дощ, вітер розжене з неба оцю мильну піну, мені легше буде зосередитись і висловлювати свої думки лаконічніше.

* * *

— А що я вам говорив, пане доктор! От і дощ! Я люблю дощ; адже це вже певний стан, якого можна дотримуватись і на який треба зважати. Я не зношу тільки отого гидкого перехідного часу з гнилим небом, як в'янучої троянди, що нестримно і безстрашно зраджує таємницю. А дощ — і саме отакий (придивіться-но до прямовисних смуг за вікном і прислухайтесь до бубоніння води у риштаку),— він повертає світові властиве йому сіре обличчя і взагалі притаманний йому вигляд.

Продовжити мою розповідь? Охоче! Це під вашим впливом, передусім під впливом невідривного лагідного погляду ваших очей, мені починає подобатися моя історія. Хіба варто заперечувати, що я, досі заглиблений в себе і неприступний, з насолодою прислухаюся до власних слів і кидаюсь нині в потік балакучості, що пробуджується в мені і, не чинячи опору, віддаю себе на волю його ніжних хвиль? О, господи, захисти мене від клятої балакучості!

Отож ми заручились. Другого дня ми знову пішли на роботу, і спершу в нашому житті нічого не змінилося. Принаймні, для мене. Зате з моєї нареченої наші колеги вже більше не глузували, вони навіть подарували нам електрокамін, один з тих, що продавалися у нашому ж магазині. Більш того! Незабаром я помітив, що до неї почали ставитися з пошаною, якою завжди — хай навіть не без заздрощів — наділяють наполегливих людей, що ані на мить не забувають про мету і, дякуючи своїй настирливості й прямоті, зрештою, досягають її, тоді як ми, ненаполегливі люди, марно ганяємося за барвистими метеликами наших мрій. Що з того, що це люди без поривань? Природа наділила їх завзяттям, натомість у наших головах з'являється тисяча спокус на годину. Вони (оті цілеспрямовані) необхідні для ролі педагогів і вихователів, як гній для сільського господарства, на їх прикладі непристосованим до життя людям пояснюють, як розумно й справедливо влаштований світ, де лагідні досягають блаженства, а наполегливі — земних благ.

Про одруження поки що годі було й думати, адже моя платня і надалі залишалася такою сміховинно мізерною, що навіть я насмілювався думати, що за свою скромну працю заслуговував на більше. І мрії мої були ті ж самі. І моє ставлення до нареченої анітрохи не змінилося. Коли дівчини не було поруч зі мною, я і зовсім забував про її існування. Правда, вона докладала всіх зусиль, щоб це траплялося якомога рідше; більшість вечорів я змушений був сидіти разом з нею і обговорювати умеблювання нашої майбутньої квартири. Вона вирішила, що весілля нам слід відкласти ще на чотири-п'ять років, що за цей час на вечірніх курсах (передусім іноземних мов) ми повинні дістати освіту й набути стільки знань, щоб потім зайняти добре оплачувані посади; в перші роки після одруження вона мала намір і далі працювати й увесь свій заробіток (а також частину мого) заощаджувати, поки капітал не зросте до таких розмірів, коли можна буде з повним правом плодити дітей. Пізніше, при незмінному кошторисі, ми повинні були б, попри зростаюче благословення дітьми, щомісяця відкладати певну лепту. Коли б нам поталанило — при щасливому збігові обставин, які мали оберігати нас від усякого лиха й хвороб,— через якихось двадцять п'ять-тридцять років ми змогли б придбати невеликий будиночок.

І от я відвідував курси, які вибрала для мене моя наречена, і підвищував свою загальну освіту, аби вона була на рівні тих суспільних кіл, піднятись до яких жадала моя дівчина. Всією безліччю знань, що ними я зараз володію, я передусім завдячую її обачливій суворості. Частіше ніж звичайно я мусив тепер відвідувати також церкву: особливо її мати не втомлювалась пояснювати мені, яку велику користь нам і нашим нащадкам принесе богувгодне життя; вона була впевнена, що знає до дрібниць усе, угодне богові. Ці добрі люди мають бога за дурника, якого спритна людина без особливого напруження думки обведе навколо пальця; вони вважають, що бог може хотіти лише того, чого прагнуть вони, і швидше скажуть, що бог помилився, аніж визнають, що могли не знати про його найтаємніші наміри.

П'ять років я терпів усе це. Моя наречена постарішала й погладшала, але зберегла чисту дитячу душу. Аж ось мої тесть і теща вирішили, що настав час підшукати мені нову роботу. Коли я знайшов собі місце, яке відповідало їхнім вимогам,— платня тут була більша, а працювати треба було менше,— вони оголосили день вінчання.

І тут зі мною це сталося. Щиро кажучи, нічого, або майже нічого так і не сталося; але ж хіба не дрібниці часом змінюють хід подій? Коли після родинної наради, на якій мою долю розмірювали, наче сувій матерії, я повертався додому,— анітрохи не засмучений,— мені раптом стало ясно, що в цьому шлюбі з установленим загодя графіком народження дітей у мене не буде часу на здійснення мандрівки до моря. Переді

мною постала важка проблема, для вирішення якої декому знадобилася б не одна безсонна ніч. Я не заперечую багатьох своїх недоліків, але одну рису свого характеру я люблю: здатність приймати швидкі й остаточні рішення; більш того, потім я ніколи не жалкую про них.

Отже наступного дня я розповів про все моєму новому роботодавцеві і попросив у нього тижнів на чотири-п'ять відпустку. Спершу він сказав, що ладен вибачити мені ці недоречні жарти, тільки надалі щоб цього не траплялося; та коли я затято наполягав на своєму й коли хазяїн, врешті, упевнився, що я говорю серйозно, він відкашлявся і заявив, що йому прикро, але він мусить звільнити мене з роботи.

Увечері я витримав важку баталію з нареченою та її батьками; кожен з трьох, відповідно до свого темпераменту, словами, сповненими ласкавої суворості або сльозами намагався відрадити мене від цієї «маячної» ідеї. Батько спершу не на жарт розлютився, і з його горла час від часу вихоплювався кашель, що нагадував глухий, віддалений шум пневматичного молотка. Нарешті, мене відпустили рівно на чотири тижні, взявши з мене слово, що я вчасно повернуся назад і без будь-яких «циганських вибриків», як висловився про цю мандрівку мій тесть, вестиму надалі життя порядного сім'янина. Виконати свою обіцянку я природно не зміг; вирушаючи з дому, я був на п'ять років молодший, ніж зараз, і мав значно менший життєвий досвід, однак і тоді знав, певна річ, що така подорож криє в собі багато таємниць і несподіванок, а тому неможливо передбачити, як вона минатиме й скільки часу забере. Мені було прикро, що ці люди марно хвилювалися. Я сказав їм про це й пообіцяв докласти всіх зусиль, щоб не прострочити дозволеного терміну. Потому я пішов і відтоді більше нічого не чув про свою наречену. Я, звичайно, ні разу не написав їй — спочатку не знав, про що писати, а далі писати було вже пізно.

Я купив собі нові теплі черевики (це було в лютому), спальний мішок і все необхідне для дороги, а решту грошей віддав матері; вона сприйняла мій план з цілковитою байдужістю, навіть не поцікавившись, як я мандруватиму до моря зовсім без коштів. Але саме це мене й вабило: я хотів ліси, поля і рінь, що простяглися між мною і метою моєї подорожі, зміряти власними ногами, якомога надалі відсунути момент зустрічі з морем, а тим самим і необхідність наймати ся у новий хрестовий похід по звивистих шляхах життя.

І ось, іще раз добре поснідавши та поцілувавши на прощання в обидві щоки свою матір, важкою ходою вирушив я у дорогу. Я навіть зробив невеличкий гак, щоб пройти повз магазин, у якому працював (це я вирішив ще кілька років тому). На якусь мить затримався біля дверей, але не відчинивши їх, попростував далі — так я зробив перший, найрішучіший крок до своєї мети. П'ять років тому розпочалася моя мандрівка, однак відтоді до сьогоднішнього дня я пройшов заледве половину шляху.

* * *

— Спочатку мені доводилося тяжко, аж поки я не призвичаївся проситись на ніч у перший-ліпший селянський будиночок. Загалом я був задоволений і зовсім не думав про завтрашній день. Часом, помітивши в далечині церковну дзвіницю, я навпростець прямував до села, щоб пошукати якогось підробітку. Бувало, я залишався на кілька днів у якомусь селі чи містечку і розчищав від снігу вулиці. Під час таких екскурсій я збочував з прямої дороги, але доброго гумору мені це не псувало, бо я запевняв себе, що коротша дорога не завжди краща. Як би там не було, а збігали дні й тижні, і коли минув дозволений мені термін, я не віддалився од свого рідного містечка і на сто кілометрів.

Одного дня (це було вже десь напровесні; нерішуче сонце сипало свої промені на мокрі й багнисті поля, а в борознах іще поблискував сніг) мені трапилося перше на моєму шляху чимале місто. Я сподівався провести тут кілька днів і, шукаючи якоїсь роботи, блукав незнайомими вулицями. Аж ось я вийшов на ярмаркову площу з каруселлю, гойдалками, чортовим колесом, балаганом і яткою, де продавалися дешевенькі прикраси. Дівчата-підлітки (вони ходили зграйками: по три, по чотири), як скарб, несли поперед себе свої юні груди, і хлопці з різкими рухами та жагою пригод в очах не відставали од них. Я люблю цей гамір, він завжди щось нагадує і кудись вабить. Вештаючись по площі, я зупинявся то тут, то там, аж поки не натрапив на цирковий балаган; на його підмостках немолода жінка саме знайомила публіку з артистами. Голий до пояса артист із татуїровкою на руках звільнявся від ланцюгів; довготелеса кістлява жінка вміла зазирати в майбутнє і вгадувати таємниці, її відрекомендували, як міс Фатіму. Ось вийшов наперед похмурий на вигляд метальник ножів із своєю партнеркою — напрочуд стрункою вродливою жінкою приблизно мого віку, в короткій спідничці й білому трико на струнких дівочих ногах. Вона стояла в недбалій позі, схиливши набік гарну голівку, так що її волосся розсипалося по правому плечі. Я зроду не бачив такої вродливої і граціозної жінки;

в своєму фантастичному вбранні вона ніби уособлювала всю красу життя. Їй було холодно. Час від часу вона потирала голі руки і стегна, байдужим поглядом озираючи натовп. Я добре розумію, вроду жінки не слід описувати. Хіба можна сказати щось значніше і краще за те, що жінка г а р н а? Особливо вам, пане доктор, адже вдома у вас є дружина й діти, і вас ані на мить не полишає невсипуще чуття справедливості й добропорядності; вам, що водночас із підписом у свідоцтві про одруження зрікся будь-якої незаконної насолоди красою чужої жінки. Мабуть, не гоже, описуючи деталі (лебедину шию з чарівною ямочкою, або пухкі чутливі губки), спокушати вас? Правда ж? О, ви мовчите! Ну що ж, ваші сучасні погляди на життя (чи не краще назвати їх ліберальними?) тішать мене і зближають з вами. Адже й свободу ми любимо тільки тоді, коли вона до нас ласкава. Колись і я був заручений (це вже лишилося десь позаду і втратило всі ознаки дійсності), але жіноча краса — я певен цього — незалежно від мого сімейного стану, завжди вабитиме й захоплюватиме мене, збуджуватиме мою фантазію. Як фахівець, ви, можливо, скажете, що збуджується зовсім не фантазія, а, скажімо, печінка або ще якийсь там орган, і тільки далі постають зміни в певних клітинах головного мозку. (Я не розуміюсь на фізіологічних процесах, однак люблю дивитися на гарних жінок, це повсякчас дає мені тиху насолоду; і хоч я напевно знаю, що вони не варті тих старань, які треба затратити, аби їх завоювати, а тим більше клопоту, щоб їх позбутися, щоразу із зростанням пристрасті мої груди аж розпирає від повноти життя).

Отож я можу, шановний пане доктор, не боячись принизити себе у ваших очах, додати, що в цьому на диво прекрасному тілі особливо вражали руки. Тендітні і водночас сильні, нервові і виразні, вони ніби притягували до себе. Чи розумієте ви мову рук, пане доктор? О, це прониклива й багатозначна мова, позбавлена словесної оболонки і, мабуть, зовсім не придатна для брехні. Ваша правиця, наприклад, що грається зараз ножем для розрізування книжок, говорить (хоч як би ви не силкувалися натягнути на своє обличчя маску приязні і зацікавлення), що ви стомилися від моїх безнастанних відхилень од основної лінії розповіді й чекаєте її продовження.

Отож я продовжуватиму, але заздалегідь скажу, що ця жінка полонила мене з першого погляду, наскільки моє єство взагалі можна полонити. В усякому разі я зупинився і прислухався до того, що казала конферансьє, яка, наче пантера, походжала по подіуму, виставляючи напоказ залишки своєї краси і рекламуючи у мікрофон артистів цирку. Я забув сказати, що збоку на підвищенні стояв літній товстий чоловік, одягнений в найпримітивніший костюм клоуна — піджак навиворіт, насунутий на чоло циліндр, вимазане білилом обличчя і великий червоний ніс, що тримався з допомогою резинки. Тільки-но жінка робила паузу, він бив у літаври й цимбали і каркав: «Заходьте, заходьте, розпочинається вéлика спеціальна вистава — тільки для дорослих!»

Це був буркотливий клоун; він раз у раз грубим голосом відганяв дітей, які, протиснувшись уперед, клали руки й підборіддя на подіум.

Я заплатив і ввійшов до шатра. На лавах мовчки сиділо кілька чоловіків та жінок, я підсів до них. Сцену закривала яскраво-червона завіса; на ній був намальований римський воїн з щитом і шоломом, він стояв у колісниці — все це, звичайно, звужене й позбавлене пропорцій складками завіси. До нас приєдналось іще кілька чоловік; аж ось, ударивши востаннє у літаври, на сцену вийшов клоун і шарпонув убік завісу. Тієї ж миті на сцену вибігла моя красуня, в світлі юпітерів вона здавалася ще граціознішою і чарівнішою. Вона танцювала і виконувала складні акробатичні номери. Почулися оплески; коли артистка, розчервонівшись від напруження, кінчиками пальців підняла й без того коротеньку тюлеву спідничку і легким кніксеном подякувала за аплодисменти, мені видалося, що її усміхнений погляд на якусь мить затримався на мені.

Пізніше я довідався, що так воно й було насправді, і тому перепрошую за опис цих, на перший погляд, малозначних деталей; але ж цей світ на певний час став моїм світом, саме йому я завдячую досить своєрідним перебігом кількох років мого життя. Не потрапив би я тоді до балагана, або коли б мені не здалося, що дівчина затримала погляд саме на мені, не сидів би я сьогодні отут перед вами, як мешканець дому для божевільних. Тільки хіба я не говорив вам, що ні за чим не жалкую?! Не те, ким я став, а те, ким я міг стати, примушує мене часом здригатися. Далі мав виступати артист, що звільнявся від пут. Клоун, щоб показати, що йдеться про серйозну справу, зняв з голови циліндр і вкинув у нього свого причіпного носа. На сцену запросили двох чоловіків із зали. Ніяково посміхаючись, вони слухали інструктаж про те, як найкраще прив'язати артиста ланцюгом до важкого стільця; на їхню адресу сипалися численні глузливі репліки. Із щирим запалом вони одразу ж узялися за діло і, заохочувані щедрою на поради публікою, почали старанно прикручувати бідолаху, а старий клоун тимчасом пояснював, що цей унікальний номер викликав палке захоплен-

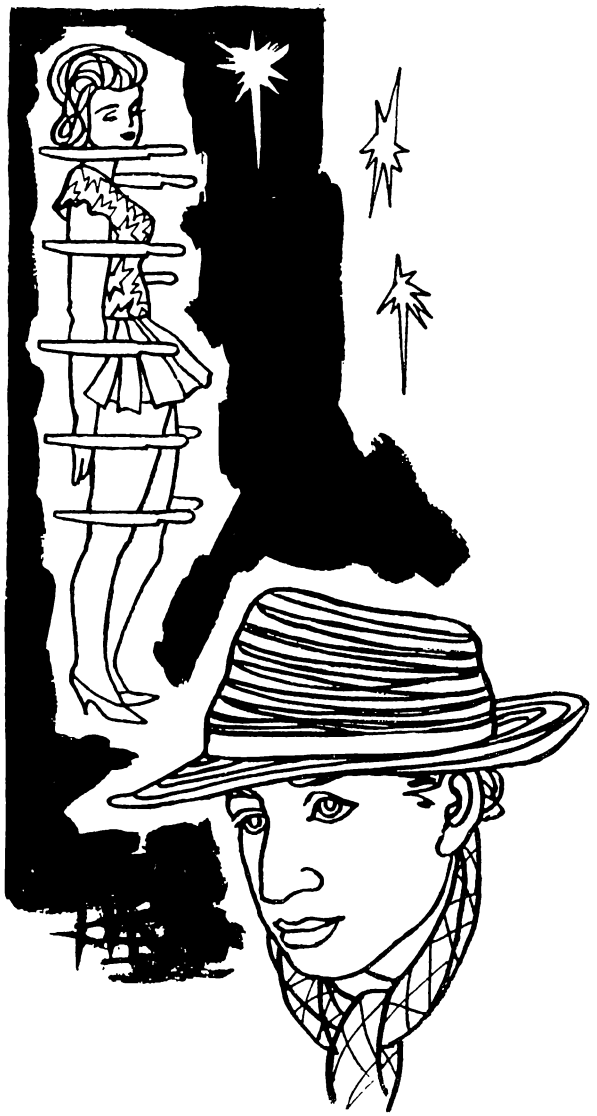

ня глядачів у всіх великих містах світу. Життю артиста, мовляв, загрожує небезпека, бо вже не раз траплялося, що люди з такою силою стягували в нього на грудях ланцюг, що він мало не задихнувся. Після закінчення номера артист зійде у зал і запропонує шановній публіці свої фото.

Артист під час цієї промови похмуро і скорботно дивився на нас; коли обидва чоловіки використали всі наявні ланцюги й відійшли убік, щоб публіка могла поглянути на виконану з такою старанністю справу їх рук, він, крекчучи і шарпаючись, вивільнив спочатку ногу, далі руку, і невдовзі на підлогу з брязкотом упав останній ланцюг, й артист підняв руки, щоб кожен міг побачити, що він дійсно звільнився.

Поки ми аплодували, старий знову почепив собі носа й почав, як це заведено в цирку, комічно наслідувати рухи артиста-силака. Трохи згодом вимкнули всі лампи, крім червоної, і на сцену вийшла міс Фатіма. Нам усім запропонували написати на аркушиках паперу свою дату народження, відтак моторна жінка з білявим волоссям зібрала й передала їх міс Фатімі, а та змішала папірці у своїх великих кістлявих руках і, напруживши волю (адже таємниця відкривається лише внаслідок великого зусилля), почала одне по одному провіщати свої видіння.

Останнім вийшов метальник ножів. Моя красуня була вдягнена у блискуче і коротке платтячко, яке щільно облягало її тіло, а юнак мав спорядження ковбоя — капелюх із широкими крисами, низько спущений пояс, револьвери. Дівчина подала йому ножі з блискучими лезами, і він склав їх віялом у ліву руку руків'ями від себе. Коли красуня стала під дерев'яний щит, ножі з посвистом полетіли в її бік і з глухим стукотом впиналися у дерево зовсім близько від її ніжного стану. Щоб іще переконливіше продемонструвати свою вправність, юнак повернувся до дівчини спиною і кинув кілька ножів поміж широко розставлених ніг. Сказати правду, цей номер не дав мені великої насолоди, і я з полегшенням зітхнув, коли ця гра з життям або щонайменше з бездоганною красою дівчини закінчилась.

Другого дня, відразу ж по обіді, я знову рушив туди задовго до початку першої вистави. Грошей на вхідний квиток у мене більше не було, але я став попереду всіх і безсоромно витріщився на дівчину. Поки йшла вистава, я тинявся поблизу балагана, а тільки-но люди почали виходити, знову спокійно зайняв своє місце, терпеливо вичікуючи. Лише коли розпочалася остання вистава, я подався геть. Не дивно, що артисти цирку звернули на мене увагу, і коли наступного дня я прийшов знову, клоун зненацька спитав мене:

— Чим ти, власне, займаєшся?

— Нічим,— відповів я,— мандрую.

— Це всі ми робимо.— Старий поклав довбешку від літавр і кивнув мені.— Піднімайся сюди!

Я пішов слідом за ним за куліси, де він перш за все звільнився від піджака, циліндра й носа.

— Я тут бос, ясно тобі?— мовив він.

Відповівши, що це не так уже й важко збагнути, я поцікавився, з якої це речі він звертається до мене на «ти».

— Тут, у балагані, я до кожного звертаюсь на «ти». А тепер вислухай мене: у нас помер клоун. Надміру пив, верблюд. Я йому завжди казав: так ти довго не протягнеш. Як казалося, так і сталося: три дні тому він звалився он з тієї балки, коли ми ставили шатро. Скрутив собі в'язи. Чудова смерть! Нам, зрозуміло, шкода його, але

як би там не було, він помер, а в нас немає заміни. Я тепер змушений сам виконувати його обов'язки, а я ж усе-таки бос. Одне слово, йди до мене клоуном. Робота проста і водночас приємна. У твої обов'язки входитиме якийсь час погупати надворі в літаври та поблазнювати, щоб їм було смішно. Зумієш? Ану спробуй!

Я скривив кілька гримас, якими він явно лишився задоволений, тому що сказав:

— Ну, от бачиш! А потім іще трохи пострибаєш по сцені та, може, де в чому допоможеш, коли треба буде. Тут усі допомагають одне одному, крім мене. Бо я — бос. Тільки під час роботи ніяких фіглів з крихіткою, я цього не потерплю!

— Вона заміжня?— спитав я.

— Дівчина належить тому хлопцеві, отож будь обережний — він часом буває бридкий. Якщо вже надто докучатиме, скажеш мені або Стефанові; ми його не боїмося.

На моє запитання, хто такий Стефан, хазяїн відповів, що так звуть артиста-силака.

— Ота повна блондинка — моя дружина. Найкраще звертайся до неї «пані директорша», вона це любить. Звісно, вона дурна, як і всі жінки, однак діло своє знає. Ну, то як?

Я сказав, що з цього навряд чи що вийде, оскільки шлях мій лежить на південь. Старий зрадів, мовляв, усе складається якнайщасливіше, адже й вони мандрують на південь. Поміркувавши якусь мить, я вирішив, що нічого не втрачаю, і погодився.

— От і гаразд!— кивнув хазяїн.— Я так і думав. А вона й справді крихітка, чи не так? Можеш одразу ж братися до роботи. Ось тобі піджак, ніс і капелюх. Он там лежить грим. До речі, ти не поцікавився, скільки одержуватимеш.

Я відповів, що для мене це не має значення, аби тільки було де переспати і що поїсти.

— От і гаразд!— повторив він.— Ти маєш рацію! Мільйонером я тебе однаково не зроблю; спершу побачимо, як ти себе покажеш, а далі поговоримо і про платню.

Я запитав його, де мешкатиму, бо останньої ночі мені довелося спати, спершись спиною на стовбур дерева.

— У мене є два фургони. Вони належать мені. Тут усе належить мені,— гордовито додав він.— Я — бос! У більшому сплю я, моя дружина та її тітка — міс Фатіма. Ти спатимеш у другому фургоні, разом із Стефаном і тими двома.

— Разом із жінкою?— здивувався я.

— Звичайно! Це тебе непокоїть?

Того ж дня я став до своєї нової роботи, і коли перестав боятися облич, що вирячувалися на мене, почав розважати юрбу напрочуд безглуздими і грубими жартами.

* * *

Вчора до лікарні завітали гості. Дами, переважно не першої молодості, та їх керівник — хирлявий добродій років шістдесяти, що нагадував обличчям віслюка. Гості називали себе «Товариством пробуджених», на них, як нам пояснив проповідник, зійшла божа благодать. Яке це щастя — незаперечно вірити у щось!

Усіх нас зібрали до великої зали, де стоїть фісгармонія; всіх — це значить, персонал, вільний у цю годину від інших обов'язків, і хворих, за котрих не боялися, що під час проповіді у них почнеться приступ. Дівчина-Полум'я (у нас із нею налагодилися останнім часом дружні стосунки, і при першій-ліпшій можливості ми непомітно дражнимо одне одного) якось проговорилася, що «Товариство» відвідує нас один раз на рік і що начальство лікарні вважає це за високу честь, бо до нього входять жінки впливових і грошовитих чоловіків.

Готувалися довго. Всім хворим наказали поголитися і вдягтись у свою найкращу одежу; і щоб не здумали, бува, бешкетувати або сміятися! Найголовніше ж — ніяких ідіотських вибриків! Та воно й зрозуміло, адже божа благодать — штука серйозна.

Жінки співали, чоловік із ослячим обличчям акомпанував їм на фісгармонії, а у важких або особливо повчальних місцях і сам підтягував хрипким голосом. На початку урочистості лікар виголосив коротеньку привітальну промову, в якій від імені всіх присутніх трохи квапливо подякував Пробудженим за те, що вони й цього року не забули про нас. Він, мовляв, особисто, так само, як і всі ми, радіє цій чудовій годині, яку вони дарують нам. Після перших двох пісень, якнайстаранніше, з великим запалом і екстазом виконаних жінками на повний голос, узяв слово проповідник. Палко привітавши нас, він заявив, що для нього і його сестер у Христі побути сьогодні серед нас і помолитися з нами — це справа серця.

Далі він довго говорив про бога, з яким у нього, як і в багатьох інших людей, начебто існувало повне взаєморозуміння. Проповідник вважав, що доля людини часом буває жорстока (звичайно, для користі самої ж людини, адже господь,— він посилає те й друге, і радість, і страждання,— безумовно знає, що для кого підходить), і взагалі часто весь її життєвий шлях — це кара божа. Однак чим тяжча боротьба тут, на землі, тим радісніше лунає стійким «осанна» ангелів на небі і тим більша насолода чекає на них у раю. «Тут немає місця для сумніву...» — проповідник зробив коротеньку паузу, а жінки хором гукнули «Алілуя».

Так само добре знав він і про те, що на тому світі для вбогих духом, без жодних на те зусиль з їхнього боку, уготоване затишне й перспективне місце серед святих. Йому, мовляв, особливо хотілося б переконати в цьому саме тих, хто гадає, ніби він обійдений долею. Анітрішечки! Господь у своїй всеосяжній доброті дбає про всіх, жоден листок не впаде з дерева без волі божої. (Знову пауза і знову прогриміло могутнє «Алілуя»).

«Хіба можна уявити собі більшу втіху і насолоду, як небесну?— вигукнув він, а як ніхто не відповів, переконував далі:— Авжеж ні! І які ж то радощі чекають у раю кожного, хто шукає спасіння в покаянні, хто живе життям праведника!» В залі стояла тиша, а тому він заходився детально описувати ці неземні радощі. Але, видно, вони були мізерні, в усякому разі в них не виявилося тієї могутньої сили, яка справила б враження на божевільних, і тому з облич слухачів не сходив стомлений і бестямний вираз.

Особливого значення проповідник надавав милосердю, свою проповідь він закінчив словами: «Милосердя — це все! Милосердя ламає мури!» Дами з насолодою прокричали тричі «Алілуя», ніби прагнучи заглушити всі конкуруючі звернення до бога й випередити їх на шляху до неба.

Якийсь час Пробуджені ще співали, потім зібрали свої пожитки і з непевними посмішками на вустах та страхом у очах почали прощатися з нами: адже атмосфера в божевільні, навіть для тих, на кого зійшла божа благодать, неспокійна.

Дощ не вщухав, а тому нас усіх залишили в залі. Хтось із божевільних сів за фісгармонію, натиснув на клавіші й несамовито загорлав «алілуя», аж поки не прийшли два санітари й силою не відтягли його від інструмента. До мене наблизився бородатий і сильно скосив очі.

— Юначе,— сказав він,— станьте впритул до мене... ближче... я вам кажу ближче, чорт забирай... так, щоб зійшлися носки наших черевиків... отепер добре.

Це було не так просто зробити, тому що поперед себе він носив здоровенний, наче мішок з картоплею, живіт, і я змушений був відхилитися назад, напруживши всі сили, щоб не впасти. Старий дивився на мене суворо, але не гнівно. Враз він підняв і швидко опустив голову, його борода ковзнула по моєму обличчю, наче віник.

— Відступіть,— скомандував він.— Саме так я вітаюся з людьми, які мені до вподоби.— Як ваші успіхи?

— В чому?

— У пошуках правди.

Я признався, що не знайшов її. Тоді старий, зареготавши, пояснив, що інакше і не могло бути, бо правда знаходиться в нього.

— Ви чули, що тільки-но розповідав отой чоловік? Він нічого не знає, анічогісінько! Мені кортіло сказати йому про це, але поруч зі мною стояв старший санітар. Однак я запевняю вас, йому і справді нічого невідомо. Зате я — знаю все. А де Шукач? Чи побалакали ви з Шукачем?

Дізнавшись, що я і досі не знайшов на це часу, він скипів. Мовляв, якого біса в такому разі я до нього чіпляюся. Адже він наказав мені спочатку вислухати Шукача й повчитися в нього.

— Чому я все знаю?— провадив далі старий.— Мовчіть! Жодних відповідей! Виказати вам секрет?

— Егеж.

— Тому, що я кошу очима. Ви здивовані, правда ж? Вірю вам, юначе, вірю. Мені самому, щоб збагнути це, знадобилася більша частина життя, якому вже скоро прийде кінець. Я хочу... авжеж, я хочу, юначе, бо ви мені сподобались... я хочу повідати вам таємницю. Тільки (він підніс кулак мені до обличчя) нікому ані мур-мур, бо інакше... І пообіцяйте мені, що ніколи, ні за яких обставин,— навіть на війні,— не станете самі косити очима. Можете ви дати таку обіцянку?

Коли я пообіцяв, він продовжив:

— Погляньте он на ту картину на стіні! Бачите?

Я відповів, що бачу, і тоді старий наказав мені заплющити одне око.

— А зараз ви бачите картину?

І коли я знову ствердно кивнув головою, він, з усієї сили луснувши мене по плечу, загорлав:

— У цьому й полягає весь секрет! Ви дивитесь обома очима в ту саму точку! Марна трата часу! У цей нераціональний спосіб ви ніколи всього не осягнете. Марна трата часу, кажу я вам! Погляньте краще на мене: одним оком я дивлюся на картину, а другим — на вас. Я бачу вдвоє більше за будь-кого, тому я вдвоє більше й знаю. Ви знаєте лише половину, а я знаю все.

До нас підійшов санітар і попросив мене зайти до лікаря. Останнім часом мої стосунки не лише з Полум'ям, але і з санітарами значно поліпшились. Коли я тільки-но потрапив сюди, кожен гукав мене не інакше, як «Ей, ви там, ходім до шефа!» Відтоді ж, як санітари помітили, що лікар шанує мене, а надто коли пішов поголос, що ми з ним інколи навіть випиваємо по склянці вина під час моїх розповідей про своє життя, всі вони почали ставитися до мене з пошаною. Тепер санітари вітаються зі мною на сходах, а коли лікар кличе мене, звертаються приміром так: «Вибачте, будь ласка, шеф хотів би, щоб ви до нього зайшли».

Серед персоналу, безперечно, точилися розмови і про те, чим я займався до того,

як мене помістили в лікарню, і що в мене багато грошей. Дівчина-Полум'я недавно сказала: «Шкода, що ми не були знайомі раніше. Ви мені, напевно, купили б норкову шубку». Я заперечив, мовляв, норкової шуби, можливо, й не купив би, але в мене було б досить вільного часу, щоб знайти для неї такий подарунок, який личив би до її прегарного волосся. Дівчина засміялась і захоплено мовила: «Ви, мабуть, були страшенно багаті», а в її тоні мимоволі забриніла повага. Виховувана в нас на протязі сторіч пошана перед багатством виявляється такою сильною, що ми,— хай навіть нам особисто це не дає жодної користі,— схиляємося в смиренній пошані не тільки перед багатим, але й перед кожним, хто колись був багатим, або про кого ми лише думаємо, що він — багач.

Лікар сидів за столом і, коли я ввійшов, поглянув на мене серйозними очима, круглими, наче гудзики на мундирі.

— Сідайте!— запросив він.— Ви палите? Прошу!

Я запитав:

— Оповідати далі?

— Атож. Втім, можливо, якось по-іншому. Сьогодні я спостерігав за вами. Здається, на вас не справила великого враження проповідь і все інше.

Я признався, що це й справді так, що на таких речах я не дуже розуміюсь.

— Скажіть одверто, ви віруючий?

Лікар занадто досвідчений тактик, щоб поставити такого роду запитання без жодної таємної думки. Досі ми старанно дотримувались у розмовах зовнішньої характеристики речей. Чого ж це раптом такий стрибок углиб душі? Навіщо це запитання, на яке,— він мусив би це знати,— я не зможу відповісти? Я декламую:

«Хто назове його
І хто сміливо скаже:
«Я вірю в божество»?

Лікар посміхається.

— «Фауст»,— говорить він. (Ще б пак, що він це читав, можна було не сумніватись).— Вам здається безглуздим моє запитання?

— Безперечно, якщо ви сподівалися, що я на нього відповім.

Лікар говорить, що досі він чекав відповіді, але тепер, буцімто, розуміє, що у мене немає бажання розмовляти щиро. Це знову-таки не відповідає дійсності, і тому я заперечую:

— Я справді не знаю, чи вірю. Бувають моменти, коли я просто покладаюсь на бога (а може, лиш спекулюю на цьому?), хоч, по суті, це те саме, і тоді я знаю, що нічого не знаю.

Лікар вважає, що віра часом буває така глибока й непохитна, що дорівнює знанню; на жаль, про це твердить багато людей, котрі у вірі своїй зазнали краху. І взагалі, оте знання й оці балачки, балачки про все, що тільки знає людина. Це хвороба нашого часу — оті знання, ота віра в знання і безугавні розмови про все це. Певна річ, вони знають багато, люди наших днів, і плескають язиками про все, що знають, і навіть чого не знають. Діти й ті не йдуть назустріч таємниці віри у шанобливому мовчанні; хіба що зовсім старі люди та божевільні зберігають її в своєму серці.

Наука і експеримент — ось, мовляв, передумови неухильно прогресуючого пізнання істини й звільнення людини від рабства забобонів,— продовжує лікар. Так, наче поклоніння пізнаному, це не той самий жалюгідний забобон і не вульгарне ідолопоклонство! І надто лозунг про служіння правді! Ніби вони насправді про неї піклуються! Правда — це те, що вони вважають правдою і до чого самі прагнуть. Люди, немає сумніву, у всі часи боялися правди, вони вигрібали нори в землі, щоб захиститися від її штормового вітру. А наше покоління відрізняється тим, що ми не риємо самі для себе нір, а живемо з комфортом у виготовлених раніше сховах.

Лікар прагне переконати мене у своїй правоті. Робити нічого. Я кажу «гаразд» і обіцяю поміркувати над цим. Однак я не зможу повернутися туди, де перебуває зараз ця людина; вбрання яке я носив замолоду, зараз вже не налазить на мене.

* * *

Після нашої позавчорашньої розмови лікар не виявляє бажання ще раз прогулятися зі мною манівцями. Він викладає в університеті і любить, коли до нього звертаються «пане професор». Дівчина-Полум'я сьогодні виказала мені цю таємницю, коли я чекав у кабінеті, й віднині саме так я звертатимуся до нього, адже наша приязнь що не день зростає. Сьогодні я вже остаточно переконався, що моє перше враження про нього було помилковим. Виявляється, він мислить! Лікар також одвик від свого бадьорого «Ну, як ми себе почуваємо сьогодні?»; натомість він тепер підсовує мені коробку з сигаретами і каже: «Будь ласка!».

Я запитую: «Продовжувати?» — І лікар відповідає, що коли в мене є бажання, він охоче слухатиме.

— Отже, я почав бити в літаври й кривлятися, і, щиро кажучи, робота давалася мені легко; я з задоволенням, а інколи навіть із жалем згадую про ті часи. Моїм колегам начебто сподобалося, з яким натхненням я, початківець, брався за діло. В усякому разі, другого дня, коли ми сні-

дали в директоровому фургоні, хазяйка сказала мені: «Пелехатий, а з тебе добрий блазень. На щось інше ти навряд чи здатний, але це в тебе виходить здорово!»

От бачите, пане професор, звичайна собі жінка, а вміє так розпізнавати людей; і хоч тоді я дуже пишався похвалою (а надто тому, що її підтримала вродлива дівчина), я ніби не зрозумів, чи, вірніш, навмисне не звернув уваги на той осуд, що бринів у її похвалі. Потім я ще часто згадував сказане нею. І чим більше я розмірковував, тим ясніше ставало мені, що ця добра жінка мала рацію. Можливо, саме про це і ви хочете дізнатися, заради цього тримаєте мене тут, годуєте, обстежуєте, як це у вас називається, із міною світської людини слухаєте мою безглузду історію. Я — блазень, і моє життя — саме блазнювання. Ну що, продовжувати? Якщо бажаєте, я готовий. Але я вас попередив. Ця жінка за кілька годин угледіла те, чого ви з усіма вашими тестами й професійною проникливістю не можете встановити ось уже кілька тижнів. А скінчиться усе це тим, що ви все одно визнаєте її правоту.

Отож гарна дівчина, яку всі називали Бійя, підтримала пані директоршу і, усміхнувшись, глянула на мене. Її очі, оті лагідні зелені очі, здавалось, позирали на світ і на все, що діялося в ньому, звідкись здалеку і ніби крізь серпанок смутку.

— Авжеж,— сказала вона, доївши бутерброд,— я страх як сміялася, коли він удавав Стефана, тягаючи ланцюги по сцені.

Після сніданку, тільки-но я вийшов з фургона, метальник ножів підбіг до мене й ухопив за плече.

— Гей ти,— гукнув він,— стережись, Бійя належить мені! Ти знаєш, на що я здатний. Колись я пришпилю тебе до дерева!

Я відповів, що матиму це на увазі, але заледве він відійшов, як до мене наблизився Стефан.

— Він тільки дзяволить! Я йому в вічі кажу: ти — нікчемна, паршива морда! Нічого не бійся, а якщо потрапиш у скрутне становище, гукни мене, я з ним швидко впораюся.

Добре йому говорити. На зайця виття гієни наганяє такий самий жах, як і рикання лева. А я — заєць. І хоч я щиро захоплююся героями, у мене немає нічого спільного з ними. Тому мене не дуже приваблювала перспектива відкрито піддатися чарам дівочої вроди і, виставляючи наперед свої кращі риси, добиватися Бійїної прихильності, завойовувати її симпатію і зрештою — любов. Звичайно, в такий спосіб я змусив би метальника ножів показати, наскільки серйозною була його погроза, чи не просто дзяволить він, як це запевняв Стефан. Але зважаючи на те, що експеримент мав бути проведений на мені, цього разу я вирішив відмовитися від пошуків істини.

І все ж я кохав Бійю. Мені подобається, пане професор, коли ви посміхаєтесь одними куточками губів. Це приязна, заохотлива, поблажлива і скептична посмішка. О, я знаю, кожен гадає, що незмірна любов і всепоглинаючий біль випали тільки на його долю; але я мушу признатися, що завжди спостерігав за палахкотливим полум'ям своєї пристрасті з недовірою. Неземне блаженство і пекельні страждання, вся ота винятковість почуття недоступні для мене. Якщо хочете знати, моя любов завжди мала запасний вихід.

Фургон, у якому мешкали Бійя, Стефан, метальник ножів і я, був маленький і неймовірно тісний. Передня половина фургона, відгороджена білою шторою із штучного волокна, була відведена для Бійї. В неї там було досить місця, щоб випрати білизну й розмістити різні флакончики. А в нашій половині між складеними один на один ящиками й валізами лишалося так мало місця, що до своїх постелей ми протискувалися боком.

Самотужки залазити у свій гамак, прив'язаний кінцями до стелі фургона, я навчився лише тоді, коли опанував деякі акробатичні прийоми. Спершу ж мене піднімав Стефан, що спав якраз піді мною. Він це робив без помітного напруження, так наче ставив на полицю книжку. Коли траплялося, що в своєму гамаку, який нагадував роздерту вподовж шкуринку банана (іншого місця для мене у фургоні не було), я перевертався на спину, мене так стискало мотузками, що вранці на руках і стегнах залишалися відбитки сітки і ямки од вузлів. Поруч зі мною спав метальник ножів (зовсім близько — ледь витягнувши руку з гамака, я міг доторкнутись до нього) і без упину палив сигарети, поки Стефан починав кашляти й гримав:

— Ей там, угорі, облиш чадити!

В передній частині фургона при тьмяному світлі лампи поралася Бійя, і крізь завісу ми могли спостерігати за нею, наче за рухами китайських тіней: як вона розчісувала волосся, як роздягалась (а надто, коли знімала панчохи), як, вдягнувши нічну сорочку, лягала в ліжко і, нарешті, гасила світло. Рухи чарівної крихітки були такі граціозні, що я був у захопленні від цього видовища і, дивлячись на обриси її голого тіла, прагнув обняти її.

Отже довкола нас майже не було вільного простору. Я скоро призвичаївся і, опиняючись у гамаку, вже не підводив голови, щоб не торохнутися об склепистий дах фургона. Першого ж ранку я добре придивився, як метальник ножів, перевернувшись на бік, виплигнув із свого гамака на

підлогу, і проробив те саме, прагнучи якнайшвидше звільнитися від принизливої безпорадності й залежності від Стефана, що виконував роль моєї няньки.

Іще шість днів пробули ми в цьому містечку, а потім рушили далі. Не встиг останній глядач вийти з балагана, як ми заходилися згортати шатро. Про цей вечір після останньої вистави тут почали заздалегідь говорити, як про велику подію. Особливо ж хазяїн невтомно пояснював, що кому належить робити, щоб якнайшвидше впоратися. На світанні ми мали вирушити в путь і ще до обіду встановити балаган на новому місці й приготуватися до першої вистави. На мою долю випало, сидячи вгорі на перекладині, опустити, а потім згорнути шатро, в чому мені допомагав з одного боку метальник ножів, а з другого — Стефан. Бійя виносила на вулицю лавки, а хазяїн складав їх у наш фургон, до того вже захаращений, що одна тільки Бійя могла тепер протиснутися до свого ліжка, перелізши через два ряди сидінь. «Одну ніч можна якось перебути. Ми завжди так переїжджаємо»,— пояснив мені хазяїн. Його дружина, спостерігаючи за метушнею, спокійно палила сигарети.

Справились ми з роботою завчасно; обидва фургони з'єднали і причепили до трактора, за кермом якого вмостився старий, а поруч нього — метальник ножів, щоб поперемінно вести трактор. Я сидів у дверях фургона, зачинити які було неможливо. Підійшла Бійя і незабаром після неї Стефан.

— Я стомився, піду десь приляжу всередині.— Силак ляснув мене по плечу і додав:— Молодець, не буду вам заважати.

Я відчув на собі допитливий погляд Бійї і весь зашарівся.

Коли фургони рушили з місця, я підвівся і сказав:

— Спробую розчистити для вас містечко, де б ви могли поспати.

Але Бійя заперечила:

— Не треба, я хочу ще викурити сигарету.

Вона сіла поруч зі мною, наші ноги гойдалися, коли фургон підкидало на вибоїнах дороги, і ми мовчки вдивлялися в темряву ночі. Трохи згодом почулося спокійне дихання Стефана, і тоді я, поборовши ніяковість, зважився, нарешті, промовити:

— Завтра ви будете дуже стомлені.

Бійя кинула недопалок на дорогу і відповіла:

— Я завжди стомлена.

Якийсь час ми знову помовчали; коли-неколи темряву прорізували фари автомобіля, і поки машина обганяла наш повільний поїзд, ми сиділи засліплені світлом.

— Вам тут подобається?— запитала Бійя, і я відповів:

— Егеж.

— Дивна, ви, одначе, людина!

— Чому?

— Як може подобатися таке життя?!

Я сказав, що воно мене цілком задовольняє, поки трупа мандруватиме на південь, і потім розповів їй про свій намір. Не так детально, як вам, пане професор, але вона з першого ж натяку розуміла все, що я мав на думці. Це була чудова жінка, і я кохав її. (Я щойно подумав, що і досі кохаю її.) Закінчивши розповідь, я спитав:

— Можете ви це збагнути?

Вона кивнула.

— Авжеж. І я мріяла.

— Про море?

— Ні. Не в тім річ. Я мріяла про те, щоб покинути все й піти світ за очі. Без певної мети і жодних сподівань. Навіщо знати, куди ти йдеш. Досить того, що певний етап пройдено, що ти залишив щось позад себе.

Я поцікавився, чому таким осоружним здається їй життя в балагані. Вона здивувалась, невже її робота може видатися приємною? Згадавши про блискучі ножі, я спитав:

— Чому ви не підете звідси?

— А далі що? Кому я потрібна? — Я поглянув на неї, обличчя її було непорушне й бліде у місячному сяйві.

— Ви дуже гарна.

Бійя навіть не посміхнулась.

— Невже? — тільки й мовила вона.

Тієї місячної ночі я не поцілував її, сталося це пізніше.

— Коли ти підеш від нас,— сказала вона після першого поцілунку,—ти забудеш мене, так воно і повинно бути. Але коли ти станеш біля моря й дивитимешся на воду, і не матимеш нічого позад себе, і нічого попереду, і ніякої більше мети, а тільки море, пісок і небо,— тоді ти згадаєш про мене!

Минуло два тижні. Якось уночі я лежав у своєму гамаку й, засинаючи, дивився на Бійю, що по той бік завіски розчісувала своє волосся. Враз метальник ножів підхопився зі свого місця і вдарив мене кулаком в обличчя.

— Ах ти ж, негіднику! — загорлав він.— Нарешті я застукав тебе на гарячому! Заплющ очі, мерзотнику!.. Бо я допоможу тобі їх заплющити!

Він переліз на мій гамак, навалився на мене, впершись спиною у дах, і заходився гамселити мене обома кулаками. Я не мав змоги захищатися, не міг навіть визволити рук, і коли б не прокинувся на той час Стефан, все це погано б скінчилося. Він стягнув метальника ножів униз, і, тримаючи його лівою рукою поперед себе в повітрі, правицею повільно й обережно стискав йому горлянку. Потому він прошеповів:

— Якщо ти ще хоч раз, один-єдиний раз зачепиш Пелехатого, я скручу тобі в'язи!

Провалитися мені на цьому місці, якщо я не зроблю цього.

Біля занавіски стояла Бійя і посміхалась до мене.

Відтоді ми з Стефаном заприязнилися ще більше. Йому здавалось, що я — освічена людина, а перед освітою він просто благоговів.

— І все-таки,— казав він, коли ми, лежачи на своїх місцях, балакали про життя-буття,— ти багато чого знаєш. Адже ти вчився, і, скажу тобі, вірно робив. А я не вчився, і хто я?!

— А я хто?

Але він заперечував:

— О, ти маєш великі знання. Ти ще піднімешся на самий верх. Коли б я, наприклад, хоч трохи повчився замолоду, я вже давно був би сам собі пан і бог.

— А чим ти займався раніше?

— Старим залізом, ганчір'ям... В цьому я найкраще тямлю і зараз.

Коли я порадив йому розпочати якесь діло, він заперечив, мовляв, для цього треба краще вміти рахувати і хоч трохи тямити бухгалтерську справу. Зненацька Стефан спитав:

— А ти знаєш бухгалтерську справу?

Я відповів, що трохи знаю, і з тої миті, видно, ще вище піднявся в його очах. «А бодай вам заціпило, я хочу спати!» — вилаявся метальник ножів, але Стефан, навіть не глянувши в його бік, стусонув його знизу по спині й промовив.

— Заткни пельку! Може, й ти щось тямиш у бухгалтерії? Ти піднімешся на самий верх,— сказав він мені після цього,— згадаєш мої слова! Мабуть, бухгалтерія — важка справа, чи не так? Зате щовечора тобі стає ясно, які в тебе прибутки і які видатки; це справді чудово!

Я пояснив, що завдяки бухгалтерії можна багато дечого побачити, скажімо, чи не занадто дорого ти щось купуєш і таке інше.

Про бухгалтерію Стефан повсякчас говорив, як про якесь чудо. Подумати тільки, дивувався силак, вона ґрунтується лише на числах, самі лише числа й більш нічого!

Кілька вечорів підряд ми пробалакали із Стефаном про бухгалтерію, якою він так захоплювався, а коли в серпні трупа повернула на схід країни, я залишив її; на цьому урвалась поетична сторінка мого життя. Будь ласка, пане професор, запитуйте, коли маєте бажання. Чи не бачив я відтоді хоч раз Бійю? Ні. Але, я вже сказав про це, кохаю її й дотепер. Хто знає, може, побачивши море, я піду шукати її. Все ж таки це була б якась певна мета, яку я мав би здійснити.

* * *

Загалом я людина миролюбна і в суперечки вступаю неохоче. А надто не люблю я сперечатися про думки і погляди, бо це майже нічого не дає. Я ніяк не можу втямити, чому людина не має права мандрувати шляхами життя згідно із своїми уподобаннями, чому я мушу нав'язувати комусь свої переконання. Навіть коли ми обоє помиляємось, хіба це має якесь значення?! Мене це тим більше дивує, що розмова з професором викликає безліч заперечень, і я жадібно чекаю, коли він докінчить свою явно доморослу і, як на мене, безглузду думку, щоб заперечити йому. І до того ж мені абсолютно ясно, що він так само неуважно стежить за моїми думками, як я за його, і що наші міркування, по суті, повисають у повітрі. Часом, коли я говорю, мені зненацька спадає на думку, що я потонув у пишномовних формулюваннях і насолоджуюсь облудною мудрістю власних висловлювань. Але найгірше є те, що, як правило, це зовсім не мої думки! Я дещо читав і з книжок нахапався різних поверхових знань, а ці кимось іншим зварені жалюгідні шматки лише приправив несмачним соусом — можливо, лиш кількома влучними словами,— а потім іще дивуюсь, чому це нікому не смакує.

Ось і сьогодні, чекаючи лікаря (рудоволосої дівчини в кімнаті не було), я з нудьги заходився читати назви книжок. Лікар, безперечно, офіцер: на полицях стояло безліч воєнних книг — мемуари американських генералів тощо. Я саме перегортав сторінки одного з томів, коли до кімнати ввійшов професор.

— Ага, то ви любите книжки? — він поглянув на назву і додав: — Ви цю читали?

Я відповів, що ні.

— А слід! Охоче позичу вам книжку.

Я заперечив, що зараз у мене не лежить душа до читання, а це — чималенький том. Тоді лікар сказав:

— Я певен, що коли б ви уважно прочитали цю книжку, то збагнули б фальш і однобічність ваших поглядів на багато речей (і, зокрема, на воєнні справи).

І тут я знову не стримався:

— Не все, що переконує,— істина. (Ось іще один кусень, зготовлений кимось іншим, який я завжди тягаю за собою і при нагоді випльовую, як хворий на сухоти потай випльовує свої мокроти). Припустімо, що я хворий — а чому я мушу бути винятком? — хворий, якого точить вірус нашого часу: влучне слово! Інші, звичайно, в цьому відношенні не кращі за мене, а багато є ще гірших, і саме ними я захоплююсь. Вони, принаймні, не полемізують із запозиченими в когось думками, їм і за вухом не

свердлить: виріс виставлений ними на продаж овоч на їх власному чи на чужому городі. Все, зрештою, залежить тільки від того, чи він зріс на твердому грунті чи на пухкій ниві. Навіть прекрасна троянда стає бур'яном, якщо вона зацвіте на картопляній грядці.

Іншим добре: при розмові їм не треба повсякчас стояти поруч із самим собою, прислухатися до власних слів і хитати головою над власними дурощами. Ні, останнім часом я зовсім незадоволений собою. І передусім, мабуть, тому, що відчуваю, як у розмовах з лікарем поступово втрачаю спокій і, разом з тим, колишню байдужість. І, природно, свою перевагу! Чому я більш не можу, як це було спочатку, просто всміхнутись і відповісти: «Егеж, ви, очевидно, маєте рацію, я поміркую над цим»? Чому я дозволяю втягувати себе в дискусії? Чому я маю обстоювати свої думки (або ж те, що видаю за власні думки)? Хіба мені й так не ясно, що своїми аргументами я неспроможний переконати співрозмовника? Такої безглуздої самовпевненості я позбувся вже давно, і не лише щодо нього. Правда, раніше, коли я ще був зовсім юний, часом я пробував декого переконувати; але минали роки, і я пересвідчився, що жодна людина не сприйме нової думки, якщо тільки ця думка не вигідна або не корисна для неї самої.

Отож я знову поставив книжку на полицю, і ми посідали на свої звичні місця. Дощ ллє і досі. Після двох тижнів негоди значно похолоднішало. Вікна зачинені, галас знизу сюди не долинає. Нам обом дають насолоду наші розмови, та й що може бути зараз приємніше, ніж отак побалакати про політику? Лікар, само собою, вважає, що все йде гаразд, а я заперечую. Він каже, що ідеальної держави взагалі не може бути, але демократія — це така форма державності, за якої живеться найкраще, при якій особистість користується якнайбільшою свободою. Він, звичайно, знає, що повної свободи не може бути, але в нас, принаймні, є змога діяти й думати, як тобі заманеться.

Я заперечую:

— Ні, це не зовсім так. Хіба можу я піти звідси?

Лікар відповідає, що свобода, певна річ, можлива тільки в рамках закону, на злочинця вона не поширюється. Це вже досить сміливе й самовпевнене твердження, але я запитую в нього, чи вчинив я щось несправедливе. Тоді він пояснює, що мене, буцімто, не ув'язнили, а лише затримали для обстеження. Як на мене, то різниця між ув'язненням і затриманням надто делікатна, і я кажу йому про це. Я кажу йому також, що не таке-то вже й велике у нас право говорити, що в тебе на думці. Він змушений погодитися зі мною, але зауважує, що при диктатурі було б іще гірше. (Так, нібито я захищаю диктатуру! Адже коли я кажу, що ця річ не блакитна, я зовсім не тверджу, що вона зелена). Тут він, мовляв, може спокійно займатися своєю роботою, може збудувати собі, коли завгодно і де йому здумається, будинок.

Ще б пак! І на додачу мати коханку! В цьому то й уся суть: вони говорять про свободу, а думають лиш про власні жалюгідні свободи, яких, до того ж, часто позбавляють інших людей. Так нібито свобода — це пиріг, від якого кожен може відкраяти собі скибочку! Нібито свобода — це стан або, краще, форма суспільного буття, що запроваджується за допомогою наказів. Я кажу професорові, що свобода — не стан, а надія, ніжна, як світло найвранішнього світання. І, передусім, я просив би його не плутати свободу з вигодами. Якщо людину тримати протягом років прикутою ланцюгами в підземеллі, а потім одного дня зняти з неї кайдани, перевести до світлої камери й дозволити щодня виходити прогулятись на тюремне подвір'я, вона теж відчує себе вільною. Принаймні на якусь мить, поки туга не спалахне в душі з новою силою.

Він не розуміє моїх слів; та й хіба можливо пояснити те, що не пояснюється?! Зрештою, це не так уже й важливо; суттєвішим мені здається те, що під час своєї промови я ніби сидів десь поруч, слухав себе і міркував: чи все, про що я так нескладно й велемовно говорю,— мої власні думки, чи, може, вони теж десь вичитані? Я не знаходжу відповіді, але припускаю, що хтось придумав усе це до мене.

Лікаря мої слова не збентежили — заледве я скінчив, як він стартує вичерпною доповіддю; зненацька мене знову охоплює втома і відчуття порожнечі, які завжди огортають мене незабаром після початку розмови з ним. Поки він патякає на різні теми, переважно ж про політику, я по-дружньому всміхаюсь і вряди-годи киваю головою. Я його майже не слухаю і в душі зловтішаюся. У такий спосіб я помщаюсь йому за те, що кілька хвилин тому він не слухав, а тільки дивився на мене. Дві-три фрази, які я таки вловив з його промови, остаточно впевнюють мене, що він, як і більшість людей, свої політичні переконання придбав у готовому вигляді, наче пальто з пристібним хутряним підбоєм на випадок холодної й похмурої погоди.

— Цю розмову,— лікар відкашлюється,— принагідно продовжимо у мене вдома. З вами хоче познайомитися моя дружина. Якщо ви матимете бажання, колись після ве-

чері я заберу вас до себе. Це недалечко, усього кілька хвилин автомобілем.

Я даю згоду, зауваживши, що мені теж буде приємно засвідчити свою пошану його дружині. Можливо, я побачу й дітей.

— Ви любите дітей? — запитує він, а я відповідаю, що про це, власне, ніколи не думав, хоч мені і здається, що можна було б сказати: покажи мені своїх дітей, і я скажу, хто ти!

* * *

— Стояв теплий, сухий вересень. Відтоді, як я залишив трупу, а передусім — Бійю, мене не полишало відчуття самотності. Я сходив уздовж і поперек країну, і ніщо не давало мені радості: ні її луки, ні хмаринки, що пропливали наді мною, ні дорога, яка мала привести мене до моря. Часто серед білого дня я простягався десь біля потоку й годинами дивився в його синю глибочінь, нічого не бачачи.

Згодом мій стан почав турбувати мене, і хоч я твердив сам собі, що мушу довести до кінця мандрівку, якщо хочу коли-небудь знайти спокій і вдоволення, бажання побачити море поблякло, і натомість прагнення бути поряд з Бійєю щодалі сильнішало. Поки що я опирався спокусі, хоч мені й було ясно, що надовго мене не вистачить.

У цьому скрутному становищі мені на допомогу прийшов випадок. Я знаю, пане професор, ви не любите слова «випадок». Замініть його, не вагаючись, на «провидіння»; в таких речах я не дріб'язковий.

Одної ночі,— я брів, куди очі світять,— біля підніжжя пологого схилу, по якому пролягла дорога, перед моїми очима відкрилось тихе, затишне містечко. Світились вікна, яскраво сяяла вогнями Головна вулиця, а осторонь від неї в темряві ночі мерехтіли поодиночні ліхтарі. Я подумав, що вранці тут можна було б підшукати якусь роботу на кілька днів — адже мої грошові запаси вичерпувались; і я вклався спати під першою-ліпшою яблунею. Якийсь час я дивився на зорі, потім повернувся на бік, і ласкавий образ Бійї супроводжував мій сон. І от з цього сну все й почалося. Я вже раз казав про свої сни. Але те, що привело мене кінець кінцем до вас, у божевільню, почалося саме під тією яблунею. Я бачив сон. Який? Стривайте, пане професор, стривайте! Коли невропатологу натякнеш про сон, йому так само кортить почути його, як дитині — цікаву казку.

Мені приснилося, ніби на мій лотерейний білет припав головний виграш. В цьому, певна річ, нема нічого незвичайного, такий сон не раз за життя бачить кожен батько сімейства. Буцімто я стою у величезній залі, так заповненій людьми, що ніде й яблуку впасти. Люди галасують і щось вигукують. Попереду на сцені стоїть велика блискуча куля, з якої дівчинка (одягнена у занадто коротеньку спідничку) виймає білі кульки з чорними цифрами на них. Хтось голосно називає цифри, і це викликає неймовірне збудження серед присутніх. Якийсь серйозний, майже похмурий на вигляд чоловік у фраку пише їх потім на дошці. Коли були написані дві перші цифри, а саме: три і нуль, я враз збагнув, що матиму найбільший виграш. Дарма, що я не знав номера свого білета і не міг навіть пригадати, чи взагалі коли-небудь купував його. В цю мить усе померхло перед тим фактом, що на сцені цифра за цифрою мав скластися мій номер! Я нахилився до сусіда. «Яка сума виграшу?» — спитав я.

Якусь мить чоловік з недовірою дивився на мене, потім прошепотів: «Мільйон мільярдів! Але поки що нікому анічичирк. Всі гадають що мільярд мільйонів».

Я зрадів. На ці гроші можна було здорово зажити. Тимчасом похмурий пан старанно виводив цифру за цифрою, поки не написав увесь номер: 301530. Потім він заклав пальці у рот, свиснув, і відразу ж запала глибока тиша. Добродій вигукнув: «Цей номер виграв! Власника білета прошу на сцену, щоб я міг виплатити йому гроші!»

Я підвівся. Люди в залі шаленіли. Чоловіки підкидали вгору свої капелюхи й ціпки і кричали «ура», жінки верещали й обнімалися, а діти, скориставшись із загальних радощів, вилазили на стільці й ліпили до волосся дорослих жувальну гумку. Спокійною ходою підійшов я до сцени і вручив понурому панові старий трамвайний квиток. Здивовано поглянувши на папірець, він запитав: «Іншого у вас немає?»

Коли я відповів, що немає, він мовив: «Ну, тоді й цього досить». Потім він представив мене присутнім, що зовсім очманіли від захоплення, як власника виграшу. В глибині сцени враз з'явилися два відкриті товарні вагони з банкнотами, і похмурий добродій попросив мене виголосити коротеньку промову. На мить я завагався; натовп вирував, чоловіки гамселили один одного стільцями, а маленька дівчинка, яка незадовго до цього скромно витягувала кулі, укусила мене за литку. Отож я підійшов до мікрофона і почав говорити... Я сказав, що це дивовижне число: на початку і в кінці по тридцять, а посередині рівно половина. І що коли як слід подумати, то стає очевидно, що воно було б таке саме, якби написати його задом наперед і таке інше. Після кожної фрази натовп вибухав могутнім «браво», від чого з вікон повилітали всі шибки.

Нарешті галас став просто нестерпний, і я прокинувся. Стояв ясний день. Десь зовсім недалечко лунали вигуки «браво».

Я злякано схопився на рівні і лиш тепер помітив, що спав біля тенісного корту, відділений від нього тільки кущами. Там саме відбувалась, очевидно, дуже цікава гра. Мабуть, була неділя (для мене особисто назви днів втратили будь-який сенс, адже вони не повертали мене до Бійї), бо навколо корту юрмилися глядачі. Заледве я отямився від першого здивування, як чоловік, що вмостився на високому стільчику посеред корту, вигукнув: «Тридцять — п'ятнадцять».

«Тридцять — п'ятнадцять», повторив я про себе. Щось ніби знайоме — і тут я пригадав свій сон. Дивно, подумав я, щойно мені приснилось число, і не встиг я прочухатись, як хтось його вигукує. Хоч я й не дуже забобонний, але записав його собі в блокнот. Всі ми, зрештою, не такі розсудливі, як удаємо з себе, і я вирішив, тільки-но десь натраплю на лотерею, придбати собі, якщо матиму гроші, кілька білетів.

* * *

Наблизившись до перших будиночків, я одразу ж відчув, що потрапив до нудотного кубла. Це було звичайне містечко, перерізане навпіл головною вулицею, якою так пишаються місцеві жителі; з перехрестям, куди після роботи сходиться молодь, сподіваючись побачити щось чи почути якусь новину. Можливо, трапиться нещасний випадок або принаймні прочвалає, похитуючись, п'яний. Вам, безперечно, відомі такі містечка, вони є по всьому світі. Головна вулиця тут брукована, її тротуари високі, а будинки гнітючо-невиразні. Тут і універмаг, і бар з рулеткою. І повсюди — бездумний гонор і пихата нудотність крамарів. Вони об'єднані у «Товариство комерсантів Головної вулиці», і те, що робиться їхніми зусиллями, а часом і з допомогою місцевої інтелігенції, називається тут громадським життям міста.

Неділя — непідходящий день для пошуків роботи. Передусім я зазирнув, як це робив завжди, у двір до кількох господарів. І скрізь мені відмовили з отією зневагою, яку осілий житель виявляє до волоцюги. Коли я блукав вуличками, люди дивилися мені вслід і перешіптувалися; і я певен, що за годину все містечко вже знало, що на його вулицях з'явився заброда. Звісно, у своєму зім'ятому костюмі, в брудній сорочці і з розкуйовдженим волоссям (недарма колись мене прозвали Пелехатий) я мав не дуже повчальний вигляд для жителів містечка; сповнені відрадної впевненості у своїй близькості до бога, розміреною ходою вони поверталися з церкви додому.

Якраз перед полуднем мене затримав поліцай. Він заступив мені дорогу і, переконаний, що влаштовує приємне видовище для платників податків (з полегшенням зітхнувши, вони дивились, як мене заарештовують), запитав: «Ти що тут робиш?»

Я відповів, що поки що не роблю нічого, але буду вдячний, коли він підшукає для мене яке-небудь заняття з відповідною оплатою. Поліцай вхопив мене за руку і, звертаючись скоріше до присутніх, ніж до мене, сказав: «Ходімо!» й привів мене в темне приміщення, де за письмовим столом сидів його колега. Таке траплялося зі мною вже не раз; здебільшого, спитавши хто я, звідки та з якою метою прибув у даний населений пункт, мене відпускали, наказавши негайно залишити містечко. Тут, як і завжди, мене розпитали про се, про те, а коли я пояснив, що шукаю тимчасової роботи, чоловік за письмовим столом мовив: «Я довідаюсь у Бабусі; можливо, він їй на щось знадобиться». Він набрав номер і комусь повідомив, що мене затримали, коли я жебрачив, і що я вдаю, ніби шукаю роботи; чи не потрібен я, бува... Ні? Гаразд, про це він подбає.

Потім мене відпустили, запропонувавши якнайшвидше піти з міста і надалі вести пристойніший спосіб життя. Я хотів щось заперечити, але він перебив мене: «А тепер досить! З пройдисвітами у нас балачки короткі». Він, бідолаха, і гадки не мав, що коли згодом вітатиметься зі мною на вулиці, краска сорому заливатиме йому лице від згадки про це зауваження.

Перш ніж рушити далі, я вирішив чогось поїсти на решту своїх грошей і на Головній вулиці зайшов у бар з рулеткою, низькими чотирикутними стільцями та мідним поручням уздовж стойки. Тут сиділо кілька юнаків з дівчатами, за одним із столиків грали в карти, і на мене майже не звернули уваги. Я замовив собі чогось випити, й оскільки мене досить-таки здивувало, що тут поліцай отримує накази від якоїсь «Бабусі», поспитав у кельнера, хто вона така. Кельнер, жвавий хлопчина з обличчям розбишаки, враз припинив свою роботу, ніби злякавшись, і прошепотів: «А в чім річ? Щось трапилося?»

Я розповів йому все, як було, після чого він пояснив, що «Бабусею» тут називають стару, розбиту паралічем жінку, якій належить більша половина міста. Вона одна командує всіма справами. Щоправда, сам він ні разу її не бачив, так само як і решта молодих людей, бо вже багато років вона прикута до крісла. Однак «Бабуся» завжди поінформована про все, що діється в місті, і якнайсуворіше стежить за тим, щоб ніщо не робилося без її відома, а надто всупереч її волі.

Трохи згодом до бару зайшов іще один чоловік, він сів за мій столик і заходився читати газету. Час від часу, не підводячи

очей, він перекидався кількома словами з хазяїном бару, що сидів на стільчику за касою. Зненацька чоловік зауважив: «Адже вчора відбувся розиграш. Мабуть, хтось, прокинувшись уранці, неждано-негадано став багачем».

За столом припинили гру, бармен підвівся, і молоді люди, досі зайняті своїми дівчатами, теж насторожились. «Який номер виграв?» — поцікавився бармен, і тут — називайте це випадком чи провидінням — чоловік сказав: «Триста одна тисяча п'ятсот тридцять».

Навряд, щоб випадок? Скоріше веління долі, гадаєте ви? Ну, це вже ні, пане професор! Не можу повірити, щоб доля планувала такі дурниці й отак тонко все влаштовувала. Дивно — гаразд, з цим я згоден. Просто чудасія! І все ж провидіння до цього непричетне. Раз я живу, в мене повинна бути якась доля, і чому якась інша, а не саме ця? Але говорити про якесь веління, про таємниче скерування і плани долі — це вже занадто. Адже в такому разі слід було б припустити, що чиясь вища воля керувала мною не лише тоді, коли я вкладався спати біля тенісного корту, але й значно раніше, коли я залишив Бійю, або ще давніше, коли розпрощався із своєю нареченою! Тільки куди в такому разі зникає таємнича взаємодія між причиною і наслідком, рабом якої я є? І як усе це погодити з вашими високими поглядами на свободу?

Нещодавно я прочитав (між іншим, це дуже прогресивно з вашого боку, пане професор, дозволяти хворим читати щоденні газети), що якогось хлопчика, коли він їв яблуко, в горло вжалила оса. Бідне дитя вдавилось. Чи в даному випадку не занадто сміливо було б твердити про волю провидіння, до чого охоче вдаються добрі жінки, коли натрапляють на щось незбагненне? Варто лише усвідомити, що хлопчик мусив померти (причому такою жахливою смертю—вже одне це підбурює мене проти вашого провидіння), як одразу починаєш міркувати про безконечний ряд передумов, необхідних для того, щоб хлопчик укусив яблуко саме в цей момент і якраз це, а не інше яблуко. Невже, скажімо, бджолу, котра сіла весною на яблуневу квітку і запліднила її, послало провидіння для того, щоб через сім місяців помер хлопчик? А якщо заглибитися ще далі в минуле, назад і назад, знову перед нами постане довга низка передумов, кожна з яких є наслідком попередньої, і так аж до утворення світу! А ще далі? Ні, краще вже не приплітати до нашої безглуздої діяльності провидіння, і давайте відвикнемо думати нібито ми — обранці або пасинки визначаючої долі. Ви не згодні? Воля, кажете ви, пізнається в силах природи? Згоден! Але ж цієї волі ми неспроможні збагнути, і нашому вбогому розуму вона надто часто здається безглуздою.

Я пригадую один шкільний урок, що справив на мене глибоке й незабутнє враження. Наш учитель теж був переконаний, що провидіння (адже серед освічених людей просто «бог» не кажуть) піклується не тільки про нас, людей, а й про найдрібніших тварин, що для пізнання його намірів необхідне лише старанне і точне спостереження. Він розповів нам історію про павука; я добре пам'ятаю її суть, хоч, може, й забув якісь деталі. Так от, живе собі павук, і одного дня він відкладає в пісок яєчка. Але спершу замазує їх місивом із слини й землі, що, підсихаючи, обертається на міцну, як цемент, масу. Яйця лежать у цій кулі, без неї їх поїли б мурашки. Досі все йде як слід. А далі настає чудо: павук гине, заледве відклавши яйця, отже з власного досвіду він не може знати, що на відкладені ним яйця зазіхають мурашки, не доживе він також і до того часу, коли вилупиться його малеча. Незважаючи на це, павук видовбує в кульці маленьку круглу виїмку, не настільки глибоку, щоб усередину могли вдертися мурашки, але таку, щоб, вилупившись з яєць, павучата могли впертися у протилежну стінку кулі і проламати собі вихід. Що спонукує павука, запитував нас тоді вчитель (а потім я сам не раз задавав собі це питання), робити цю кругленьку виїмку? Адже він не може знати, чи вирвуться на волю його діти, перш ніж помруть від задухи або від голоду? Що це, як не воля творця, який дає цим створінням можливість продовження роду? Чудово! Тільки я додам, що протягом мільйонів років на світ з'являлися і гинули тисячі видів павуків, які не подбали про круглі виїмки, або які клали свої яйця відразу на стіл мурахам. Мені здається, єдине, що є в цьому прикладі повчального,— це неймовірна щедрість (при абсолютній відсутності господарського планування), з якою природа знову і знову повторює свої творіння, щоб урятувати вид від його старих і новоявлених ворогів. Звісно, людина із своїми найсучаснішими засобами винищування щасливо добирається і до цього багатства; можна, наприклад, передбачити, що за допомогою радіолокації ми незабаром розшукаємо і винищимо усіх китів, полювання на яких уже й тепер обмежується. Про дрібніших тварин, яких ми з вами пожираємо або хутром яких прикрашаємо прив'ялі плечі підстаркуватих дам,— і говорити годі. Можна втішати себе лише надією, що, винищивши все довкола, ми пожиратимемо своїх найменших і найнікчемніших співгромадян на землі — мікробів. Гаразд, пане професор, можливо, ви маєте рацію; я помиляюсь. Але бог наділив мене здатністю радіти навіть із своїх помилок.

* * *

— Отже, чоловік прочитав номер 301530. Я, зрозуміло, аж підскочив на місці і вигукнув: «Що ви сказали?!» Потім витяг блокнот: справді, те саме число! Я був такий здивований і збентежений, що не зразу помітив, як довкола запала цілковита тиша. Коли я підвів голову, люди дивились на мене з боязкою пошаною. Мій сусід пробурмотів «вибачте» і трохи відсунувся.

Враз усі заметушилися; люди розраховувалися і квапливо виходили з бару. Чоловіки чемно знімали переді мною капелюхи й говорили «до побачення», дівчата по-дитячому всміхалися мені. Скоро я залишився єдиним клієнтом. До мене підійшов хазяїн.

— Гм,— озвався він,— вам здорово пощастило! Від усього серця поздоровляю вас.

— З чим, власне? — не розумів я.

— З головним виграшем, звичайно!

— Я нічого не виграв.

— Вірно,— підтримав він мене.— Про такі речі не варто дзвонити у всі дзвони. Боюсь тільки, чи не забагато свідків було при цьому. За годину новина облетить усе місто.

Я сказав, що мені буде прикро, коли всі повірять у цю нісенітницю. В мене не було жодного білета, отже про який виграш ідеться? Однак похитати його впевненість мені не вдалося.

— Тепер уже пізно,— мовив хазяїн,—чи не принести вам чогось попоїсти? Я відповів, що хоч мені й хочеться їсти, однак платити за вечерю немає чим. У відповідь він засміявся і запевнив, що мені про це нічого турбуватись, бо я ж — його гість. Мене це, природно, влаштовувало, і ми вдвох сіли за стіл. Хазяїн пригощав старанно, звелів принести ще одну пляшку, а потім заходився випитувати. Які в мене наміри, що я відчуваю (адже така несподіванка!) і чи довго пробуду в містечку.

Поступово в бар знову набилось повно людей, з їх облич я прочитав: уже знали. Я добряче хильнув після тривалої перерви і поступово почав входити в роль. Коли хазяїн побачив, що бар заповнився геть до останнього місця, настрій у нього став зовсім райдужний. Чимдалі приязнішою робилася і його посмішка. Він ляскав мене по плечу і так голосно сипав дотепами, що тільки його й було чути; часом він давав мені такого щирого стусана в бік, що кожен міг побачити, які ми з ним давні друзі.

Аж ось відчинилися двері, і до зали ввійшов проворний невисокий чоловічок із сивим розкуйовдженим волоссям, рішучою лінією носа і блискучими очима. Йому було щонайменше сімдесят, він трохи сутулився, але голос у нього був дзвінкий.

— Де він? Де він? Ага! Тут.— Чоловічок підійшов до мене.— Так ось ви який! Мені конче потрібно з вами поговорити, свідок бог, потрібно. І негайно!

Хазяїн відповів, що не буде діла, бо я ще майже нічого не їв і не допив навіть коньяку. Старий був явно схвильований, він заперечив, що на чарку більше, на чарку менше — це не має значення, а в нього, мовляв, надзвичайно важлива справа, з якою не можна зволікати, свідок бог, що не можна. Тоді я сказав, що ладен вислухати його, але старий заявив, що в барі надто людно і попросив вийти з ним на вулицю. Мені так не хотілося вставати з-за столу, я не знаю нічого кориснішого для здоров'я, як можливість після тривалих злиднів хоч на мить відчути себе багатим,— але маленький чоловічок так наполягав, і пошепки, і вголос, що я, зрештою, підвівся й пішов слідом за ним. Хазяїн провів нас до порога і, привітно махнувши рукою, крикнув мені навздогін:

— Повертайтеся, будь ласка, до мене.

На вулиці було темно, рвучкий теплий вітер гойдав ліхтарі. Мій попутник сказав, що він приїхав автомобілем, і, коли я не запе-

речую, ми побалакаємо у нього вдома. Я був трохи напідпитку й залюбки погодився:

— Звісно, вдома краще. Гадаю, у вас знайдеться щось випити?

Заледве я захлопнув дверцята, як машина рушила. Сидячи на самому краєчку сидіння, він тримався за руль обома руками, так наче обіймав кохану. Старий мовчав, тільки раз запитав:

— Ви вже були у Бабусі?

— Ні. З якої це речі? І взагалі, чого ви всі тут з глузду з'їхали з цією Бабусею, тільки й балачок, що про неї?!

Він їхав досить швидко, то різко гальмуючи на перехрестях, то знову натискаючи на повний газ, від чого я весь час хитався вперед і назад.

— Згодом,— відказав він,— коли ми будемо вдома, я вам усе поясню. В мене є для вас цікава пропозиція; свідок бог, є.

Старий жив на околиці міста, в гарненькому будиночку, що, як і його хазяїн, був якийсь невеличкий. Через садову огорожу,— заввишки не більше, як півметра,— дорослому чоловікові, мабуть, легше було б переступити, ніж нахилятися, щоб відчинити хвірточку. Мій попутник, однак, пробив це з винятковою акуратністю, і, тільки-но ми ввійшли у двір, відразу ж замкнув її на замок.

Ми зайшли до кімнати, в якій панував страшенний безлад: скрізь порозкидані якісь плани, креслення, предмети туалету, посуд і книги. Щоб прибрати місцинку, він просто відсунув усе це вбік і зауважив:

— Отут я мешкаю. Хай вам буде відомо, що я старий парубок і живу сам. Я вже до цього розгардіяшу звик, свідок бог, звик! Поруч із цією кімнатою — майстерня, я покажу її вам пізніше.

Коли ми посідали, старий налив вина і одразу ж почав викладати свою пропозицію.

— Я прочув, що ви виграли головний виграш лотереї. Тому...

— Нічого подібного,— перебив я його.

І я розповів, як виникло це непорозуміння. Старий кілька разів провів рукою по сивому волоссю, й обличчя його освітилося посмішкою. До речі, посмішка в нього теж була досить своєрідна. Все його лице враз укрилося безладним мереживом зморщок. Він заплющив очі, й обличчя його прибрало бешкетливого виразу хлопчиська, який обмірковує якусь нову витівку.

— Але ж люди в барі, вони повірили в це, чи не так?

Я відповів, що марно силкувався переконати хазяїна в тому, що трапилося непорозуміння.

— Чудово! — вигукнув він.— Просто грандіозно! Значно краще, ніж я сподівався; і тут старий розповів мені свою історію.

Він виготовляв фігурки садових гномів, і справи в нього йшли непогано. Його гномів охоче купували і на батьківщині, і в інших країнах, особливо в Америці — почасти за їх колоритність, але переважно за радісний вираз, якого він умів надавати їх обличчям. Протягом низки років йому, як кажуть, добре велося. Спочатку він сам працював у підвалі будиночка, але невдовзі спорудив майстерню, в якій було зайнято п'ятнадцять спеціалістів, так би мовити, гноморобів.

Зненацька попит на гномів припинився. Чи то їх витіснило телебачення, чи може, частіше стали лити влітку дощі, ясно було лиш одне — люди менше тепер приділяли уваги оздобленню своїх садів. І сталося це зовсім не тому, що знизилася якість гномів; вони були чудові і, як завжди, веселої вдачі.

Якось уночі, коли він заклопотано стояв біля вікна й дивився в залитий місячним сяйвом сад (прямо перед ним височів здоровенний гном, зображення якого прикрашало, наче герб, паперові бланки фірми), у нього сяйнула думка: гномам бракувало життя. Вони були зовсім непорушні і тому невдовзі набридали своїм власникам. Здавалося, що може бути простіше, як умонтувати механізм з пружиною? Але добре помізкувавши, мій незнайомець відкинув цей найпростіший і найлегший план, що свідчило про його велику комерційну далекоглядність і усвідомлення ним відповідальності митця. Він правильно розміркував, що в наш час люди надто інертні, щоб заводити щодня своїх гномів і щонайменше раз на тиждень змазувати механізм. Його пускатимуть у рух всього раз або двічі на рік, коли в гості приходитимуть діти. Механізм заіржавіє, а гном з іржавою пружиною всередині стане ще менш привабливим, аніж зовсім без неї.

І от, я не хочу зупинятися на деталях (мені маленький чоловічок послідовно описав кожний етап розвитку), він зважився нарешті на сміливий, прямо-таки карколомний крок — він задумав створити гнома майбутнього, з невеличкою губкою в шапці. Губка під час дощу мала набухати і приводити у рух механізм, який піднімав руки гнома. Заледве губка висихала, фігурка опускала руки.

Але саме в цей радісний момент його спіткала невдача: він накликав на себе гнів Бабусі якоюсь реплікою, що дійшла до її вух.

— Бабуся — зла жінка,— пояснив він,— і тут нічого не вдієш. У цьому місті, свідок бог, командує вона одна. Вона хоче, щоб я збанкрутував, а причина цього відома лише мені. От вона і стежить ревно за ходом моїх справ.

Ця Бабуся вирішила показати йому свою силу, коли він спробував позичити десь грошей для здійснення своєї ідеї. Йому скрізь відмовили, тому що ніхто, навіть місцеве відділення банку, не наважувався допомогти йому всупереч Бабусиній волі.

— Отакі-то мої справи,— пояснював він далі.— І ось з'являєтеся ви! Вас ніхто не знає, але всі гадають, що ви — багатій. Цього досить! Тепер вислухайте мою пропозицію: ви вступаєте до мене в пай, і я роблю вас своїм компаньйоном... Стривайте, стривайте! Дайте закінчити... У вас і в мене будуть однакові паї. Саме з вашою допомогою, свідок бог, я одержу гроші.

Я відповів, що все це — лише гра уяви, що я не маю ніяких грошей і ніхто не дасть мені в кредит навіть склянки пива; але він запевнив мене, що все буде гаразд, і я повинен допомогти йому.

— Завтра ми підемо до нотаріуса й підпишемо контракт. Потім у банк. Ні, вам зовсім не доведеться брехати, в цьому немає жодної потреби. Ви тільки мовчатимете. Все інше — це мій клопіт!

Я заперечив, що на мене чекає мандрівка і що я не можу зв'язувати себе словом, але він не зважив на мої аргументи.

— Ага, ось іще одне,— мовив він,— я старий і довго, мабуть, не протягну. Після мене все успадкуєте ви. І дім, і майстерню. У мене немає рідні, отож завтра я перепишу заповіт.

Мене охопила страшенна втома, й, кінець кінцем, я погодився. Він тут-таки дав мені грошей, щоб я купив собі нове вбрання, і повіз мене до готелю. Зустрітися ми домовились наступного дня, перед полуднем.

* * *

Таке вже літо у цих краях: кілька днів стоїть спека, а потім без упину періщить дощ. Світ ніби тоне у воді.

Лікар кудись поїхав. Як сказала мені пізніше дівчина-Полум'я,— на якийсь міжнародний конгрес. Правду кажучи, я трохи пишаюся, що нашу країну представляє саме він. Свій обов'язок він виконає добре, за нього я абсолютно спокійний. Як може підвести часом зовнішність! Наш лікар — людина мисляча, зараз у мене вже немає анінайменшого сумніву! Два тижні лікаря не буде, і мені бракуватимете його. Я дуже звик до нього. Невже він не міг хоча б натякнути, що поїде кудись?! Адже останнім часом ми справді заприязнилися.

Тимчасом сьогодні я залицявся до Полум'я. Я сказав дівчині, що її чудове волосся нагадує розжарену лаву. Вона запитала, невже я нічого не бачу в ній, окрім волосся і колін, що тільки й мови про них.

— Бачу,— відповів я,— але в моєму становищі не личить про таке говорити. Однак перш ніж піти звідси, я будь-що занурю руки в ваше волосся.

— Глядіть не обпечіться, моє волосся — це лава, не забувайте!

Дівчина, безперечно, знає, що вона гарна (щоправда, очі в неї трохи завеликі, але я вже звик). А тому я кажу їй, що вона розумна, може, саме вона того й не відає. Дівчина посміхається, і я продовжую:

— Я дав собі слово не закохуватись у вас.

— Охоче вам допомагатиму,— каже вона, але я відчуваю, що вона жартує.

Після полудня (і досі сіє дощ, правда, не такий сильний, як це було кілька днів тому) у мене відбулася розмова з Шукачем. Надворі довго гуляти не можна, нам це заборонено, та й немає великого бажання мокнути на цьому дрібному, млявому дощі, його майже не помітно й тільки чути, як він хлюпоче у водостоках. Ми сидимо в залі і, щоб якось утекти од власної дурості, час від часу обходимо попід стіною навколо будинку або пробираємось аж до сарая; та світ скрізь однаковий — старий і мокрий.

Косоокий незадоволений мною, бо я так і не вислухав розповіді Шукача. Недавно він зупинив мене й запитав:

— Ну, що ви скажете, юначе, про цю історію?

Довідавшись, що я і досі не знаю її, він, сильно скосивши очі, вигукнув:

— Вам, молодий чоловіче, потрібен щабель! Так, щабель! Не чіпляйтесь до мене. Я не щабель, а вершина!

Тому сьогодні я, нарешті, мав розмову з Шукачем; знайшовши його під однією з лавок, я підсів до нього. Він одразу ж почав просторікати. Дивна річ: люди тут говорять не так уже й безглуздо, як звичайно гадають. Тільки надто докладно про все оповідають і охоче відхиляються од теми (я також перейняв цю звичку).

Однак Шукач оповідав досить лаконічно і по-діловому. Насамперед він признався мені, що це не його власна, а батькова історія.

— Авжеж, авжеж,— почав він,— те, що робить мене таким невеселим — це не моя особиста справа. Зі мною такого не буває... Невже я видаюсь вам божевільним?.. Ні?.. Мабуть, що ні... Отож воно і є, це сумно, мені бракує слів, щоб висловити, як це сумно. Ви тільки подумайте, любий пане, вдома у мене лишилась дружина і троє діток. Чудові дітки, всі троє... а батько тут! Що вони можуть сказати в школі?! І чим, скажіть на милість, чим усе це скінчиться? Ви, напевно, вже знаєте, любий пане, що я — сумний; але коли я думаю про жінку й діток, то ще більший сум огортає мене. Уявіть собі: ме-

не тримають у лікарні за те, що я сумний, а я сумний, бо не можу піти звідси!

— А що ви, власне, шукаєте?

— Оце і є історія мого батька. Я розповім її вам, і ви взнаєте, чого я шукаю. Я абсолютно певен, що тут нічогісінько не знайду, адже воно лежить у нас вдома. Але оскільки я змушений тут сидіти, то краще вже де-небудь шукати, аніж ніде. Як вам здається? Втім, ви маєте освіту? І чи ви багато думаєте? Я не люблю балакати з неосвіченими людьми. Сам я думаю невпинно то про одне, то про інше. Зараз я обмірковую дуже складне питання, вже давно обмірковую. Знаєте яке? Хочете довідатись?.. Я думаю про чоловіка на місяці... І я говорю цілком нормально, як ви маєте змогу переконатись. Абсолютно нормально, без жодних ознак божевілля! Коли я хочу, то поєдную слова у надзвичайно красиві фрази. І довгі! Це дає мені величезну насолоду; часом, коли журба залишає мене, я складаю сам для себе довгі-предовгі фрази. Я вже друкувався у нашій газеті, тобто в газеті того містечка, в якому я жив. Це було тоді, коли автомобіль задавив м'ясникового собаку. Тоді я написав для газети цілу сторінку. Ви навіть не уявляєте собі, як це важко: цілу сторінку про собаку, та ще й дохлого; про нього, наприклад, не можна сказати, що він гавкає і таке подібне. Надрукували, звісно, не все, але мені це байдуже. До речі, я оповідаю вам про це лиш для того, щоб ви зрозуміли, що, скажімо, про свого батька я зміг би говорити цілий день.

Я сказав, що в нас, мабуть, не знайдеться для цього стільки часу, і він зі мною погодився.

— Авжеж ні, я тільки хотів вам показати, що я не божевільний, а лише сумний. Ціла сторінка про дохлого собаку! Після мене більше ніхто так не писав. А знаєте, про що я напишу, коли вийду звідси?.. Ні?.. Я напишу довге оповідання. Про що? Та ні про що, абсолютно ні про що, просто оповідання. Певна річ, це буде ще важче зробити, але я не боюсь, я — добрий писака. Мені знадобляться найкрасивіші слова, і багато їх я вже записав, наприклад: «Філадельфія», «чарівний», «отутечки», «радіола». Коли вам спаде якесь на думку, скажіть, будь ласка, мені, я збираю красиві слова.

— Гаразд, я пам'ятатиму про це, але розпочніть уже своє оповідання!

— Згода! Сядьте поруч мене, сюди, ще ближче. Голову, будь ласка, засуньте під лавку... Отак добре. Ви, мабуть, не повірите мені, що я пишу й вірші? Саме так, я часто складаю вірші, і завжди сумні. Сьогодні я вже видумав два рядки, звісно, їх іще треба відшліфувати, та ось послухайте:

Горішина й мандоліна
Їдуть весело в машині.

Вам сподобалося, правда? Авжеж, гарні вірші, і дуже ніжні... скажіть, ви нічого не помітили?.. ні?.. нічогісінько? Ах, любий пане, ви не поет, бо інакше у вас виник би той самий сумнів, що й у мене: а чи не... чи не краще замість мандоліни підібрати щось інше? Передусім я маю на увазі мандарини, можливо, вони краще пасуватимуть до настрою.

Я сказав, що мені особисто до вподоби і мандоліна.

— Обіцяю вам нічого не міняти,— заявив він,— але, з іншого боку (з іншого боку! Бачите, як я добираю звороти), постає питання, чи можуть мандоліни бути веселими. От бачите, навіть на такі дрібниці доводиться зважати, якщо ти справжній поет.

Схрестивши руки на грудях і закинувши назад голову, Косоокий стояв біля вікна й спостерігав за нами. Обличчя в нього було похмуре, борода відстовбурчилась. Я сказав Шукачеві, що, може, краще відкласти нашу розмову, бо я втомився сидіти в такому незручному положенні під лавкою, але він мене не відпустив.

— Ні,— прошепотів Шукач,— зараз я почну. Обережно, за нами стежать! Ворог! Отже, я почну оповідати про мого батька, хоч немало знаю і про діда. Ще раз нагадую, це батькова історія! Його звали Яном. Чому саме так, мені невідомо. Мій батько колись був молодий і нежонатий. Він багато пив і нічого не робив. Про це він мені сам розказував, отже можна вірити. Він працював так мало, а пив так багато, що всі люди називали його «п'яниця Ян». Це теж сумно. Він виконував найрізноманітнішу роботу, але коли приходив за грішми, селяни розплачувалися пляшкою горілки. За горілку батько ладен був робити що завгодно, про це він мені теж сам казав.

Одного дня якийсь селянин гукнув його: «Гей, Яне, на вигоні понад потоком стоїть пень — викорчуй його. Коли ти це зробиш, я дам тобі те-то й те-то і пляшку горілки на додачу». Мій батько попросив дати горілку одразу, але селянин сказав: «Зараз ні, а після того, як усе зробиш».

Оскільки мого батька мучила спрага, а горілки не було ані краплі, він одразу ж узявся за роботу. І хоч наближалася ніч, він скинув на плечі лопату, сокиру, заступ і пилку й пішов уверх по струмку; спрага мучила його, але він корчував пень. Невдовзі зовсім стемніло, проте світив місяць, і батьку все було видно. Отак він копав, копав, аж поки зненацька не натрапив на щось тверде; то був великий круглий глечик із покришкою. Батько відклав убік заступа і сплюнув. Потім він сказав сам до себе, адже поблизу нікого не було: «Що воно

таке, хай йому чорт?», і зняв покришку. І тут він побачив, що глечик по вінця наповнений щирим золотом. Пробачте, любий пане, але коли я про це думаю, у мене на очі завжди навертаються сльози. Мій батько сів, поставив глечика між коліна і не міг відвести очей від золота. Спочатку він абсолютно ні про що не думав, лише кілька разів сплюнув, але згодом вирішив: «Треба дізнатися, чого воно варте». Відставивши глечика вбік, батько викорчував пень. А коли настав ранок, він узяв один золотий, а глек закопав десь у іншому місці, якого ніхто, крім нього, не знав. Відтак пішов до селянина і сказав: «Робота зроблена». Селянин дав йому горілки й трохи грошей, а мій батько взяв це і подумав: «Дурний ти селюк. Ян куди багатіший за тебе». Проте вголос нічого не сказав, тому що батько був дуже хитрий, як ви зараз і самі матимете нагоду пересвідчитися. Він довів усе діло до кінця, навіть не пригубивши горілки, як не мучила його спрага. Потім рушив пішки в сусіднє місто до одного чоловіка, який розумівся на золоті, й запитав його: «Чого вартий цей золотий?»

Чоловік, поглянувши на золотий, назвав таку суму, що батько одразу ж запропонував купити монету. Того дня у нього було стільки грошей в кишені, як ніколи досі, але це було ніщо в порівнянні з золотом, закопаним у такому місці, про яке ніхто, крім нього, не знав. Він закопав скарб уже не на вигоні, понад струмком, а у відлюдному місці, де його знайти було зовсім неможливо.

Спершу батько подумав: сьогодні я добряче напрацювався, цілу ніч не спав, можна було б і напитися. Проте він цього не зробив, натомість пішов до іншого чоловіка, що тямив у законах, і запитав: «Кому належатиме золото, яке я знайду?» — «А де ти збираєшся шукати?» — перебив його чоловік.— «Наприклад, у руслі річки»,— відповів мій батько. Це він сказав, щоб відвести очі й не прохопитися жодним словом про вигін чи оте глухе містечко, де лежав скарб. Тоді чоловік заявив, що скарб належатиме державі, мовляв, його не можна брати собі, якщо не хочеш бути покараним. Коли щось знайшов, мусиш негайно принести сюди, а він тимчасом перегляне закони, може, знайдеться нагода якусь частину залишити батькові. Батько вирішив нізащо цього не робити, але вголос сказав: «Гаразд, піду пошукаю скарб; коли знайду, то принесу сюди». Він заплатив, вийшов надвір і сів на лаву, хоч як йому не кортіло випити. На свіжому повітрі він довго роздумував і, нарешті, сказав сам до себе: «Так не годиться, Яне! Якщо ти знову хильнеш, у шинку потім хизуватимешся своїм скарбом. Я тебе знаю! Варто поставити перед тобою пляшку горілки, як ти викажеш, де заховане золото. Селяни сміятимуться з тебе, а ти назавжди залишишся п'яницею Яном».

Отак говорив сам до себе мій батько, і раптом йому стало ясно, що він мусить поводитися так, щоб нікому й на думку не спало, що він розбагатів. Спочатку він мало не занепав духом, бо яка ж користь від золота, коли його не можеш витрачати, але згодом усвідомив, що в нього лишився один-єдиний вихід: працювати і самому заробляти гроші, тоді він нікого не здивує, коли час від часу купуватиме якусь річ... Він повернувся в село і з нудьги почав працювати. Напрацювавшись удень, надвечір він стомлювався і рано вкладався спати. «Що сталося, Яне?— дивувалися селяни.— Ти зовсім покинув пити». А мій батько відповідав: «Ще питиму»,— і цікавився, скільки, приміром, може коштувати та чи інша садиба.

Він працював тепер дуже багато, тому що спрага нестерпно мучила його, і батькові хотілося якнайшвидше наскладати грошей, щоб потім мати змогу сказати кожному: «Скільки б я не пропивав, усе зароблено власними руками».

Отак він працював і майже не помітив, як минув рік. Скоро їх минуло й десять, але мій батько так ніколи більше і не пив. Він купив гарні меблі та інші речі. Спрага облишила його майже зовсім, а згадавши про скарб, він тепер говорив сам собі: «Краще замість горілки я куплю садибу, і всі селяни вклонятимуться мені».

В селі майже всі забули, що колись мого батька звали п'яницею Яном, і от він оженився на дівчині, що сподобалась йому. Він сказав їй: «Давай працювати і заощаджувати, я тобі більш нічого не скажу, тільки давай ще кілька років попрацюємо, і ми розбагатіємо». Дівчина відказала, що це їй до вподоби, і вони почали заощаджувати, аж ось на світ з'явився я. Мої батьки орендували тоді невелику селянську садибу з кам'янистою нивою; коли вони йшли в неділю погуляти і багаті селяни сиділи на лавках перед своїми будинками, батько думав: «Чекайте-но, я вам іще утру носа». Він казав до матері: «А що, коли б і ми були такі багаті?» Але мати відповідала: «Добре і так, як є», і батько погоджувався з нею. Він міркував: «Маючи гроші, колись ми теж зможемо спокійно відпочивати. Але навіщо купувати велику садибу, яка принесе зайвий клопіт, адже і так можна дожити віку?»

Минали роки, глечик лежав у землі, а мій батько протягом тижнів, бувало, навіть не згадував про нього. Я виріс (на обличчі я мав ластовиння і був капловухий), а коли став мужчиною, то теж оженився. Невдовзі після цього — років, мабуть, через два —

мій батько вирішив, що йому настав час помирати. Мене покликали до нього, бо він хотів поговорити зі мною, а всіх інших, тобто матір, братів і сестер, випровадив геть за двері. Коли ми залишилися наодинці, він запитав:

— Що б ти робив, якби мав багато грошей?

— Здорово було б! — відповів я.

— Я питаю, що б ти з ними робив?

— Нічого.

— Зовсім нічого?

— Так. Принаймні, кинув би працювати.

— Отож-то,— мовив мій батько,— я так і гадав. Ти завжди був гульвісою, це ти успадкував од мене. Мати не така. І тому я хочу тобі розповісти, що зі мною колись трапилося.

І він розповів мені все так, як оце я вам виклав. Наприкінці він спитав:

— Ти збагнув що-небудь?

— Так,— відповів я,— мерщій кажи, де закопаний скарб, він мені знадобиться.

Але він лише посміхнувся:

— Ти гадаєш, я мушу виказати тобі таємницю? Мовляв, мені вже рясту не топтати, і якщо я вмру, то ніхто не знатиме, де лежить золото?!

Я заперечив, хай тато іще поживе, але нехай скоріше назве місце, від цього йому полегшає. Проте він знову засміявся: «Обдумай усе як слід»; коли ж я запевнив його, що тут думати нічого, батько мовив: «Гаразд, тоді біжи пошукай. Скарб лежить десь там, над струмком і чекає на тебе. Тобі лишається тільки дістати його». Більше він не вимовив і слова й незабаром помер. Всі мешканці містечка прийшли на кладовище, і пастор сказав, що мій батько був порядною людиною.

Певна річ, я нікому, навіть своїй жінці, не сказав про глечик, але сам почав шукати його. Вночі я виходив із заступом за околицю й копав у багатьох місцях, а моя жінка питалася: «Чого це ти щоночі, коли всі люди лягають спати, бозна-куди плентаєшся?» Я не зраджував таємниці, а тільки відповідав: «Дай спокій, я шукаю одну річ».

Скоро про це дізналося все містечко, і всі насміхалися з мене. Часто хлопчаки крадькома рушали вслід за мною й, коли я починав копати, зненацька вискакували з-за кущів і горлали:

Капловухий наш віслюк,
Мабуть, щось згубив між лук.
Він копає цілу ніч —
Стріне чорта віч-на-віч.

Після цього я припинив свої нічні вилазки з лопатою, але не здався. Натомість я почав шукати потайки в інших місцях: дома, в лісі, навіть у церкві. Оскільки ж скарба я не знаходив, то ставав усе сумнішим і сумнішим. От одного дня вони схопили мене і привезли сюди. Звісно, вони це зробили, бо теж знають про скарб (хто, наприклад, вам про це сказав, хто, любий пане?) і самі хочуть його знайти! Але я їх випереджу, бо шукаю невпинно, навіть зараз, шукаю скрізь, де б не був. Золота тут, звісно, немає, але краще шукати хоч тут, аніж ніде! Як ви гадаєте?

* * *

— Я радий, пане професор, що ви повернулися. Признаюсь, мені вас бракувало. Як, власне, посувається моя справа? Чудово, я радий про це дізнатись; але з іншого боку, якщо говорити правду, я з острахом чекаю моменту, коли вже зможу піти звідси. Знову опинитися за мурами лікарні, після тривалої заборони полювати один на одного, що діє на території божевільні, знову бути відданим людям на поталу — тяжко прийдеться мені. Ви були відсутні дванадцять днів? Навіть чотирнадцять? Що-що? Ви розповідали колегам про мій випадок? Це вельми люб'язно з вашого боку, пане професор. Хто знає, може, в такий спосіб я проторую собі дорогу в літературу (принаймні, в спеціальну), і я вас дуже прошу, з'ясуйте, будь ласка, чи не змогли б ви передати мене вашим колегам, коли вже не знатимете, що далі зі мною робити. Звичайно, не як людину, а як випадок; в цьому я вбачаю якусь можливість очиститися від нікчемної буденності. Я починаю усвідомлювати, що смисл мого життя, моє покликання — бути випадком!

Чого мені досі бракувало, так це принципів. Я людина без принципів і без мети; це завжди було моїм пробним каменем, навіть тоді, коли я мало не одружився з тією порядною дівчиною. Нині я був би поважним батьком сімейства, мав би кількох ніжних, хай навіть не зовсім вдалих, дітей; став би тим, кого називають корисним членом суспільства. Але нічого не поробиш — мені бракує почуття товариськості, хоч я нерідко соромлюсь у цьому признатися. Цей недолік — я не хочу таїти цього — пригнічує мене. Саме так, як ви сказали! Відчуваєш себе виключеним, а може краще сказати: відчуваєш, що ти сам себе виключив із життя, що ти не учасник, а тільки спостерігач, поступово починаєш сумніватись, чи існуєш ти взагалі. В такому фатальному стані (вашою професійною мовою це, очевидно, формулюється як неімманентне усвідомлення поняття суб'єктивності буття) я перебував до сьогоднішнього дня. І от, нарешті, я відчуваю, що і в темряві ночі мого життя загорілась зірка долі, отієї долі, що була для мене заздалегідь визначена в день створення світу: бути випадком! Тільки заради цього помер Сократ і в ім'я цього, бринька-

ючи на арфі, Нерон хтиво споглядав палаючий Рим. Провидіння дбало про мене протягом тисячоліть, і мій випадок передбачався як неминучий наслідок вже за часів троянської війни, хоч легковажна Гелена про це, звичайно, і гадки не мала. Без мене збідніла б наука. Ви знову смієтеся, пане професор? Якщо ви допоможете мені залишитися випадком, я подбаю про те, щоб продовження моєї розповіді вас не розчарувало. Отож до діла! На чому я зупинився? Ага, пригадав — мій компаньйон із сивим волоссям.

Чи я говорив вам, що обличчям, манерою ворушити губами і кусати нігті та своєю вертлявістю він нагадував мені білку? Одного з тих розумних і втішних звіряток, що годинами бігають у колесі, або спритно крутяться, наче прагнуть упіймати себе за хвіст. Коли дивишся на цих потішних створінь, мимохіть дякуєш провидінню, яке породило нам на втіху таке чудо.

Отже мій компаньйон — я навмисно вживаю це слово, бо ми справді стали чудовими компаньйонами — відвіз мене в готель і дав трохи грошей. Наступного дня я прокинувсь аж перед полуднем: минулого вечора я добряче випив, а, крім того, ось уже кілька тижнів ночував на вільному повітрі або в сараях. Може, воно звучить і романтично, тільки насправді це неприємна і негігієнічна штука.

Тож передусім я вирішив прийняти ранкову ванну і, поки набігала вода, силкувався розібратись у всьому, що сталося. Я розумів, що моя мандрівка до моря знову відкладається, і це мені було прикро. Але Вивірка так благав, що в душі у мене народжувалось нове радісне відчуття: я комусь потрібний! За моїми плечима зостався цілий період убогого животіння, а це втомлює. І тому я поклав прийняти пропозицію, хоч якою дивною й химерною вона не була. Це партнерство, що зненацька звалилось мені як сніг на голову, і яке я міг, звичайно, коли завгодно порвати, видалося мені слушним засобом для відновлення фізичної та духовної рівноваги; коли трохи згодом старий постукав у двері — я саме лежав у ванні — і запитав, чи обдумав я його пропозицію, я з радістю підтвердив свою згоду.

Ми пішли до нотаріуса. Стояв ясний ранок, по небу пливли шовкові хмарки. На вулиці перехожі віталися з нами, вони часто зупинялись і дивилися нам услід. Мій попутник задоволено потирав руки.

— Вже подіяло. Я знаю цих людей. Ще вчора ніхто не наважувався навіть привітатися зі мною як слід, боячись Бабусі, вони ледь кивали головою. А сьогодні я йду з вами, багатієм! — і вони, мабуть, вбачають уже в нас рішучу силу, здатну протистояти таємному терору Бабусі.

Він іще раз виклав мені свій план.

— Якщо я хочу, щоб моїх гномів купували й надалі, в них треба вмонтувати механізм із губкою. Я вже два роки морочу голову над цим, всі мої шухляди заповнені кресленнями. Але для реалізації ідеї мені потрібні гроші. Такі кардинальні нововведення за один день здійснити неможливо. Мій винахід переверне догори ногами все виробництво садових карликів не лише у нас, але і в Японії, що є найзапеклішим нашим конкурентом. Щоправда, японські карлики гіршої якості, спеціалістові це одразу впадає в око. Особливо жалюгідні у них обличчя, вони не мають життєрадісного виразу, притаманного моїм гномам. Скажіть самі, хто побажає купити собі непорушного карлика, коли кожний домовласник і садовод-любитель майже за ті ж гроші можуть придбати жвавого гномика, забавку для старого й малого, друга всієї родини?

Бабуся збавляє мені віку. І знаєте, за що? Одного разу я сказав, що боятися її смішно. Адже ніхто за останні роки ні разу не бачив її і, можливо, вона давно померла, а страх перед нею — просто забобон. Того дня, коли банк не тільки відмовив мені у проханні збільшити кредит, але й пригрозив, що не видасть навіть повністю тієї позики, яку я вже одержував, вона подзвонила мені.

— Я — привид,— сказала вона.— Ну що, добився ти свого чи, може, люди просто забобонні?

— А ви насправді вірите,— перебив я старого,— що завдяки мені банк видасть вам гроші? Якось аж дивно.

— Ви просто не знаєте людей.

— Скажете, що у мене головний виграш?

Він розсміявся, заворушив губами й поквапно озирнувся.

— У цьому, свідок бог, не буде потреби. Я лише покажу контракт, де зазначено, що ви — мій компаньйон, який одержуватиме п'ятдесят процентів прибутку. Мене тут знають як людину обережну, і це переконає навіть найбільшого скептика в тому, що ви — багатій. Дозвольте мені самому влагодити справу, ви тільки мовчатимете. А втім, можете навіть повторити, що нічого не виграли; ви здобудете славу бувалого хлопця, але вам все одно ніхто не повірить. У такому місті, як наше, один-єдиний необдуманий рух може позначитися на житті людини. Мене не здивує, коли ще сьогодні ви одержите від Бабусі якусь звістку.

Покінчивши справи у нотаріуса, ми пішли до банку, і мій попутник зажадав зустрічі з директором. Службовець повів нас до нього. Скрізь було чисто і холодно, як у гос-

піталі, всюди прозирала благородна простота, властива більшості банківських будівель.

Директор, пихатий, як верблюд, сидів за своїм бюро. Мій попутник, без натяків і манівців, одразу перейшов до діла:

— Я взяв оцього пана (він назвав моє прізвище) собі за компаньйона. Ось наш контракт, погляньте, коли бажаєте. Як бачите, обставини змінились. Одне слово, зараз нам потрібні гроші, щоб розширити виробництво.

Прочитавши контракт, директор звернувся до мене:

— Отже, ви маєте намір осісти тут? Я радий цьому, і дозволяю собі висловити надію, що свої власні фінансові справи ви влаштовуватимете теж через наш банк. Особливо ж я радий, що ви віддаєте свої кошти і здібності у розпорядження нашого друга. Він здібний підприємець і заслуговує на всіляку підтримку.

Мій компаньйон, відчувши, що справу виграно, іронічно зауважив:

— Не так давно ви відмовили мені у будь-якій допомозі.

Директор, як і досі, звертаючись тільки до мене, пояснив:

— У нас були для цього певні причини: деякі труднощі на грошовій біржі, перспективи підвищення облікових ставок і...— нарешті він звернувся до Вивірки,— скільки вам потрібно?

Мій компаньйон скорчив зневажливу гримасу і назвав таку безсоромно високу суму, що я весь зашарівся. Однак директор спокійно запитав:

— Вам необхідна саме така сума?

— Безперечно,— Вивірка скривив губи.— Зважаючи на велику кількість замовлень, ми змушені будемо розширити виробництво.

— Ви збираєтесь будувати нові цехи? Але ж у вашому становищі... я маю на увазі... чи не спричиниться це до певного роду ускладнень?

— У зв'язку з тим, що Бабуся скупила всі навколишні землі? Нас це не обходить, ми будемо надбудовувати майстерню.

Коротко кажучи, за годину кредит був відкритий. Коли я повернувся до готелю, мене очікував кремезний чоловік; йому було доручено привезти мене до Бабусі. Мовляв, вона бажає зі мною поговорити. Ми поїхали на околицю міста. Стара пишна карета без особливих труднощів подолала досить крутий спуск, і в кінці березової алеї вимальовувався невеликий замок у стилі барокко, з зубцями і баштами.

Можете собі уявити, як мені кортіло познайомитися з Бабусею. Коли кремезний чолов'яга провів мене до неї, вона лежала, чи, точніше, сиділа в ліжку; чепчик прикривав її сиве ріденьке волосся. Тільки-но я ввійшов, вона швидко підвела голову, оглядела мене своїми жвавими очима й мовила:

— Сідайте! За кілька хвилин я закінчу пасьянс!

Я обвів поглядом кімнату. Саме такою уявляєш собі кімнату старої жінки. На стіні висіли дві темні картини в позолочених рамах, поруч із ними — кілька старих фотографій; біля вікна — крісло на роликах; безліч подушок та витончених дрібничок. Стара уся заглибилася в пасьянс; зрідка вона постукувала себе картою по синюватих губах. Зненацька Бабуся запитала:

— А ви любите пасьянси?

Я відповів, що ні, і зауважив про себе, що в неї глибокий і низький голос, майже як у чоловіка. Скоріше можна було сподіватися, що в цієї сухенької старої голос сварливий і різкий.

В кімнаті панувала напівтемрява, і мене почав знемагати сон; я з усієї сили вивалював очі, але не міг перебороти дрімоти. Раптом мене розбудив її голос:

— Прокиньтеся! При дамі хропіти не годиться.

Я опанував себе і заледве встиг подумати про те, що в цьому містечку живуть справді-таки дивні люди, як стара вигукнула:

— Чудово, от і кінець! — Вона подзвонила. Ввійшла одягнена в сірого кольору вбрання несмілива дівчина.— Я закінчила,— повідомила Бабуся,— забери карти.— Обернувшись у мій бік, вона продовжувала: — Це — Мишка, моя онука. Познайомтеся!

Дівчина зробила легенький кніксен, спритно позбирала карти і зникла за дверима.

Якусь мить стара мовчки розглядала мене, і мені здалося, що на її зморшкуватому обличчі блукає посмішка: десь в очах, у куточках губ, чи, може, навколо гострого носа.

— Он ви який! — мовила Бабуся.— За те, що ви зуміли розворушити тутешніх соньків, вам можна багато дечого вибачити. А тепер кажіть прямо: є у вас головний виграш чи нема?

— Хіба це має значення?

— Для вас — так, для інших — ні. Вони все одно скоро позасинають знову. Але було б здорово, коли б ви нічого не виграли і це була б тільки людська віра!

— Ніколи не слід нехтувати можливістю зміцнити віру людини в добро.

— Ви гадаєте, що гроші — добро?

— Принаймні, щось корисне, а для більшості людей це те саме.

— Браво! Ви маєте рацію. Ну що ж, дурнем вас не назвеш! А ви, мабуть, уже чули, що я — зла відьма?

Я відповів, що чував щось подібне до цього, і тоді вона знову вигукнула «бра-

во!» — мовляв, окрім усього, я ще й чесна людина.

— Якщо ви поживете в нашому місті довше, на спомин про вас почеплять меморіальну дошку. Але сподіваюсь, ви не маєте наміру тут оселятися?

— Якраз навпаки!

— Виходить, мене вірно проінформували. Ви разом із Гномом будете виробляти гномів?

Коли я відповів, що інформація у неї вірна, вона засміялась, хихикаючи, наче дитина.

— Вам не слід було цього робити,— додала вона трохи згодом.— Чи усвідомлюєте ви, яке життя чекає вас тут? Ось ви посиділи у мене щонайбільше півгодини і вже почали куняти. То хіба ж ви всидите усе життя в цьому закутні, де набагато нудніше, ніж у мене в кімнаті? Так нудно, скажу я вам, що навіть пастор позіхає за кафедрою. Це не для вас — залиште мерцям ховати своїх мерців! Тікайте звідси!

Я пояснив, що в мої наміри аж ніяк не входить залишатися в містечку до кінця днів своїх, і розповів про свою мандрівку до моря. Мишка принесла чай, і стара запитала:

— Ви любите чай?

Я відповів ствердно, і коли ми знову залишилися в кімнаті удвох, продовжив свою розповідь. В думці я запитував сам у себе: навіщо я про все це оповідаю і чому саме їй? Ви, пане професор, зараз уже знаєте мене, як облупленого: варто мені вимовити перше слово, як потім уже я не можу зупинитись. Словом, я розповів їй усе, а також дивний сон під яблунею.

— Отже, ви так нічого і не виграли? — вигукнула вона.

— Ні. Але прошу вас тримати це в секреті, бо мій компаньйон потрапить у скрутне становище.

— Так воно й повинно статися. Я тільки цього й домагаюсь!

— Чому?

Посміхнувшись, вона глянула на мене.

— Тому, що я стара і зла жінка. Хіба цього не досить?

— Не вірю я в це.

— Тоді я вам поясню дещо, але спершу скажіть: ваш компаньйон (до речі, я називаю його Торохтій) знає, що у вас немає грошей?

— Атож, він про це знає.— Я пояснив, що прозвав свого нового знайомого Вивіркою, і стара погодилась, що Вивірка йому теж личить, можливо, навіть більше, ніж Торохтій.

Бабуся поклала свої синюваті руки з надутими жилами і крихкими нігтями на покривало. Кілька разів вона замріяно кивнула головою, а потім тихо мовила:

— Отже, він знав про це, негідник! Як це схоже на нього. Я теж хочу розповісти вам таємницю. Ніхто, крім вашого компаньйона, не знає про це: я на кілька років старіша за нього, але він любив мене. Чи любила його я — не має значення. У всякому разі багато років тому я відмовила йому, тому що моя сім'я мала гроші, а він — ні. Ми обоє залишилися неодруженими.— Трохи примруживши очі, вона поглянула на мене, і знову невловима посмішка промайнула по її обличчю.— Незабаром мені стукне вісімдесят,— продовжувала Бабуся,— але я не потребую окулярів, щоб помітити подив на вашому лиці. Ви тільки що подумали про мою онуку. Так, я зганьблена дівчина, у мене була дитина. Але ж ми багаті, а багатим залюбки вибачають і не таке. У мене була дочка. Вона давно померла, так само як і її чоловік. Під час війни.

— Якої?

— Не пам'ятаю. Під час якоїсь із воєн... Він помер від тифу, бідолашний, у лазареті. А хотів полягти смертю героя!

— І ви прожили тут усе життя?

— Мій батько купив цей огидний будинок ще до мого народження. Розповісти вам про моїх предків? Гаразд, охоче це зроблю, давно вже я не балакала з розумною людиною. Отже, у мене є предки. Двоє з них висять он на тій стіні. Хоч і темнувато, але ви можете роздивитися їхні обличчя. Лівий, отой, що з бородою, це, так би мовити, засновник нашої династії. Ми вдень і вночі мусимо дякувати йому — так учили мене в дитинстві. Це він вивів нас із драговини бідності й невідомості на світлі простори, ставши за часів другої Нідерландської війни, завдяки відсутності докорів сумління, кимось на зразок скарбника в армії Людовика XIV. У нього теж був батько, але про нього говорити нічого, бо той був бідний, отож його, само собою, забули, тоді як син, наполегливо застосовуючи свої здібності, за короткий час нажив величезне багатство, за що йому і подарували дворянство. Однак його нащадки мало дбали про збільшення маєтку, а тому їх у сімейній хроніці згадують лише побіжно, або й зовсім пропускають. Адже ви знаєте, як це робиться у багатих: батько набуває майно, не гребуючи ніякими засобами; син, дещо соромлячись пам'яті про розбійницьке минуле старого лицаря, набирається культури; внук зростає у розкошах і розтринькує рештки успадкованого майна.

У нашій сім'ї, на щастя, знайшовся ще один енергійний чоловік — його портрет висить на стіні праворуч — який нажив величезне багатство работоргівлею. Мій батько з гордістю оповідав нам, що свого часу це був дуже відомий работорговець. Щоправда, батько гидував словом «раб», від-

даючи перевагу виразові «чорне золото». Від багатства, набутого внаслідок торгівлі «чорним золотом», на щастя, дещо збереглося й понині. Оце і вся історія моєї родини.

А тепер повернімося до Торохтія (гадаю, мені краще й надалі називати його Торохтієм — я звикла до цього). Отже, ми обоє залишилися неодружені, і пізніше він на мене просто не зважав. Так, наче мене взагалі не існувало. Та коли він, окрім усього іншого, почав ширити по місту чутки, нібито я померла, зотліла,— а він чудово знає, що я переживу його,— отоді я вирішила поставити його на коліна. Адже жінка вибачить чоловікові будь-яке шахрайство, що випливає з любові до неї, але одного вона не подарує ніколи — байдужості.

Я хотіла зламати опір Торохтія, щоб він прийшов сюди, до мене. Йому не довелося б просити ні про що, я допомогла б йому без жодного слова. Я хотіла лиш одного: він повинен прийти по допомогу саме до мене. І ось з'являєтеся ви і зводите нанівець усі мої розрахунки!

— Я шкодую про це,— сказав я.

Та Бабуся, мабуть, не слухала мене.

— Виходить, він знав, що грошей у вас немає, і все-таки рискнув. Банк, звісно, впіймався на гачок?

— Авжеж.

— Грандіозно. Правда ж? Він просто геніальний! Він — сонечко у цьому кублі попелиць. Поздоровте його від мого імені. Але нехай не здумає приплентатися сюди, тепер я вже не хочу його бачити. Волоцюга нещасний, як у нього рот розкрився сказати, що я зотліла, що я — забобон! І все-таки чоловік, якого я любила, геніальний, правда? Перекажіть йому також, щоб не тішив себе надією, що я помру раніше за нього. Він не матиме такої приємності. А знаєте, чим я займаюся цілі дні, коли не обмірковую планів про те, як вдихнути хоч краплину життя в оце кладовище, що простяглося отам, внизу? Я розкладаю пасьянс, або перегортаю газети й вишукую повідомлення про смерть. Це дає мені насолоду. Час від часу тебе ніби щось уколе, коли натрапляєш на ім'я знайомого, ніби укол шприца із животворною сироткою. Від чого ж це він? Міркуєш. Серце? А в мене серце, дякувати богові, здорове. Печінка? Не треба було стільки пити! Ах, молодий чоловіче, життя — це захоплююча штука.

Мабуть, уже давно вона не балакала так довго; на щоках у неї виступили червоні плями. Вона розгладила руками зморшки на покривалі й мовила:

— Підсуньте, будь ласка, під мене подушку. Не так далеко... тепер добре. Коли приходиш у гості до старої, розбитої паралічем жінки, не слід забувати, що, може, доведеться і прислужитися чимось.

Я відповів, що радий їй допомогти, однак Бабуся заперечила:

— Не кажіть дурниць! Я добре розумію, що молодому, здоровому чоловікові це неприємно, навіть гидко. Але нічого не вдієш. Втім, з цього приводу можете мені не співчувати. На той час, коли мені відібрало ноги, я вже залишила позаду чималу частину свого життя. Та й коли б мене не розбив параліч, я б усе одно проводила свої дні у цій кімнаті. Бо що ж іще можна робити? Ходити до міста? Я і без того чудово знаю містечко і його мешканців. Щоранку я бачу, як, згорбившись, крокують на роботу чоловіки; вони привітно знімають капелюхи правою рукою, статечно кивають головою, задоволені собою і своїми бездоганними манерами. А ще раніше я бачу жінок, вони відчиняють вікна й вивішують постелі — цей символ домогосподарської доброчесності.

— Чому ви тоді не виїдете з містечка, яке вам так остогидло?

— А куди я подінусь? Весь світ — це свого роду містечко із своєю Головною вулицею, де виставляють себе напоказ удачливі й самовпевнені.

— Здається, ви не дуже полюбляєте щасливчиків!

— Авжеж. Я вам ось що скажу: чорт штукар. Забажавши поглузувати з чоловіка, він дав йому брата — самовпевненого й пихатого, що все знає і на все має готову відповідь. З усіх гатунків людей найогидніші — це самовпевнені. Що вам іще сказати? Я постаріла і втомилась; у мене немає навіть сили на справжню зненависть. Ви маєте рацію! Залишайтеся тут! Будете удвох шарпати цих соньків, здуватимете порох з їхніх бюро. На це й мені цікаво буде поглянути, заради цього варто пожити ще кілька років.

Повертаючись від Бабусі, я мав таке відчуття, ніби познайомився з незвичайною жінкою. Пізніше я мав не одну нагоду переконатися в цьому.

* * *

— Ми розподілили між собою обов'язки (мій компаньйон узявся керувати виробництвом, а я — збутом) і одразу ж почали надбудовувати над майстернею два поверхи. І поки мулярі клали цеглу, ми внизу створювали модель гнома, що вмів піднімати руки під час дощу. Коли збігло три місяці, можна було приступати до серійного виробництва. Успіх був грандіозний.

Тимчасом з Америкою у нас виникли нові труднощі, яких ми не змогли передбачити, бо надто мало, мабуть, займалися вивченням характеру людей за океаном.

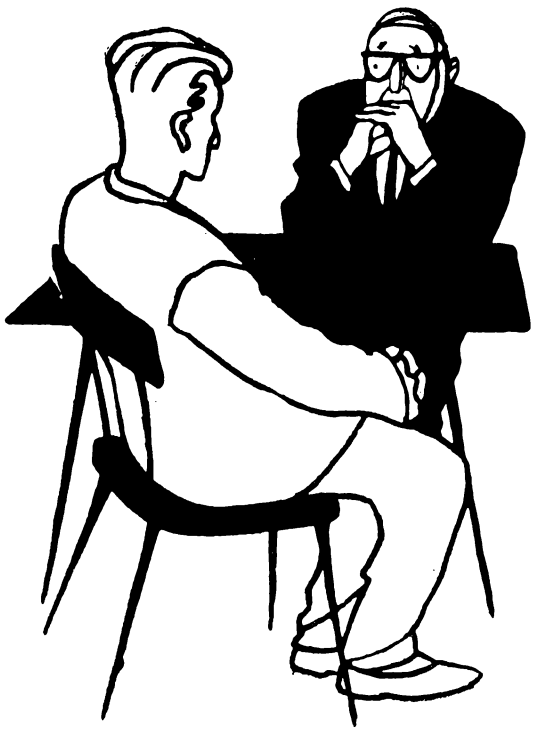

У тих, хто мав можливість придбати такого гнома, не вистачало, бачте, терпцю чекати, коли то боги пошлють дощ, який вдихне життя в їхню забавку. Вони бажали, щоб гном піднімав руки, коли їм цього заманеться. Отже ми змушені були переробити гнома, вмонтувати в нього відерце з водою, яке перекидалось догори дном з допомогою електричного струму. Крім того, ми повставляли йому в очі електричні лампочки. Тепер покупцеві досить було провести в сад електрику, і він міг командувати своєю цяцькою, не виходячи з дому.

Після цього вдосконалення збут досяг таких нечуваних масштабів, що ми не встигали задовольняти попит, і перед нами постали нові труднощі. Не вистачало здібних спеціалістів, котрі вміли б як слід розмальовувати гномів, і тому я вирішив залучити до цієї справи некваліфікованих робітників, відкривши для них курси. Бабуся надала в наше розпорядження земельну ділянку, ми збудували новий фабричний корпус, і в нас тепер було стільки клопоту, що на якийсь час я зовсім забув про свою мандрівку. Коли до краю стомлений, добирався я опівночі додому, то відразу ж падав на ліжко й миттю засинав. І море, і картини минулого затуляла собою неозора армія гномиків, які переслідували мене навіть уві сні.

Та через кілька місяців, завдяки сміливості і далекоглядності, ми змогли задовольняти все зростаючий попит; з нашого вокзалу тепер щотижня відправлялися товарні поїзди, завантажені упакованими в коробки гномами. Ми не мали підстав для незадоволення, на підприємстві у нас було зайнято понад три сотні робітників, але йшлося про майбутнє. Без особливих труднощів ми підрахували, що при таких масштабах виробництва незабаром кожен власник садочка у країні матиме одного або кількох гномів, і ми сушили собі голови, вигадуючи нові можливості збуту.

Якось уночі,— обидва ми добряче випили, щоб не заснути,— рішення було знайдене, точніше сказати, відразу два. У кого першого сяйнула думка, важко сказати; мій компаньйон запевняв, нібито обидві ідеї висунув я. Ми міркували так: настане час, коли власники садів більше не купуватимуть нашу продукцію, отже слід налагодити виробництво гномів для людей, які не мають садів і які, власне, становлять більшість населення. Так би мовити, маленьких гномиків для домашнього вжитку. Гномики-вазони, гномики-попільнички тощо. Ми розпочнемо пропагандистську кампанію в усьому світі, скажімо, під такими лозунгами: «Народний гном доступний кожному — ти теж можеш придбати його». «Нечувана потужність нашої фірми на службі народу — розкішні гноми по загальнодоступних цінах» і т. ін. Ми мали намір організувати передачу по телебаченню, як увечері, після закінчення робочого дня, батько, мати і діти сидять навколо сімейного гнома, щасливо споглядаючи його.

В процесі обговорення наших планів у нас з'явилась іще одна ідея, що мала вирішальне значення для майбутнього нашого підприємства. Досі ми виготовляли тільки один вид продукції. Але ж населення різних країн по-різному уявляє собі гномів. Невже ви не розумієте мене, пане професор? Зараз поясню: гноми в уяві кожного народу виглядають інакше, і про це слід пам'ятати. Отож ми задумали випускати національних гномів під назвами, що відповідали б характеру і звичаям кожного народу.

Ми опитали наших закордонних представників і одержали безліч захоплених листів з цілою низкою пропозицій. Цього разу ми вже не хотіли покладатися на власні обмежені знання про чужі землі й відкомандирували для вивчення побуту народів різних країн психологів. Тільки ознайомившись із їхніми повідомленнями, ми приступили до діла, й незабаром зразки нашої продукції для найважливіших районів збуту були готові. У Сполучені Штати ми надіслали огрядного гнома, під назвою «Традиційний європейський гном». Водночас ми подарували президентові для його зразкової ферми гнома-велетня заввишки в 16 метрів.

Більшого за нього і по сьогодні немає в світі. Десь серед моїх речей зберігається лист із власноручним підписом президента, у якому він тепло дякує нам.

В Німеччину ми мали намір надсилати особливо майстерно зроблених гномів із гумовою пробкою внизу. Куди їх не постав, вони скрізь прилипають, а повалиш — негайно ж підводяться. Для Австрії ми підготували усміхненого гнома з обличчям Франца-Йосифа.

Найбільшої мороки завдала нам сама Швейцарія. Але незабаром ми й тут знайшли чудовий вихід. Ми створили гномів-солдатів із ранцями, що мали ззаду проріз і, таким чином, правили за копилку. Успіх був колосальний; але саме тоді, на жаль, сталася подія, яка надовго вивела мене із стану рівноваги.

Коли надійшли перші замовлення на нашу нову продукцію (у нас на фабриці було вже зайнято на той час понад 800 робітників, і ділки з Головної вулиці шанобливо вклонялися мені), помер мій компаньйон. Від перевтоми.

* * *

Все частіше я думаю, що настав час тікати звідси — інколи мені здається, що я потроху втрачаю розум. Доведеться скорочувати свою розповідь, і хоч мені шкода розлучатися з лікарем із риб'ячими очима, я мушу поспішати, а надто після того, що я пережив минулої ночі і особливо сьогодні вранці.

Якщо зважити на те, де я знаходжусь, друга половина дня розпочалася вчора досить спокійно. Я сидів під кущем бузини на одній з віддалених лав, де тебе ніхто не бачить і звідки можна бездумно дивитися на західну стіну будинку та на сарай. Вряди-годи із сарая вийде робітник, або, похнюпивши голову, стомленим кроком прочвалає хворий, і серед тиші зашурхотить під його черевиками пісок. Важко навіть уявити, що десь по той бік муру вирує життя, люди поспішають на трамвай, пишуть листи, невпинно турбуються про безліч сміховинних речей, тоді як я, у цій гідній заздрощів, тихій та безпечній місцинці, споглядаю траву, що, наче срібло, переливається під подувами вітру, і з незнаною мені досі радістю весь поринаю в минуле.

Почулися кроки; нахилившись уперед, я побачив Косоокого. Я гадав, що він промине мене, бо з доріжки помітити лаву було неможливо, але він звернув на траву, обійшов кущ, став переді мною і, виструнчившись, скосив, як тільки міг, очі.

— Мені вас видно, юначе,— сказав він, а оскільки в мене не було ані найменшого бажання балакати з ним, я відповів:

— Нічого дивного побачити на такій відстані.

Косоокий пояснив, що він робить свій щоденний обхід і йому ніколи біля мене затримуватись.

— Розповів вам Шукач свою історію? Так? Чудово. Віднині я дозволятиму вам ходити зі мною.

— Куди?

— Як то куди?! Хіба ви, юначе, не шукаєте правди?

Я відповів, що це найулюбленіше моє заняття на дозвіллі, і тоді він продовжив:

— Ви, природно, не відаєте, що правда — це куля приміром таких розмірів, як серце, яку огортає незліченна кількість оболонок. Оболонки — це хибні думки, бо ж їх багато, а правда тільки одна. В центрі кулі перебуваю я, ви ж, навпаки, живете в одному з поверхових прошарків. До себе, молодий чоловіче, я вас узяти не можу, хоч ви мені й подобаєтесь. Вам таке не під силу. Але сьогодні вночі я хочу провести вас до однієї з глибших оболонок, до нового пізнання. Ми підемо з вами у місто.

— Коли ви сказали? Сьогодні вночі? — перепитав я.

— Саме так, за годину після того, як вимкнуть світло, я зайду за вами. Приготуйтесь. Надворі вже буде майже поночі, а попереду в нас далека дорога.

Тільки-но Косоокий почимчикував далі, я забув про цю наївну розмову; ми з ним спали у різних кімнатах, а, крім того, в коридорі цілу ніч чергував санітар, отож мені нічого було хвилюватися чи боятись його вибриків.

Минула година відтоді, як погасили світло; ще не зовсім стемніло, і сутінь згасаючого дня пробивалась крізь шпари зачинених віконниць. Дехто з хворих уже спав, більш нервові ще розмовляли, як і щовечора, з витворами власної уяви, та я давно звик до їхнього бурмотіння, то наростаючих, то стихаючих вигуків, і з тихою радістю розмірковував про те, чому все прекрасне знищується швидше і грунтовніше, ніж бридке. З тихою радістю, ба навіть із захопленням, я знову і знову повертався до цього питання, розглядав його з різних поглядів, бо знав, що ніхто не зобов'язує мене знайти на нього відповідь, а надто тому, що в душі я мав уже готову відповідь, з якої міг скористатися при першій нагоді, як тільки стомлюся від гри і захочу спати. Зрештою, навіть дитині відомо, що не існує ані прекрасного, ані бридкого, тільки те, що є, а потім ми вже самі накидаємо на ре-

чі привабливу або непривабливу оболонку...

Раптом хтось легенько торкнув моє плече, і я злякано обернувся: адже так безтурботно й спокійно, як удома, в будинку для божевільних не заснеш, попри будь-яку звичку. Біля мене стояв у нічній сорочці Косоокий. Він приклав вказівний палець до губів, ніби застерігаючи, щоб я не зчиняв галасу. Між тим ця обережність здавалась мені зайвою: за ним все одно ніхто не стежив, і в кімнаті було досить гомінко. Пригадую, в першу мить мені й на думку не спало, як це він прослизнув непоміченим повз чергового санітара, мене тільки дуже здивувала його схожа на плащ сорочка, підперезана широким чорним поясом. Він, мабуть, купив її десь у чужих краях до того, як його запроторили у божевільню, бо нічого подібного до цього я зроду не бачив. Матерія — дебела мішковина — була геть уся вкрита зображенням очей і вух, що слабо світилися в темряві. Бороду він запхав під високо застебнутий комір, і я, дивуючись усе більше, запитав:

— Навіщо ви сховали бороду під сорочку? Вона ж лоскотатиме голе тіло.

Косоокий, приклавши губи мені до самого вуха, прошепотів:

— Щоб ніде не зачепитися нею під час нашої подорожі. Вставайте і йдіть за мною.

Ця вимога здалася мені абсолютно логічною, навіть природною. Я підвівся і, теж у нічній сорочці, босоніж рушив услід за ним. Ми вийшли в коридор, черговий сидів на своєму звичному місці й читав книжку. Все, як мені здавалося, йшло нормально, я знову-таки майже не здивувався, коли Косоокий, наблизившись до нього, запитав:

— Що ви читаєте?

Черговий відповів:

— Якийсь детектив, щоб згаяти час.

Потім Косоокий підійшов до мене й наказав іти слідом за ним. Ми рушили в напрямку надвірних дверей, без ускладнень перетнули темний коридор, зійшли сходами вниз. Двері були незамкнені; мене вразило, що сьогодні вони зовсім не рипіли. Косоокий попростував через газони прямо до муру. Я знав, що старий не любить, коли я йду поруч нього, але якщо раніше завжди підсміювався з його дивацтва, то зараз нічого дивного в цьому не бачив і ступав за ним буквально нога в ногу. Біля муру старий зупинився, повернув до мене голову і мовив, кинувши погрозливий погляд на будинок:

— Вони завжди прагнуть згаяти час і з простоти своєї не підозрюють, що навпаки, час убиває їх. Ми підемо в напрямку міста. Ви повинні пізнавати речі.

— Які саме?

— Речі! Ви пізнаватимете те, чого не можна пізнати, вчитиметеся тому, чому не можна вчитись. Зрозуміло?

Я відповів: «Ні»,— його зауваження і справді видалося мені надто таємничим і пишномовним. Крім того, у мене виникло побоювання, що своїми сорочками ми викличемо у місті незадоволення. Досі, правда, все сприяло нашій мандрівці, тому я заспокоїв себе, що зрештою, будь-якої хвилини зможу повернути назад. Тимчасом ми стали перед більш ніж двометровою стіною, не маючи жодних засобів перелізти через неї, і я з інтересом стежив за Косооким.

Тепла ясна ніч повністю вступила у свої права. Весь день сяяло сонце, і трава, на якій ми стояли, була тепер суха, м'яка й прохолодна. Косоокий нагнувсь і заходився відгрібати землю від муру.

— Допомагайте! — наказав він.— Хід тут, унизу.

Ми рили яму, і незабаром справді натрапили на отвір, який чимдалі збільшувався; вже десь за півгодини ми змогли увійти в нього і опинились у вузькому й темному коридорі, що ледь освітлювався слабеньким сяйвом, яке йшло від сорочки мого попутника.

Зігнувшись, ми навпомацки просувалися вперед; за кілька кроків дорога враз обірвалась, м'які породи залишилися позаду, і нашим очам відкрилось кам'янисте підземне царство. Печера ще більше звузилась, місцями ми наражалися на скелясті виступи, спотикалися об величезні каменюки з людську голову завбільшки, посуватися вперед ставало дедалі важче. Косоокому, людині огрядній, особливо тяжко було протискуватися крізь вузькі щілини поміж скелями. Але він розвивав дивовижну швидкість, спритно долаючи перешкоди, і я напружував зір, щоб не загубити з очей його світляної сорочки. Кілька разів я хотів був уже повернути назад, однак тільки-но збирався здійснити свій намір, як Косоокий гукав: «Зараз будемо на місці, швидше!»

Коридор вивів нас у правий куток великої, схожої на тунель, печери. Ми знаходились у найвіддаленішій частині цього величезного склепистого приміщення; очевидно, воно було неймовірно довге і абсолютно пряме, тому що вдалині виднівся півкруглий вихід, крізь який пробивалось синювато-біле світло. Косоокий вхопив мене за руку:

— Мерщій,— вигукнув він, і від його голосу пішла багатоголоса луна.— Мерщій, ми запізнюємося!

Ми побігли. Із склепіння падали великі холодні краплі, розбивались об моє обличчя і змочували сорочку. На рівній кам'яній підлозі час від часу траплялися великі заглибини, в яких стояла вода. Косоокий біг розміреним пружним кроком, випроставши

плечі, зігнувши руки в ліктях і стиснувши кулаки. Він без упину пихкав: — «пих-пих»,— наче дитина, що грається в поїзд, і виявляв абсолютно незбагненну для мене витривалість.

Отак ми бігли один за одним досить довго — гадаю, щонайменше півгодини,— коли зненацька праворуч від себе я помітив бокову штольню, що круто вела вгору. Косоокий нібито теж помітив її. Він нерішуче зупинився і замислився. За хвилину старий порухом руки наказав мені йти слідом за ним і, крекчучи, метнувся до штольні. Тепер ми посувалися вперед повільно, часто змушені були повзти на животі попід низько навислими кам'яними брилами, й уся ця мандрівка здавалась мені чимдалі сумнівнішою, небезпечнішою і фантастичнішою. Тепер я збагнув, чому мій попутник заховав бороду, і впевнився у корисності його сорочки, адже завдяки їй навіть у повному мороці ми невиразно розрізняли принаймні те, що було поруч із нами.

Несподівано підземний перехід закінчився. Ми опинилися перед залізобетонними дверима, які при нашому наближенні самі відчинилися і впустили нас у приміщення з голими стінами, завбільшки із житлову кімнату. З освітленої автоматичної радіоли линули звуки музики, посередині стояв стіл, біля якого сиділа стара маленька жінка. Косоокий привітався до неї і сказав:

— Ми хочемо оглянути місто.

Стара, немов знаючи його, прокректала:

— Іди, дорогу сам знаєш. Але спершу я повинна вас вимити й пристойно убрати.

В одному з дальніх приміщень для нас уже були приготовані ванни, і я з радістю відзначив, що мої подряпини, які я здобув, коли плазував і спотикався в штольні, переставали щеміти і на очах гоїлись, тільки-но збризнуті жовтою водою.

Коли ми покупалися, стара принесла нам білизну й костюми. Ми вдяглися; все було ніби на нас пошите, однак Косоокий зажадав, щоб стара дала йому іншу краватку.

— Я гарний чоловік,— мовив він,— і надаю великого значення своїй зовнішності.

— Під бородою краватки не видно,— заперечив я, але він пояснив: — Ми проситимемо аудієнції у всевишнього. Хто зна, може, йому заманеться зазирнути мені під бороду.

Минуло чимало часу, перш ніж стара повернулась із новою краваткою. Вона сказала, що, на жаль, на складі у неї не виявилось бажаного зразка і запитала, чи не підійде ось цей. Підійшовши з краваткою до дзеркала, Косоокий якийсь час дивився на своє зображення, потім похитав головою.

— Ні в якому разі! — заявив він.— У такому вигляді я не можу з'явитися до всевишнього. Цей колір не пасує до моєї сивої бороди, він робить мене гладшим. Невже у вас не знайдеться чогось кращого?

Стара відповіла, що у неї нема нічого іншого, і мій попутник сказав:

— Тоді мені доведеться пофарбувати бороду. Зразки барвників, будь ласка.

Жінка, здавалось, тільки цього й чекала, бо тієї ж миті витягла з кишені спідниці зразки фарб, і Косоокий підніс їх до дзеркала.

— Номер 24, ясно-зелений,— вибрав він нарешті.

— А чи не дуже впадатиме в очі ясно-зелений колір? — запитав я, але він не погодився зі мною, мовляв, нічого подібного, це ж колір весняного моріжку.

Коли стара принесла горщик з фарбою, Косоокий заходився старанно фарбувати пензлем бороду. Я уявив собі, який фурор викличе це в домі для божевільних, коли він повернеться, і поцікавився:

— Ця фарба змивається?

Стара кивнула.

— Авжеж! Ми користуємось лише акварельними фарбами, вони легко змиваються і не спалахують од вогню. Вони не шкідливі для бороди, навпаки, тепер її не поб'є міль.

Косоокий ще довго возився перед дзеркалом, а коли закінчив свою роботу, ми вийшли з кімнати іншими дверима і, спустившись кількома сходами, потрапили прямо на людну вулицю передмістя. Був вечір. З обох боків довгої вулиці світилися вітрини магазинів, у трамваях горіли лампочки, і тільки велосипедисти ще не включали своїх ліхтариків.

Підійшовши до поліцая у ясно-червоній уніформі, що регулював вуличний рух на перехресті вулиць, Косоокий запитав:

— Як нам потрапити до палацу всевишнього?

Поліцай якусь мить здивовано дивився на нас, потім низько вклонився і відповів:

— Не знаю, чи їх величність сьогодні приймає.

— Нас прийме,— запевнив його Косоокий.

— В такому разі до Центральної площі, на якій стоїть палац, вам найкраще їхати метро. І, якщо пани дозволять мені дати їм пораду, не зв'язуйтесь з кондукторкою. Вона того не варта!

Ми рушили в путь. Метро відшукали легко і, коли підійшов поїзд, сіли в єдиний порожній вагон. Напрочуд гарна молоденька кондукторка була вбрана у чорні панчохи і коротеньку спідничку.

Тільки-но поїзд рушив, вона підійшла до мене, сперлась спиною на мідний поручень, позіхнула, прикривши рот тендітною ручкою, і сказала:

— У цей час у нас завжди мало пасажирів.

— Еге ж,— мугикнув я і зашарівся, тому що дівчина таки справді була чарівна.

— Вам холодно,— сказала кондукторка.— Я сяду до вас на коліна.— Вона сіла мені на коліна, обняла однією рукою за шию і казала далі:

— Не бійтесь, покладіть одну руку мені на стегно — у мене дуже гарні ноги, правда ж? А другою обійміть за стан. Отак добре. Тепер ви скоро зігрієтесь.

Незабаром я відчув, як по моїх занімілих кінцівках знову розлилося тепло, а разом з ним повернулися до мене життєрадісність і впевненість.

Я крадькома поглянув на Косоокого. Він сидів виструнчений, із заплющеними очима.

— Ваш друг спить,— мовила кондукторка, засміялась і поцілувала мене.— Так навіть краще! Закохані люблять залишатися наодинці, а ми ж кохаємо одне одного?

Моє «Егеж», звучало, мабуть, не дуже переконливо, тому вона відразу ж продовжила:

— Міцніше пригорніть мене. Адже я справді гарна. Звичайно, тут я не можу вам цього довести, але я це зроблю, коли ви прийдете до мене в гості. Сьогодні, певна річ, нічого не вийде, адже я цілу ніч працюю.

Я сказав їй, що при нагоді залюбки зайду до неї, а сьогодні і в мене немає часу, бо я мушу відвідати всевишнього.

В цей момент поїзд зупинився, відчинилися двері, і до вагону ввійшов великий, красивої форми рот на двох ногах. Він усміхнувся — на його верхній губі ріс м'який пушок — і показав красиві зуби, завбільшки з чоловічу долоню. Рот сів на широку лаву напроти нас, і дівчина, погордливо дивлячись на нього, сказала:

— Ви тільки погляньте: рот, звичайнісінький собі рот, а їде в метро. Диво дивне! У цьому місті мусиш до всього звикати.

Рот якнайзручніше вмостився, спершись обома куточками на спинку, і відповів:

— Я , любе дитя, не звичайний рот, а громадська думка.

— Навіть громадська думка не має права сама їздити в метро. Це непристойно, щоб один тільки рот, без усього іншого, виходив на вулицю. В усякому разі я дівчина порядна, і якщо ви гадаєте, що я цілуватиму вас, ви помиляєтесь.

— Я тут не задля поцілунків, дитя моє,— відказав рот.

— А задля чого ж, дозвольте вас запитати?

— Задля розмов; адже я сказав, що я — громадська думка.

— Про що ж у такому разі ви говоритимете?

— О, про все,— звертаючись до мене, рот винувато додав: — Але здебільшого про речі, у яких я нічого не тямлю.

Я подумав, що це дуже чесний рот і висловив йому свою думку.

Тимчасом ми прибули на площу; на прощання я поцілував дівчину і поставив її на підлогу. Косоокий вчасно прокинувся й побіг сходами поперед мене.

Падав густий лапатий сніг, і на вулицях, що, ніби промені зірки, розбігалися від площі, майже не було видно світлових реклам.

Посеред площі стояв продавець каштанів із своїм товаром. Довга черга спіраллю вилася навколо будинка. Мені видалося абсурдом, щоб стільки людей мерзло тут, бажаючи купити кілька засмажених каштанів. Я підійшов до них і запитав у незнайомого чоловіка, чого він тут чекає. Той відповів, що хоче купити каштанів, і всі інші хором підтримали його:

— Я теж, я теж!

«Навіщо їм здалися ці каштани»,— здивувався я, але люди пояснили мені, що стоять вони заради Черв'яка.

— Кого, кого?

Один чоловік зміряв мене презирливим поглядом:

— Ви, певне, не читаєте газет? Хіба ви не знаєте, що сьогодні прийде за каштанами Черв'як?

— Так он же він стоїть позаду! — додав інший; і справді, майже в самому хвості черги я помітив малесенького черв'яка, мабуть, не більшого за шпильку; виструнчившись, він кивав мені своєю темно-коричневою голівкою, подаючи знак, щоб я наблизився. Коли я підійшов до нього, він сказав:

— Я — Черв'як, про якого ви читали в газеті.

Я запитав, які в нього наміри, і Черв'як відповів, що хоче погризти каштанів.

Із усіх див, з якими я зустрівся під час нашої екскурсії, це диво видалося мені найчуднішим; зненацька Черв'як мовив:

— Не морочте собі голову тим, чого не тямите.

— Авжеж! — вигукнув Косоокий і відтіснив мене вбік.— Він мало в чому розбирається, але ти, Черв'яче, скажи мені прямо, де знаходиться палац всевишнього?

Черв'як повернув до нього свою коричневу напівсферичну голівку, і в цьому русі,— це досить важко було помітити, адже Черв'як був такий малесенький,— світилися глум і зневага.

— Ви справжній грубіян, пане! — вигукнув він, і всі присутні закивали головами на знак згоди.

— Коли б оце мені зараз не каштани, я навчив би вас, як треба поводитися з осві-

ченим Черв'яком, котрий до того ж ні в чому перед вами не завинив!

— Замовкни, нікчемо,— сердито гримнув мій попутник, бо інакше я скошу очі — і тут тобі смерть!

Однак Черв'як був не з лякливих; він повернувся до кремезного чоловіка, що стояв у черзі позад нього, і сказав:

— Цей тип, здається, справжній деспот.

А той, розвівши голі руки, відповів:

— Егеж, деспот, як і всі слабовольні люди.— Але потому він приязно повернувся в наш бік й великим пальцем своєї правиці, що нагадував торішню картоплину, показав у протилежний бік площі.— Онде палац.

Без особливих труднощів ми знайшли резиденцію всевишнього. Перед нею стояло десять озброєних ручними кулеметами вартових.

— Пароль! — гукнув до нас унтер-офіцер.

Косоокий миттю випалив:

— Зелена борода!

Нас пропустили, й ми опинилися у величезному залі, де все сяяло золотом. В глибині залу стояло чотири ліфти. Мій попутник спокійно підійшов до одного з них і, заледве ми ввійшли у кабіну, як двері за нами зачинилися. Ліфт з великою швидкістю помчав угору. На одній із стін кабіни висіло кілька кисневих масок.

— Одягніть маску! — наказав Косоокий.— Всевишній живе у безповітряному просторі.

Під час занадто швидкого підйому в мене злегка запаморочилася голова, отже я не можу сказати, скільки часу він тривав. Мені здалося, що минуло кілька годин. Я сидів навпочіпки у кутку, тоді як Косоокий старанно розчісував щіткою свою бороду, аж поки вона знову не набула колишнього білого кольору.

Нарешті ліфт зупинився, двері відчинились, і ми вийшли в темний коридор; Косоокий рушив навпомацки вперед, а я міцно тримався за його піджак. Маски, які ми одягли собі на обличчя, не затуляли вух, і трохи згодом ми почули рівномірне дзижчання, що в міру нашого просування вперед поступово наростало. Аж ось під акомпанемент цього дзижчання ми підійшли до дверей. Косоокий постукав — дзижчання враз припинилося. Мій попутник натиснув ручку, і ми потрапили до великого сферичного приміщення, що освітлювалось дивною лампою, яка вільно звисала посеред кімнати. Лампа складалась із безлічі переплетених між собою трубок, наповнених якоюсь речовиною, що випромінювала світло, і зовні являла собою з великим смаком зроблену абстрактну фігуру. За час цієї подорожі я звик до незвичайних речей, отож ця лампа, що мінилася різними кольорами і вільно ширяла в просторі, особливого враження на мене не справила. Але я був украй здивований, коли вона рипучим, тонким голосом, якого при її габаритах важко було сподіватися, заговорила:

— Я — число, я — вершина всього! Всі люди вірують у мене. Чому ж ви двоє не вірите?

Прокотилася багатоголоса луна, якийсь час після того, як голос замовк, у повітрі ще бринів звук. Косоокий похитав головою, і його відповідь, пройшовши через фільтр маски, зазвучала глухо й тремтливо:

— Ми обидва не віримо в тебе, бо нам це ні до чого, ми — божевільні.

— Що ж вам потрібно? — запитало Число.

— Ми хочемо довідатися...— почав був мій попутник, але Число перебило його:

— Ви не маєте права мене питати, я нічого не знаю, адже я — Число, я нічого не знаю, знають мене.

— Тоді ми підемо звідси. На нас чекають у будинку для божевільних,— мовив Косоокий.— Дозвольте нам скористатися з вашої гірки для катання.

— Прошу,— відповіло Число. Кілька дощок у стіні відійшло вбік, відкривши гірку для катання, точнісінько таку, які стоять на ярмаркових площах.

Ми сіли, Косоокий спереду, а я — позаду, й поїхали. Спершу ми зробили кілька віражів по пологому схилу, а коли почався крутий спуск, ми зі свистом понеслися вниз, так що аж дух захопило. Косоокий зняв з голови маску, якось стягнув із себе костюм, потім, підносячи окремі частини одягу вгору, щоб вони, як вимпел, залопотіли на вітрі, жбурляв їх геть. Я повторював усе, що робив Косоокий.

Здавалося, спуску немає кінця й краю; та ось ми побачили, що наближаємося до мети. Звідкись долинуло знайоме мурмотіння голосів, і, коли навколо розвиднілось, я лежав у ліжку, а мої товариші по палаті саме збиралися вставати. Кілька хвилин мені знадобилось для того, щоб отямитися, потім я посміхнувся і встав. Моя нічна сорочка була чиста і ціла. Вдягаючись, я розмірковував про свій дивний сон й уже майже шкодував, що захоплюючі пригоди в незнайомому місті так раптово обірвалися, поступившись місцем тверезій, знайомій картині лікарняної палати.

* * *

Навіть під час сніданку мене не залишало враження від минулої ночі; час від часу я крадькома зиркав на Косоокого, який сидів за столом неподалік од мене і, як звичайно, з насолодою сьорбав каву. Хоч було абсолютно ясно, що все це мені тільки при-

марилося уві сні і що він і гадки не має про мандрівку, яку ми відбули разом із ним, сьогодні я дивився на нього іншими очима, навіть не помічав у нього на обличчі безтямного й безпорадного виразу, притаманного божевільним. Більш того, мені здавалось, ніби його обличчя, коли він старанно жував, світилося лагідною гідністю. Жодних слідів сіро-затхлої лікарняної цвілі не було на ньому.

Після сніданку я вийшов у парк і тут побачив його ще раз — він стояв, упершись носом у кору свого улюбленого дерева.

По обіді сталося так, що ми з ним зустрілись. Старий, сильно скосивши очі, нерішучим кроком пішов мені назустріч по вкритій гравієм доріжці. Наблизившись до мене, він зупинився, поглянув мені прямо у вічі і мовив:

— Ну, то що ви скажете? Гм... Черв'як, ха-ха-ха... а потім іще й Число!

Щиро кажучи, мене це зовсім спантеличило. Я твердо вирішив серйозно поговорити з професором і якомога швидше тікати звідси; адже я не прагну проникати в безодні, від яких мені стає моторошно.

* * *

Хвалити бога, професор погодився, хоч я і не відкрив йому причини, що так несподівано примусила мене квапитися. Розповівши йому вчора чималий шмат своєї історії, я запитав, чи довго він іще тут мене триматиме. Він висловив надію, що тижнів через два я буду вільний, оскільки його звіт уже майже написаний; але перш ніж я піду з лікарні, йому, мовляв, хотілось би познайомити мене із своєю дружиною. Я попрохав його відкласти це знайомство на наступний тиждень, бо я був іще надто збентежений, щоб зустрічатися з кимось із так званих нормальних людей. Я ніяк не можу позбутися враження, що наше життя — це танок на лезі ножа, і варто хоч трохи оступитися чи кинути побіжний погляд кудись убік, як ми потрапляємо в обійми божевілля.

Певно, навіть професор відчув, що думки у мене в голові плутаються чимдалі більше. Кілька разів він перебивав мене запитаннями, а під кінець зауважив, що сьогодні моя розповідь дуже нерівна і не має тієї логічної завершеності, якою вона позначалася досі.

І справді, цього разу моя розповідь була важка для розуміння і плутана. Оповідаючи, в яке сумнівне становище поставила мене смерть компаньйона, я додав, що мені почало здаватися, ніби гноми, які без упину сходили з конвейєра, одного дня задушать мене. Зовсім несподівано я став власником великої фабрики. Щоправда, численні замовлення надходили і далі, а майстри різних профілів, безперечно, могли випускати гномів своєчасно і без пильного ока Вивірки. Отож, поховавши свого друга і виконавши його останню волю (у нього на могилі я поставив чудового скорботного гнома з такими ж лагідними очима, які мав хазяїн фабрики), я міг зайнятися далекосяжними планами удосконалення виробництва. Спочатку я весь віддався цій світлій і здоровій справі. На жаль, у органів влади були свої міркування з цього приводу. Вже через кілька днів мені надіслали великий, з матовим відблиском, формуляр, у якому я мав заповнити безліч граф, подавши у такий спосіб дані про спадщину.

З гідною подиву грунтовністю і вартим похвали запалом ці дані були вивчені, й потому мені надіслали другий, вже не такий великий, формуляр похмурого сірого, кольору, де органи влади підрахували, скільки я повинен сплатити податку за спадщину. Сума була така неймовірно висока, що я сприйняв би це за жарт, якби не знав непохитної серйозності мешканців цього міста, коли йшлося про гроші.

Досі фінансові справи нашого підприємства мене не обходили. Все, що я потребував на прожиття, мені давав мій компаньйон. Ми безнастанно добудовували фабрику і за цей час сконструювали автомат, який виготовляв за хвилину понад сто майже готових гномів. Проконсультувавшись із головним бухгалтером про фінансовий стан підприємства, я усвідомив, що грошей у нас обмаль, тому що всі кошти ми вклали у будівництво й верстати. Отож, не бачачи можливості внести надзвичайно велику суму спадкового податку, я вирішив піти у податкове управління й попросити відкласти термін сплати. В душі я сподівався, що зможу цю суму погасити своїми гномами, але добродій, який мене прийняв (він справляв враження чесної і здібної людини), довго не роздумуючи, відхилив мою пропозицію і взагалі поводив себе чемно, але не дуже люб'язно. Він заявив, що державу мало цікавлять наші гноми, що для неї значно важливіше мати прибутки, а надто тепер, коли додаткові військові кредити, за які проголосував парламент, вкрай напружили бюджет.

Я читав про це в газетах і змушений був визнати, що він має рацію. На якого біса нашій армії, яку тільки-но спорядили новими кишеньковими ножами, здалися гноми? Звичайно, дехто із солдатів міг би у перерві між боями витягти з ранця гнома і, поглянувши на його безмірно спокійне лице, підбадьорити себе й сповнитися мужністю, але коли, запитаю я вас, коли приділяли у нас хоч найменшу увагу моральному станові

солдата, вихованню мужності? Кому яке діло до його моралі! Нехай душа солдата шкандибає поряд із ним в одних пантофлях, аби тільки ремінчик під підборіддям міцно тримав сталеву каску!

Після такого роз'яснення у мене не залишилось іншого виходу, як іще раз піти в банк і попросити збільшити мені кредит. Я одержав дозвіл, коли знехотя прийняв їхні умови. Опріч усього іншого, я зобов'язався повернути відповідну суму всередині року.

Нелегко доводилося мені. Після смерті мого друга я жив у маленькому відлюдному будиночку, ніби монах на спокуті. Увечері я купував м'ясо і хліб, удома з'їдав усе це, запиваючи пивом, а потім меланхолійно втуплювався в парк, що розкинувся за вікном, аж поки його зовсім не поглинала темрява. Здебільшого я рано вкладався спати і годинами лежав у темряві з розплющеними очима, прислухаючись до самотнього стогону матрацних пружин і з сумом згадуючи чудові дні, прожиті в цирковому фургоні, коли крізь світлу завіску я милувався Бійєю. Коли ж, нарешті, я засинав удосвіта, то уві сні знову часто бачив море, таке, яким воно мені снилося в дитинстві — пісок і дерева, блакитний небосхил і шурхотливий плескіт хвиль. Це була зваблива картина, і коли я, занепавши духом, знову брався за діло, мене часто спокушала думка залишити все й продовжити свою мандрівку. Але поглянувши на довгі ряди цехів, у яких сотні робітників добували собі засоби для існування, на спортивний майданчик ген аж під отим пасмом гір, збудований рік тому, я запевняв себе, що не маю права покинути це напризволяще. Я переконував сам себе, що несу відповідальність за добробут своїх робітників і службовців, але насправді мене чи не найбільше утримувала тут радість від досягнутих успіхів та інших відчутних наслідків нашої праці.

Особливо втішало те, що після тривалої боротьби з органами влади ми, незадовго до смерті мого друга, домоглися визнання нової професії — гномороба. За три роки людина навчалася у нас не лише досконально виготовляти гномів будь-якої країни, але й створювати на замовлення покупця карликів оригінальної конструкції. Нині ця професія відома в кількох країнах, а тоді ми були першими, хто зайнявся теоретичною і практичною підготовкою молодих кадрів гноморобів. У відношенні до цих людей я відчував щось на зразок справжньої відповідальності. Робітники покладалися на мене, бо де ж іще могли б вони вдосконалити цю чудову професію?

Завдяки моїй поміркованості та іншим обмеженням, я сплатив борг у точно визначений термін, але уникнути вироку долі було неможливо. Заходи ощадності — з одного боку, розширення виробництва і збуту, щоб виплатити спадковий податок,— з другого, призвели до стрибкоподібного зростання чистого зиску, а це спричинилося до того, що в наступному році я повинен був сплачувати ще більші податки на прибуток.

Само собою, я знову відвідав освіченого нечулого чиновника і спробував викласти йому суть справи. Але він запевнив мене, що в наш вік держава не може дозволити підприємцю такого колосального зростання прибутків, і що він змушений обкласти мої надприбутки величезними податками; певна річ, не тільки заради того, щоб збільшити надходження в державну скарбницю (це, звичайно, теж бажано), а передусім, щоб запобігти надто великому зростанню класового розшарування і у такий спосіб забезпечити народові врівноважене й позбавлене безладдя існування, що знову-таки обертається на користь підприємця, який мирно й спокійно може розширяти далі своє виробництво. Крім того, він сказав, що податки підвищуються не лише пропорціонально до зростання прибутку, але й у відповідності до певної прогресії; отож я із своїми прибутками наблизився до точки, яку економісти називають «критичною фазою», коли весь чистий зиск іде на користь держави. Я збагнув, що для того, щоб не пустити підприємство з молотка, слід за всяку ціну уникати дальшого зростання прибутку.

Тоді я скликав виробничу нараду і відверто розповів представникам робітничого колективу про наше важке становище. Єдину можливість зменшення прибутків я вбачав у зменшенні виробництва продукції, але це в свою чергу спричинилося б до звільнення кількох сот робітників. Представники профспілки заявили, що це капіталістичне рішення, і гатили кулаками по столу, показуючи, що ладні на все. Нарада тривала до ночі, і промови делегатів були тим довші, чим менше вони мали що сказати.

Наступний тиждень замість розв'язання проблеми приніс довгу низку нових замовлень. Мені було ясно: щоб знайти вихід, потрібна не академічна чи комерційна освіта, а природній розум і здоровий глузд. Саме цього мені й бракувало. Здається, і моїх співробітників природа не обдарувала надто щедро цими якостями; отож я вирішив поділитися клопотом із Бабусею. В достатній мірі незалежна й розсудлива, вона могла підказати рішення; я був певен, що і вона напружить усі свої сили, коли дізнається, що йдеться про те, щоб утерти носа органам влади.

Випав ясний день, щоправда не дуже теплий, але можна було прогулюватися без пальта, і комерсанти з Головної вулиці, за-

вісивши вітрини целофаном, мружилися від сонця біля дверей своїх магазинів. Я добре виспався, і коли йшов уранці (ще не оглушений гуркотом вуличного руху) Новою вулицею, настрій у мене був такий самий світлий, як і день. Вперше після тривалого часу я знову чув дзюрчання фонтанів і мовчки побалакав з якимсь конем, що, похнюпивши голову, стояв біля воза й дивився на мене лагідними очима.

Коли я зайшов у кімнату, Бабуся, як завжди, сиділа в ліжку, втомлено поклавши синюваті руки на ковдру. Після смерті нашого спільного друга я ще не бачив її — вона анітрохи не змінилася, була жвава і зла. Спочатку ми побалакали трохи про мого компаньйона, і я зауважив, що мені його дуже шкода, але стара різко заперечила:

— Дурниці! Ви й самі собі не вірите! Невже ви прийшли до мене заради того, щоб верзти нісенітницю? Хіба можна жалкувати за мертвим?! Для нього все скінчилося. Гидко не мерцем бути, а помирати. От вас, скажімо, хто-небудь і може пожаліти, бо ж вам іще доведеться пожити на світі. Можна співчувати й мені, тому що я стою на першому місці в списку. Вкладаєшся спати і сама собі щовечора говориш: це твоя остання ніч! Така думка не втішає. І все ж я мушу признатися: жити надто довго, понад визначений тобі час, непристойно! Що було б, якби це робив кожен. Давно пора поступитися місцем комусь іншому, і я рада, що останнім часом мені все частіше вдається перебороти егоїзм і бажати приходу смерті.

Я розповів Бабусі, що привело мене до неї. Вона уважно слухала, а коли я закінчив, довгенько мовчала, потім подзвонила, щоб подали чай.

— А про мандрівку вже годі й думати? — зненацька спитала вона, коли ми почали чаювання.

— Ні,— заперечив я.— Навіть сьогодні вранці мене з новою силою потягло до моря. Йдучи до вас, я подумав, що коли не знайду якогось розумного рішення, то скористаюся з того виходу, що визволив мене з-під влади моєї тещі, доброчесної жінки, яка з такою обачністю і розсудливістю піклувалася про продовження свого роду. Проте цього разу я потрапив у скрутніше становище; адже тоді своєю втечею я лиш перекреслював плани турботливих батьків, а зараз несу відповідальність за існування майже двох тисяч робітників та їх родин.

Бабуся похитала головою.

— Ця уявна відповідальність — ні що інше, як загравання з власністю. Я вам не дорікаю, бо і сама не краща за вас. Однак не думайте, ніби світ влаштований настільки кепсько, що доля цих людей залежить тільки од вашого нікчемного розуму.

— Я твердо вирішив продовжити свою подорож, тільки-но витягну підприємство з драговини, у якій воно загрузло. Але з чого мені почати? Ви знаєте якийсь вихід?

— Аякже! Робіть, як інші: розширяйте виробництво!

— Не раз пробував, і чимдалі більше зростав прибуток.

— Я маю на увазі зовсім не таке розширення. Відкрийте на своїй фабриці цех, де вироблятиметься щось нове, чого ніхто не купуватиме. Ця продукція поглинатиме ваші прибутки, доки вони не ввійдуть у норму.

* * *

— Ідея була грандіозна. Тепер, коли Бабуся підказала мені вихід, для мене вже не становило особливих труднощів знайти вид продукції, яку можна було б пустити в серійне виробництво і яка, завдяки своїй непридатності, привела б, за моїми розрахунками, до значних збитків. У мене нема й тіні геніальності чи творчого натхнення, але варто мене скерувати в певному напрямку, і я тягтиму лямку, ніби слухняний кінь.

Після того як я склав кілька планів і, обговоривши їх з найближчими співробітниками, вибрав нарешті три найцікавіших, я негайно доручив нашому будівельному відділу зробити проект трьох нових найсучасніших цехів, які через дев'ять місяців можна було б уже здати в експлуатацію. Кожен цех мав зайняти тисячу робітників. Любо було глянути на оті сміливі мрії із плексигласу і граціозних залізобетонних опор. За порадою наших фабричних науковців-психологів, стіни цехів були прикрашені фотографіями кінозірок та спортсменів на повний зріст, біля кожного робочого місця ми встановили радіоприймач і телевізор, а під кожним станком вмонтували складане ліжко, яким робітник міг скористатися, коли під час роботи його знемагала втома. Спеціальна будильна служба стежила за тим, щоб ніхто не проспав кінця робочого дня.

З усім цим я залюбки погоджувався, плекаючи в душі надію, що тепер усе більше зростатимуть не прибутки, а видатки.

Оскільки до двох тисяч людей, що працювали на фабриці раніше, додалося ще три тисячі, конче необхідно було провести великі організаційні заходи. Частина робітників жила далеко від фабрики, і ми купили шістдесят автобусів, що вранці привозили їх на роботу, а ввечері розвозили по домівках. Наші люди обідали на підприємстві, і тому ми були змушені побудувати також власну бойню, бо міська більше не встигала справлятися з тією кількістю корів і телят, які щодня прибували в місто.

Я з насолодою спостерігав, як тануть мільйони. Спочатку в мене сяйнула думка платити робітникам вдвічі більше, ніж було

прийнято, але цьому перешкодила колективна угода, укладена свого часу між профспілкою і підприємцями, згідно з якою встановлювався максимум заробітної плати. Тож у своїй вітальній промові, звертаючись до п'яти тисяч робітників, я лише заявив, що дирекція підприємства не заперечуватиме, якщо той чи інший працівник раз або двічі на тиждень не вийде на роботу з нагоди якоїсь важливої спортивної зустрічі, що вимагатиме його присутності, і що було б смішно через такі дрібниці думати про якесь там зменшення заробітку.

Авжеж, пане професор! Я мало не забув про це! Вас, звісно, цікавить, що саме виготовляли ми в наших скляних залах. Я вже казав, що до виконання було прийнято три проекти; з гордістю можу додати: кожен з них мав усі підстави претендувати на приз за оригінальність.

В одному цеху ми виготовляли фотоальбоми з м'якою сап'яновою обкладинкою червоного кольору і написом золотими літерами «Незабутні хвилини». О, ви, безперечно, знаєте, як це ведеться: ви приходите в гості до знайомих, і ось неминуче настає момент,— скажімо, за чашкою чорної кави,— коли господарі, ніби ненароком, заводять розмову про минулу відпустку, про свою подорож або щось інше в такому роді. Часто це робиться так уміло, що перехід здається зовсім випадковим і невимушеним; іноді ж створюється враження, ніби вас тільки для цього й запросили, і не встигнете ви озирнутися, як на столі вже лежить фотоальбом, котрий хазяйка заздалегідь витягла й тримала напохваті. Ви робите посмішку, яка вам здається підхожою для такого-от випадку (не дуже широку, щоб не втомитися протягом наступних двох годин, але таку, яка б свідчила про ваш інтерес і мала відтінок дещо жартівливої цікавості); господар або його дружина — залежно від того, хто з них балакучіший,— сідають напроти вас і, поглядаючи то на ваше обличчя, то на повернуті до них догори ногами знімки, пояснюють кожний з них. «Це тітка Анна в гондолі... а ось тут, ліворуч, на жаль, його не видно, стоїть палац, у якому моя дружина забула сумочку». (Відтак вони починають сперечатися, а ви відзначаєте для себе, що ця нещасна сумочка вже не раз спричинялася до дружніх вечірніх суперечок).

— А це хто? — питаєте ви.

— Ах, одна родина, з якою ми познайомилися на пароплаві. Він — директор великої фабрики у Швеції, але обоє такі прості, скромні люди, правда ж, Терезо?

Ви перегортаєте сторінку за сторінкою, знімкам не видно кінця, і, спокійно муркочучи, слухаєте присипляючі пояснення хазяїна. Розглядаючи групові фото, ви вигукуєте — «чудово», якщо на передньому плані стоять діти — вчас сказати «дуже мило», коли ж перед вами на лоні природи постає сам хазяїн — ви захоплено бурмочете «граціозно» або ж «імпозантно».

Особливістю наших альбомів було те, що вони не потребували присутності господаря і його пояснень. Це були, так би мовити, незалежні альбоми; вони лежали на красивих пультах з горіхового дерева, у які було вмонтовано звуковідтворюючий пристрій, синхронізований з автоматичним перегортачем сторінок. Переваги такого пристрою,— його можна порівняти хіба що із звуковим кінофільмом,— безсумнівні. Господареві не доводиться більше давати без упину пояснення; текст, що супроводжує знімки, наговорений на пластинку в день, коли у господаря був особливо хороший настрій, і щоразу вражає гостей своєю свіжістю. Крім того, альбом може бути використаний як засіб виховання у людей почуття родинності.

У нас були всі підстави гадати, що, виготовляючи цей пристрій, ми задовольняємо справді живу потребу; водночас ми сподівалися, що людина з середніми прибутками не дозволить собі такої розкоші. Здавалося, можна було не боятись, що альбом стане загальнодоступним.

Відповідали таким вимогам і два інші предмети. В другому цеху ми виробляли невеликі блискучі двоколісні візки, викладені всередині барвистими подушками і закриті куполоподібними покришками з неламкого скла. Візки мали використовуватися як причепи, де автомобілістам було б зручно возити за собою свої талісмани. Ви самі, пане професор, автомобіліст, і, мабуть, немає потреби пояснювати вам вигоди такого причепа. Ви розумієте, яка це приємність і втіха для водія, коли він має змогу скрізь возити за собою всіх своїх плюшових леопардів, кицьок, собак, ляльок і таке інше, не закриваючи собі ними поля зору ні спереду, ні ззаду.

Не менш геніальним винаходом (даруйте мені цей високий стиль, але тут він справді до речі), хоч і значно інтимнішого призначення, був третій предмет — нічний горщик із підставкою, що являла собою музикальний ящик, який, коли на нього сісти, починав грати. Я згоден, що, на перший погляд, ця річ видається абсурдною і, можливо, з естетичного погляду дрібною і не гідною решти нашої продукції. Насправді ж це далеко не так! Завдяки музичному оформленню можна не лише прискорити (це легко довести) наші глибоко інтимні незмінні функції організму, але й піднести їх естетичну цінність. Та передусім я дбав про найменших громадян, розумінню яких ще не доступні вимоги гігієни і які з радісною

безтурботністю мочать свої пелюшки, в той час як бідолашні мами марно намагаються довести до свідомості цих нерозумних створінь перевагу нічного горщика. Відповідний музичний супровід (я маю на увазі дитячі пісні та воєнні марші) може дуже сприятливо відбитися на дитячому вихованні. З іншого боку: хіба наші старики менше за молодих потребують піклування і співчуття? Скільки нічних функцій під звуки віденського вальсу можуть перетворитися із важкої щоденної необхідності на мирне свято!

Після того, як я так детально виклав вам ідеї, які лежали в основі нашого нового виробничого плану, ви, певно, визнаєте, що він був розумний і (принаймні теоретично) повинен був принести успіх, якого ми сподівались. Але дійсність жорстоко насміялася з нас. Заледве ми розіслали пробні зразки нашим представникам, як навколо нових виробів зчинилася справжня буря, і незабаром ми змушені були продовжити термін доставки замовлення з трьох до чотирьох місяців.

У моєму кабінеті на стіні висіла діаграма, на якій червоною лінією зображувався чистий прибуток, а чорною — податки. Я з жахом спостерігав, як піднімаються вгору обидві лінії, чорна крутіше за червону. Навіть для не спеціаліста було дитячою забавкою визначити точку, де вони мають перетнутися, і, таким чином,— момент, коли весь прибуток обернеться на податок. Вскочивши у біду, я не знав, як із неї видряпатися, і вирішив настільки знизити ціни, щоб наші вироби продавались із збитками. Цей захід здавався мені вірним, більш того, мною настільки опанувала гординя, що я мало не вважав себе благодійником. Б'юсь об заклад, що й ви не вбачаєте у цьому нічого непорядного! Правда ж? Тож бо воно і є, пане професор, раніше я теж так думав.

Всупереч моїм сподіванням, одного чудового дня я одержав виклик до суду. Зниження цін, звісно, не лишилося поза увагою конкурентів — «Об'єднання фабрикантів фотоальбомів» і «Національної корпорації по виготовленню предметів широкого вжитку з фарфору та синтетичних матеріалів». Вони подали на мене позов за нечесну конкуренцію.

Під час мого першого пояснення в суді був присутній адвокат обох об'єднань, літній розсудливий чоловік, який понад усе дбав про інтереси своїх клієнтів. Мене запитали, чи вели ми продаж із збитками, і я відповів ствердно, навіть тоді я ще не бачив у цьому нічого непорядного. Але адвокат поклав на стіл руку, ніби маючи намір присягнути, і урочисто виголосив: «Цим суть справи про нелояльну конкуренцію, згідно з параграфом «Х», вважається встановленою. Тому мої клієнти повинні обміркувати, чи не краще їм подати позов на підставі параграфа «У» карного кодексу».

Потім він досить привітно кивнув мені головою, ніби розраховуючи на мою згоду. Він справляв враження інтелігентної, добре вихованої людини, і я всміхнувся до нього, щоб показати йому своє визнання, а також тому, що його урочистість видалася мені трохи зайвою. Поглянувши на адвоката, я враз помітив, що волосся у нього викладене точнісінько такими хвилями, як у тих трьох чоловіків, що уособлювали для мене море. Останнім часом на мене звалилося стільки клопотів, що я майже не думав про подорож; і коли якось у перерві між двома діловими нарадами переді мною зненацька постала картина моря, я відразу ж прогнав її геть, як проганяють спогади дитинства, коли вони сповнюють наші жорстокі будні недоречною сентиментальністю.

Але тієї миті, коли я вгледів три паралельні хвилі на сивій голові адвоката, я зненацька відчув, як у мене в душі зростає глибоке переконання, ба навіть непохитна впевненість у тому, що все, що тут діється, поза всією серйозністю і урочистими кивками головою, аж ніяк не стосується мого справжнього життя, що моя доля чекає на мене десь в іншому місці. І хоч адвокат, певна річ, виклав собі на голові хвилі не заради мене, а заради своєї секретарки або якоїсь іншої довірливої дівчини, я був йому вдячний за це, як ми буваємо вдячні першим весняним крокусам, що так само не заради нас простягають уперед свої жовті чашечки.

Я сказав: «Ви маєте рацію, ми...», але суддя звелів мені мовчати. Мовляв, жарти зараз абсолютно недоречні, в чому я матиму нагоду невдовзі пересвідчитися сам. Трохи наляканий, я наважився, однак, додати, що й справді не бачу нічого поганого в наших діях, адже здоровий глузд підказує мені, що я маю право продавати своє майно за будь-яку ціну, яку вважаю для себе достатньою. Суддя заперечив, що в даному разі йдеться не про здоровий глузд, а про закон, отож він, мовляв, просив би мене взяти це до уваги. Очевидно, суддя був настроєний до мене недоброзичливо, бо, закінчивши говорити, він двічі виразно кивнув адвокатові, ніби хотів сказати: ми йому покажемо!

Адвокат зробив дуже заклопотане обличчя (в душі я лестив себе надією, що симпатія у нас взаємна і що йому неприємно розпочинати проти мене справу; я залюбки сказав би йому, що для мене все це не має жодного значення і тому хай він не бере цього так близько до серця, але я побоювався нового зауваження сердитого судді). Обернувшись у мій бік, адвокат вибачився

і сказав, що після сьогоднішньої зустрічі йому нічого не лишається, як дати хід справі. Його зауваження видалося мені розсудливим (адже справи у нас затримують дуже часто), отож я радісно погодився з ним. Всі були нібито вражені і якусь мить збентежено дивилися на мене.

Ми вийшли разом, адвокат і я. Він палко запевняв мене, що йому дуже прикро, і надзвичайно заклопотано дивився собі під ноги. Я порадив йому не турбуватися, зауваживши, що моя фірма, безперечно, знайде якийсь вихід. Розпрощалися ми найкращими друзями, і я подумав, що коли поводитимуся розважливо і не пертиму на рожон, мені вдасться швидко й успішно покінчити з цією справою.

Тим сильніше я був здивований, коли через кілька тижнів одержав від нашого юриста написаного плутаною мовою листа, в якому мене повідомляли, що засідання суду «у справі нелояльної конкуренції» відбудеться в наступний четвер о 8-й годині 15 хвилин і що я зобов'язаний на нього з'явитися «під загрозою штрафу»; в тому ж разі, коли я не з'явлюся без поважної причини, поліція припровадить мене силоміць. Адвокат, видно, не зумів переконати своїх клієнтів у безпідставності й марності їх позову. А, може, він цього й не пробував зробити, подумав я, може, він сподівався, що мої супротивники,— ці могутні об'єднання, представники яких сиділи в обох палатах нашого парламенту,— щиросердо вилають мене на суді, та й годі; адже адвокат — розсудливий і вольовий чоловік.

В усякому разі, я був радий нагоді знову побачити його і йшов на суд з якимось приємним відчуттям, хоч мені й довелося встати раніше, ніж це корисно для здоров'я. Але людина значно витриваліша, як звичайно гадають. У вас у лікарні, пане професор, нас щодня виганяють з ліжок у такий час, який, мабуть, більше підходить для тренувальних занять школи нічних сторожів, аніж для закладу, де лікують нервовохворих. І все ж моє здоров'я тепер не зазнало майже ніякої видимої шкоди, окрім хіба що якогось незрозумілого кліпання очима.

Великий чудовий зал, до якого нас увели, був розділений дерев'яною перегородкою на дві половини. В одній на підвищенні сиділи судді й канцеляристи; займаючи місця відповідно до рангу, вони утворювали собою піраміду; друга половина призначалась для обох сторін і досить численної сьогодні публіки. Я прийшов сам, хоч керівник нашого правового відділу й наполягав на тому, щоб я взяв його з собою. Адже я був особисто знайомий з адвокатом противної сторони і знав про його прихильне ставлення до мене. Тому мені й не хотілося приводити у суд його колегу і цим змушувати його зайняти надто тверду позицію. Крім того, своїм підкреслено недбалим поводженням і спокоєм я сподівався провчити суддю і моїх супротивників, показати їм, як недоречно зчиняти увесь цей галас заради розв'язання такої дрібниці.

Адвокат привітався зі мною поважним кивком голови, його супутники, два добродії в чорних костюмах, суворо поглянули на мене. Оскільки моя фірма була відома по всій країні, я не дуже здивувався, помітивши в перших рядах кореспондентів газет з блокнотами і олівцями на колінах.

Суддя,— він сидів на найвищому місці,— відкрив засідання довжелезним вступним словом, у якому було багато само собою зрозумілих речей. Тимчасом я роздивлявся вирізьблену з дерева фігурку Юстиції над його головою, оте жалюгідне створіння, що собі на горе і нам на шкоду навпомацки плентається крізь тисячоліття. Адже саме їй слід було б, перш ніж судити, добре придивитись до всього, а не тільки правити за підставку для своїх власних терезів. Коли б я був начальником на Олімпі, я зняв би з її очей пов'язку і віддав Венері, її привабливій сусідці.

Суддя закінчив промову й надав слово адвокатові. Байдужа посмішка, з якою я мав намір висидіти весь процес, застигла у мене на обличчі. Я не впізнав цього доброзичливого чоловіка. Він сказав, що його клієнти двічі намагались порозумітися зі мною, але всі їхні пропозиції я відхилив, у відповідь лиш нерозважливо знизуючи плечима. Коли, мовляв, раніше піднесення моєї фірми було для нього загадкою, то відтоді, як він познайомився з моїми способами ведення справ, все стало ясніше ясного. Далі адвокат заявив, що я, безперечно, забрав собі в голову, ніби можу поводитися в нашій країні, як самодержець — нехтувати її законами і давити чесних конкурентів за допомогою найогидніших махінацій; причому, мені, мовляв, байдуже, що завдяки цьому втрачали шматок хліба тисячі й десятки тисяч чесних громадян. І якщо він говорить «найогидніші махінації», то цим виражає готовність навести високому судові докази свого звинувачення. Поки говорив адвокат, суддя не зводив з мене ворожого погляду, а публіка витріщилася на мене, наче на лева в клітці.

Об'єктивно я мусив визнати правоту адвоката. Адже звідки йому було знати про мої справжні наміри? Він дотримувався фактів і по-своєму вміло оперував ними. А говорив він так запально й красномовно, що мало не переконав мене самого в моїй підлоті. У всякому разі, в душі я змушений був визнати, що справжні імпульси моїх дій були не набагато кращі за ті, які він мені закидав. Завдяки цій чудовій промові я

ясно побачив, як риса за рисою формувався мій характер, і усвідомив, як глибоко я загруз у багнюці гешефтмахерства й обману. Уважно слухаючи, я не зводив очей з адвокатового хвилястого волосся; мені навіть здалося, що це — мій адвокат, що своєю пристрасною промовою і всією силою аргументації він намагається звільнити мене від безплідного кружляння в ярмі, до якого я дав запрягти себе, наче вола.

Процес, як ви бачите, протікав зовсім інакше, ніж я сподівався: замість тріумфу, яким мала увінчатися моя витримка і на який я збирався відповісти скромною гідністю, він обернувся, дякуючи артистичному талантові адвоката, на суд проти мене.

Коли суддя надав мені слово, справа вже була майже програна. Я спробував правдиво розповісти, як усе сталося, і заявив, що ніколи не мав наміру заподіяти будь-кому шкоду. Продукція, яку ми випускали, була, зрештою, зовсім абсурдна і, по суті, нікому не потрібна, і вибрав я її із сотні варіантів саме тому, що сподівався в такий спосіб значно підвищити видатки й дещо знизити прибутки.

Моя коротка промова справила приголомшливе враження. Адвокат враз підхопився, ступив два кроки вперед і вигукнув:

— Передусім прошу зафіксувати в протоколі слово «абсурдна». Ми не помилимось, якщо подамо на нього позов за намагання підірвати наш кредит. Тут твердили, ніби продукція, яку випускають мої клієнти, абсурдна і нікому не потрібна.— Він підняв правицю й став переді мною, могутній і серйозний, наче Статуя свободи.— Ви, шановний, помиляєтесь, якщо гадаєте, що можете продовжувати свою непристойну й цинічну гру перед високим судом. Хвалити бога, наша справедлива держава знає, як захистити слабших від підступності владолюбів; наші громадяни, батьки й матері наших дітей, всі як один, незламним муром стануть на захист святості права й закону, якими ви, пане, нехтуєте з нечуваним зухвальством!

Обидва суворі представники конкурентних фірм після цієї чудової репліки потисли адвокатові руку. Кілька чоловіків у задніх рядах зааплодували, і я теж ледве не приєднався до них, так сподобався мені цей порядний добродій у всій своїй величі, і так мало, здавалось, все це стосувалося мене самого.

Голова суду тимчасом не слухав, а подавшись усім тілом ліворуч, стиха розмовляв з одним із своїх колег. Коли знову запала тиша, він лагідно запитав мене:

— Чи ви не відмовляєтесь од своїх слів?

— Звісно, ні! — відповів я.

— Отже, ви твердите, що випускали продукцію лише з метою підвищення видатків і зниження прибутків? Так, чи ні?

Я кивнув, але йому цього було замало і він вигукнув:

— Скажіть виразно!

— Так,— відказав я.

— В такому разі, нам нічого не лишається, як передати справу до державної прокуратури. Факт умисного погіршення балансу з метою зниження податку встановлений.

Скажіть відверто, пане професор,— адже такого ви не сподівалися, правда ж? Ви кажете — приголомшливо? Так, це влучне слово! Приголомшливо! Мабуть, зайве говорити, що я програв процес і знову мусив сплатити кругленьку суму?

Присутні кидали на мене ворожі погляди, і коли б вони щойно не пересвідчились у м'якості і безглуздості наших законів, то, певне, розтоптали б мене вщент. Героєм дня був адвокат; йому тиснули руку навіть судові чиновники, що сиділи по той бік бар'єра. Він виграв бій за справедливу справу, проти підлості (а саме такі перемоги допомагають людству зробити не менш захоплюючий стрибок уперед, назустріч своїй далекій меті), виграв одну з численних битв на захист закону. Як це хибно і однобічно оспівувати тільки грізних героїв війни, що сидять у воронках від снарядів, і не бачити за ними витончених героїв у чорних костюмах, які невпинно й невтомно борються за добро (коли це їм самим дає вигоду)!

* * *

Знову йде дощ, знову дощ! Вчора я був у гостях в мого професора. Він навіть запросив мене повечеряти разом з ним. Туди ми їхали автомобілем; він і справді живе зовсім недалечко, у затишному двоповерховому будинку, кухонні вікна якого захищені залізними гратами. Його дружина має здоровий вигляд, більше про неї сказати нічого. Вона мало говорила і здебільшого ховалася за маскою втомленої гідності, яка так личить дружинам наших професорів. Під час розмови вона часто посміхається, не гордовито, але самовпевнено; саме так, на її думку, мусить вона ставитись до гостей свого чоловіка. Дітей я не бачив — вони їдять на кухні. І це приємно: не те, щоб я не любив дітей, але гість завжди змушений або терпіти на собі їхній критичний погляд, або безупинно посміхатися у відповідь на докучливу дитячу цікавість; і те й друге обтяжує.

Служницю звуть Долорес, але це досить кремезна дівчина з дужими ногами.

— Готувала Долорес,— каже пані професорова у відповідь на мою похвалу.

— Моя дружина очолює гурток аматорів культури,— вставляє слово її чоловік і кидає на мене безтурботний і трохи визивний погляд; він, певна річ, знає, що я змушений поводитися чемно і що мені це дається нелегко. Професор, виявляється, значно дотепніший, ніж я сподівався, часом у його риб'ячих очах спалахують навіть пустотливі іскорки. Відтепер я впевнений, що здебільшого помиляюсь, коли суджу про людей з їх зовнішності.

Я відповідаю якоюсь люб'язністю, а пані професорова накладає рибу і усміхається. Потім каже:

— Зате я погана хазяйка.

А як мені на думку не спадає більше жодна люб'язність, я мовчки длубаюсь у кістках форелі. (О суєта суєт! Люди виставляють напоказ свої маленькі слабості, аби тільки уникнути розмови про справжні недоліки).

За коньяком професор промовив:

— А у мене для вас приємна новина. Мою доповідну записку прийняли. Гадаю, десь за тиждень ви будете вільні — зрозуміло, настільки, наскільки взагалі може бути вільною людина. Ви задоволені?

— Не знаю. Мені сподобалося бути під вашим захистом. Скажіть, пане професор, чи ви самі принаймні впевнені, що поза стінами вашої лікарні живуть нормальні люди, а в лікарні — божевільні? А чи не навпаки?

— І взагалі ваша справа вважається закінченою,— продовжує професор.— Ви ще не відмовились од своєї мандрівки?

— Бувають хвилини, коли мене можна втримати на одній жіночій волосині.

— Сподіваюсь не на рудій?

— І на рудій.

Професорова дружина всміхається. Потім вона підводиться. Просить вибачити, мовляв, їй треба до дітей. Ми вибачаємо й залишаємося самі. Професор наливає.

— Давайте далі,— каже він трохи згодом. Мається на увазі моя розповідь, і я продовжую:

— Як і слід було сподіватись, я одержав два виклики в суд. Про процес у справі підриву кредиту не варто й говорити. Все було дуже просто. Адвокатові неважко було довести, що фотоальбоми та нічні горщики мають велике господарське значення для нашої нації. Тільки мій соціальний стан не дозволяв йому без церемоній назвати мене комуністом, але він виразно натякнув, що я людина чужа і підступна. Суддя — цього разу товстий іпохондрик з надутими жилами на лобі — засудив мене.

Кримінальний процес у справі ухилення від сплати податку, навпаки, мав характер урочистої інсценізації, майстерно розіграної за допомогою прокурора. Знову кілька суддів, знову публіка, журналісти. І таке ж задушливе, бідне на кисень повітря, в якому так пишно цвіте судочинство. Щоправда, цей процес відбувався в іншому залі, але й тут були надійні стіни. Знову суддя запитав мене, чи я — це я? (Мабуть, у судах міцно вкорінилося неподобство, коли засудженими прагнуть стати ті, хто не має на те права!)

Потім підвівся державний прокурор. Свою промову він почав досить помірковано, заявивши, що його цікавить не моя персона, а сама справа. Але цього разу, вже навчений досвідом, я не дуже здивувався, коли він раптом заходився горлати, вказуючи на мене простягнутою рукою, хоч у залі, природно, і так кожен знав, що він говорив про мене. Під час попереднього слідства, вигукував він, підсудний намагався виродити себе тим, що, буцімто, був надто дурний, щоб зрозуміти помилковість своїх дій. З цим, само собою, важко погодитись, однак таке самовикриття яскраво свідчить про суперечливу натуру підсудного. (Схвальні посмішки тих, що сиділи за суддівським столом, і лагідно, наче для благословення, піднята рука судді). Але хіба відсутність здорового глузду звільняє від покарання? — запитав прокурор (як не дивно, звертаючись до публіки, яка з цього приводу нічого не могла сказати). Ні, і ще раз ні! Правда, цей факт, міг би бути пом'якшуючою обставиною, і він, мовляв, довго розмірковував, чи не слід зважити на це. Та оскільки у даній справі глупота поєднується з нахабством, він вважає, що мене слід судити з усією суворістю закону!

Цього разу я взяв собі оборонця. Під час промови державного прокурора він кілька разів крадькома усміхнувся, ніби бажаючи заспокоїти мене, що з його допомогою все буде гаразд. І дійсно, коли до нього дійшла черга, він енергійно взявся за діло. Адвокат сказав, що не має наміру вводити когось в оману і не заперечує, що, сам того не відаючи, я переступив закон, але, мабуть, не варто було згадувати тут про глупоту. Отож, це залишається на совісті прокурора. Далі він змалював мене людиною кришталево чистою, яка повсякчас тільки й дбає про добробут своїх підлеглих і яка використовує кожну нагоду, щоб зробити ближньому добро. Він вважає за свій обов'язок внести поправку до того спотвореного портрета, який тільки-но намалював прокурор.

Потім ще раз підвівся державний прокурор і заявив, що ті кілька штрихів, якими його колега доповнив портрет підсудного, мають виняткову цінність. Але щоб цей портрет засяяв перед панами суддями всіма барвами, він також хотів би дещо додати. І тут почався допит приблизно такого змісту:

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Коли, власне, ви прийшли у це місто?— Я назвав місяць і рік.— І чи мали ви намір в ньому оселитися?

Я. Ні.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Що в такому разі спонукало вас залишитися тут?

Я. Мій компаньйон попросив мене допомогти йому в роботі.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Чи були у нього якісь причини зробити вам таку пропозицію?

Я. Не розумію, яке відношення має це запитання до процесу.

СУДДЯ (стомленим голосом, не підводячи очей). Відповідайте на запитання державного прокурора і дозвольте судові вирішувати, має чи не має воно відношення до справи.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Відповідайте!

Я. Точно не знаю, що він мав на думці.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Він про це ніколи вам не говорив?

Я. Не пригадую.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Можливо, мені пощастить відсвіжити дещо у вашій пам'яті. Ви вклали які-небудь кошти у підприємство?

Я. Ні.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. А чи не могли б ви нам сказати, скільки у вас взагалі було грошей, коли ви прийшли до нашого міста?

Я. Напевно не знаю, в усякому разі дуже мало.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Будьмо точнішими. Чи вистачило б у вас коштів, щоб купити, скажімо, костюм?

Тут підхопився мій оборонець і заявив протест. Але суддя махнув випещеною рукою, і оборонець, задоволений собою, сів на своє місце.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Відповідайте!

Я. Навряд... мабуть, що ні.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Виходить, у вас зовсім не було грошей, і все ж компаньйон прийняв вас у пай на 50 процентів. Загадково! Та ми спробуємо розгадати загадку. Розкажіть нам, що трапилося з вами в цьому місті перед тим, як ви познайомилися з вашим майбутнім компаньйоном.

Я. Не пам'ятаю.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Охоче вам допоможу. Чи не затримала вас поліція за бродяжництво і жебрацтво?

Я. Так.

У залі приглушений гомін; присутні кивають один одному головами.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Отже, підсудний прийшов до міста, не маючи жодних засобів існування, і, як бродяга, змушений був давати пояснення органам охорони порядку. А чи не запропонували вам тоді негайно залишити місто?

Я. Авжеж.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Однак ви не послухалися. А що сталося потім?

Я. Ви ж знаєте, розкажіть самі!

СУДДЯ (блимнувши очима поверх окулярів без оправи). Прошу без зухвальства, вам ясно?!

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Гаразд, я розповім про це. Ви пішли у бар і зуміли переконати відвідувачів і навіть самого хазяїна в тому, що ви виграли головний виграш лотереї. Потім,— це теж доповнить ваш портрет,— ви як справжній аферист їли й пили! Певна річ, задарма — чи не так?

Я. Про виграш я нікому не говорив.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Он як, не говорили! І навіть не помітили, що всі вважають вас за людину, яка виграла!

Я. Ні, помітив.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. І все сталося, звісно, само собою, без вашої участі! А за їжу та випивку ви заплатили?

Я. Мене частував бармен.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Ах, як мило! З якої це речі?

Я. Тому, що він мав мене за власника головного виграшу, хоч я й запевняв його, що це не так.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР (схиливши голову набік). Суд вважатиме ваші відповіді за те, чим вони є насправді — за огидні викрути шахрая!

Знову підхопився мій оборонець. «Неприпустимо,— вигукнув він,— щоб пан державний прокурор випереджав рішення суду!» Суддя лагідно посміхнувся до державного прокурора і сказав: «Прошу далі!».

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Хіба вам запропонували стати компаньйоном не завдяки отому уявному виграшеві?

Я. Саме завдяки йому.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. І ви, з притаманною вам чесністю, пояснили чоловікові все, як є?

Я. Авжеж.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. І незважаючи на це, він не відмовився од своєї пропозиції?

Я. Ні.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Невже ви насправді такий наївний, що гадаєте, нібито суд повірить цьому?

Ні, я не був наївним. Справа здавалася настільки ясною, що цього разу не протестував навіть мій оборонець.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Ви, певне, бродяга з неабиякими здібностями!

(Схвальний сміх усіх присутніх).

Я. Як бачите! (Я навіть не посміхнувся, однак суддя гримнув на мене: «Не смійтеся, наче дурник!»).

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. Другого дня ви разом із своїм компаньйоном пішли в банк і зажадали, щоб вам відкрили кредит — і вам його відкрили?

Я. Егеж.

ДЕРЖАВНИЙ ПРОКУРОР. І вам не соромно ганьбити вашого нині покійного компаньйона, за передчасну смерть якого ви несете чи не найбільшу відповідальність, твердячи, буцімто він свідомо дав фальшиві відомості, щоб одержати гроші?!

(Знову гомін. Суддя, що досі сидів, спершись ліктем на бюро, відкинувся назад і заплющив очі. Видно, йому стало моторошно від такої підлоти).

Ніхто в залі не йняв мені віри. Державний прокурор вимагав для мене шість місяців ув'язнення, але судді з їхнім ангельським милосердям присудили лише три, та ще й з правом відбути їх умовно. Потім голова суду прочитав сувору нотацію, й мені дозволили піти. Навіть оборонець не подав мені руки.

У таких випадках слід пам'ятати про власну гідність і не зважати на людські пересуди. Але коли ви йдете вулицею після судового процесу, на якому вас засудили до трьох місяців ув'язнення, люди здаються зовсім іншими, і ви старанно обминаєте їх. Можна до глибини душі зневажати наш суспільний лад і всю фальш нашого суспільства, однак у таку хвилину навіть дякуєш суспільству за те, що воно відвертається од тебе і, наче розбещена дитина, береться за нову іграшку.

Того дня мені не хотілося бачити нікого, і я поплентався ген за місто, схрестивши руки за спиною і, за своєю давньою звичкою, похиливши голову. Щоб дати лад думкам і прийняти певне рішення,— я ще не знав, яким буде це рішення, але воно визрівало в душі, незважаючи на всю мою інертність,— мені потрібен був час і дозвілля. «Щось має трапитися,— сказав я сам до себе,— адже недарма останнім часом я все з більшою насолодою поринаю у свої мрії і, наче школярка після першого поцілунку, прагну щастя і безтурботного життя».

Настав вечір; манівцями я пройшов туди, де заснув колись, перш ніж увійти в це містечко. Тенісний корт був порожній, і яблуня, привітна й незаймана, стояла на своєму місці. Схвильований, я обережно сів на траву й поглянув униз, де виблискували в промінні призахідного сонця величезні скляні корпуси моєї фабрики. Я залюбки подався б геть, щоб ніколи більше не приходити сюди, і, йдучи за зірками на південь, назустріч морю, зміряти всю широчінь світу власними ногами. Мені кортіло почати все заново. Але як відірватись од усього, що тримає мене тут? Як?!

І коли я так сидів, спершись спиною об стовбур яблуні, мені на думку спало одне рішення. Геніального в ньому не було нічого, але все-таки це був вихід, і я ухопився за нього, як утопаючий хапається за соломинку.

* * *

— Мені хотілося з кимось порадитись, але я був самотній. Відчуття, що я стою якось осторонь від людей, не полишає мене навіть тоді, коли довкола вирує шумливе товариство. Тільки я усвідомлюю цю самотність рідко. Хіба коли думаю про Бійю, або коли до болю хочеться, щоб поряд була щира людина, з якою можна поділитися своїми планами. Тут я і згадав про Бабусю й негайно подався до неї.

Було вже пізно, але старі люди сплять мало. Коли Мишка ввела мене до кімнати, стара замість привітання мовила:

— А чи не здається вам, що вдиратися серед ночі у спальню жінки непристойно?

— Авжеж,— відповів я.— Тільки палка любов або ж доконечна потреба можуть бути виправданням.

— Потреба? Вам потрібні гроші? Скільки?

— Ні, не гроші, а порада.

— О, яка підступність! Вам хочеться, щоб я разом з вами несла тягар відповідальності за ваші злощасні справи?

Я розповів їй, як закінчився процес і спробував змалювати своє становище. Бабуся слухала, і в очах у неї спалахували лукаві вогники. Трохи згодом вона сказала:

— Хіба я першого ж дня не радила вам піти звідси? Що ви тут загубили, дурнику? У цьому закутку, де нудно, наче в акваріумі!

— Я й піду звідси!

— А старий мотлох продасте?

Бабуся мала на увазі фабрику. О, це була гідна подиву жінка. Сама багата, вона ніколи не соромилась виявити зневагу до власності. Я відповів, що гроші в дорозі мені скоріше заважатимуть, аніж допоможуть, і що я маю намір усе підприємство подарувати робітникам. І я прийшов, мовляв, сюди заради того, щоб почути її думку з цього приводу.

Якусь мить вона мовчки дивилась на мене, потім мовила:

— Справді, вам пора звідси тікати. Така добросердна ідея може сяйнути тільки тут. Подарувати робітникам! Ще, чого доброго, біля входу на фабрику стоятиме ваше погруддя з написом: «Засновникові — вдячний колектив». Чи не у власних штанях знайшли ви цю оригінальну ідею, садовий ви гноме? Та ви ж нудотніший за вчителя недільної школи! Або ви додумаєтесь до чогось розумнішого, або я шкодуватиму за

кожною годиною, яку змарнувала, базікаючи з вами. Подарувати робітникам! Наплодити цілий мурашник дрібних капіталістів! І з отакою ідеєю наважилися ви прийти до мене, відібрати хвилини сну та ще й розхвилювати! Щось оригінальне, мій любий, і до того ж не озираючись, чи приємно це комусь! Якось ви розповідали мені про одну дівчину... як її звали?

— Бійя.

— Вірно! Бійя. Розшукайте її і, коли знайдете це дитя, завітайте до мене! Я хочу з нею познайомитись. А зараз ідіть! Дайте мені на прощання вашу руку. Я хочу бачити вас із Бійєю, або зовсім не приходьте. І не зволікайте надто довго, в мене лишилося небагато часу.

Легко було їй говорити! Мій мозок наче затуманило, я нічого не міг придумати. Кілька тижнів я марно сушив собі голову і, можливо, так ні до чого й не додумався б, якби одного ранку, сумно плентаючись на роботу, не побачив біля дротяної сітки, якою було обнесено мою фабрику, незнайомого волоцюгу. У нього були яскраві стоптані черевики, брудні штани й дірка на рукаві.

Я став поруч нього, і ми разом спостерігали за гомінкою метушнею на подвір'ї

фабрики. Кілька разів він крадькома зиркнув на мене, потім плюнув крізь дротяну загорожу й запитав:

— Кому все це належить?

— Та є тут один,— відповів я.

Він іще раз сплюнув.

— Здорово, мабуть, живе, як гадаєш, приятелю?

— Власник? Та тобі в його шкурі, певно, не дуже б сподобалося. Ти сьогодні їв?

— Як тобі сказати. Перехопив трохи.

— Ходімо!— Я повів його в їдальню і звелів нагодувати. Спершу я подумав, що можна було б й о м у подарувати увесь цей мотлох, але коли побачив, як він спокійно жує, мені стало шкода його підводити. Наївшись, він витер тильною стороною руки рота і сказав:

— А ти тут, мабуть, неабияке цабе, раз усі тебе слухаються.

— Я — хазяїн фабрики.

Це був чарівний бродяга з порослим щетиною підборіддям і брудною шиєю. Він не дав вивести себе з рівноваги, а тільки промовив:

— Ти?— І відригнув; трохи згодом він додав:— Чого ж це ми з тобою на «ти»? Так не годиться.

— Облиш,— відповів я, і мені захотілось поцілувати його: адже я теж волоцюга.

Спочатку він начебто силкувався в усьому розібратись, а потім кивнув головою.

— Одначе здорово ти живеш! Працювати не треба, їж, скільки хочеш, і шампанського досхочу.— Він підморгнув.— І жінки, правда ж?

— Ти живеш краще!

— Е ні. Бурлакувати добре, поки молодий. В моєму віці пора вже десь осісти. А який у тебе клопіт?

— Конкуренти,— відповів я. І тут мене осяяла ідея: конкуренти, авжеж! Це припаде до смаку навіть Бабусі.— Ходімо до мене в кабінет!— вигукнув я і потяг його за собою. Я звелів подати шампанського, потім ми пили, співали, обнімались, і він натискав на всі кнопки й радів, коли на сигнал з'являлася вродлива дівчина або бундючний службовець, яким він говорив:

— Ні, ні, не треба нічого. Я просто так...

Не надокучатиму вам подробицями, пане професор. Що було далі, ви знаєте. Моєму побратимові з брудною шиєю я не міг подарувати всієї фабрики. Було б надто жорстоко обдурити того, хто навіть не підозрює, що на нього чекає, скориставшись із людської пристрасті натискувати кнопки. Я подарував йому тільки один цех, а решту — своїм конкурентам.

— Що я з ним робитиму?— захвилювався він. Я пояснив, що йому взагалі нічого не доведеться робити, бо нові власники фабрики куплять у нього цех.

— Скільки мені з них заправити?

Я відповів, що не знаю, але порадив йому перших п'ять пропозицій відхилити і лише на шосту погодитися.

— Гаразд, я запам'ятаю! П'ять разів — ні, а потім — так. Ну, а які в тебе наміри?

— Піду бродити.

Він поцікавився, куди я подамся, і я розповів. Побратим дав мені багато добрих порад, адже сам він сходив чимало шляхів.

Все інше ми залагодили досить швидко. Коли я підписав дарчий акт, у панів конкурентів виступили сльози на очах. Вони, мовляв, до суду й гадки не мали, що все так обернеться.

Я дав трохи грошей моєму вуличному братові, щоб йому легше було чекати купчої, узяв собі кілька банкнот і вирушив у путь, випивши у барі на Головній вулиці чарку коньяку на дорогу.

* * *

Професор запропонував відвезти мене в лікарню машиною; але я волів пройти пішки. Я попрощався, ще раз стерпів незмінну посмішку його дружини, коли вона пошепки (діти спали) побажала мені в коридорі «на добраніч», і пішов додому. Як це зараз дивно звучить, коли я кажу: «додому»! Я пішов назад у лікарню. Періщив дощ, і мене огорнув легкий смуток. Стояла така темрява, що попереду вже за кілька кроків нічого не було видно, і ця коротенька нічна прогулянка викарбувалась у мене в пам'яті, як і та мандрівка з Косооким, враження від якої я й досі не можу позбутися.

За п'ять днів мене виписали. Всі поводилися зі мною чемно: професор, Полум'я і санітар. Лише Косоокий вигукнув мені навздогін:

— Свиня! Бодай тебе вовки з'їли!

Потім я вийшов у двір, за спиною в мене зарипіли двері, але я не обернувся, хоч і знав, що вгорі Полум'я і професор дивляться мені услід. Я вирушав у путь з боязкою безпорадністю. Опуклою доріжкою, посипаною гравієм, схожою на паперову смужку, кинуту на зелений килим парку, я вийшов на вулицю.

І от я знову мандрую. За цей час я постарішав; не втомився, а тільки постарішав; я насолоджуюсь кожною миттю життя і здивовано спостерігаю, як із неї вилущується майбутнє. Мені здається, ніби пісок, ліси і луки поволі плинуть повз мене, а я стою на одному місці. Куди це все несеться? Навіщо? Я не знаю, але природа затамувала подих, наче перед якимось важливим рішенням. Може, вона теж вагається, перед тим як порвати з надійною сучасністю і поринути в непевне майбутнє?

* * *

Все йде так, як я собі й уявляв: правда, життя мені здається трохи галасливішим, бо я відвик од людей. Пісок, дерева з темними густими кронами і морська блакить із тремтливими мечами сонячних променів. Вже багато годин підряд я відчуваю його близькість. «Он за тим ланцюгом пагорбів,— говорив я собі,— або ж за наступним!» Але й цього вечора я не дійшов до моря, а вмостився на ще теплому від сонця камінні під якимсь деревом; моє обличчя обвівав солонкуватий вітер, наді мною тріщали цикади.

Прокинувся я раннього ранку і за годину, вийшовши з лісу пиній, побачив його внизу, прямо піді мною. Море!

Я зійшов на берег і сів у якомусь парку, де поміж деревами снували офіціанти в білому. Тут я написав дві листівки: професорові і Полум'ю. Бійї написати я не міг — хто зна, де вона зараз? Але я думав про неї, стоячи на піску, з черевиками в руках і підкоченими штаньми, нічого не відчуваючи, окрім хвиль, що пестили пальці моїх ніг. Я безперервно думаю про неї, і навіть коли вимовляю «море» або «пісок», однаково думаю «Бійя».

Ніч тут спокійна. Я сиджу біля древнього кам'яного муру, підібгавши ноги і впершись підборіддям у коліна. Зорі і далеко в морі вогні рибальських човнів. Незабаром я піду звідси: іще тільки чверть години — а може й більше — потішу своє серце, а потім піду.

Але де може бути Бійя? І де ще можу бути я, коли не біля неї? Бабуся — мудра жінка, я шукатиму Бійю!

Адже в мене немає мети; переді мною простяглися лиш дороги. І ці дороги — моя мета!

З німецької переклав
Яків ПРИЛИПКО

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

РОСТЕМО! За статистичними даними, зібраними у Женеві, виходить, що з плином часу людськість стає все вищою на зріст. Встановлено, наприклад, що за післявоєнний час люди стали вищими, ніж були до війни. В зв'язку з цим у Західній Європі почали випускати нові ліжка, довші за розміром.

КІНО ГОРИТЬ. За минулий рік кількість кіноглядачів у Західній Німеччині зменшилась на мільйон чоловік. Власники кіностудій пояснюють цей факт надто високими цінами на квитки й конкуренцією телебачення.

ВИГАДАНІ ПТАХИ. В роки 1903—1916 в Гастінгсі жив препаратор птахів і збройовий майстер Джордж Брістоу. Він описав 32 види і підвиди птахів, які на Британських островах ніде більше не зустрічалися. Птахів було занесено до книги англійської фауни. Лише тепер виявилося, що ці «раритети з Гастінгса» ніколи не існували і були вигадані веселим майстром.

КУРІННЯ — ЗЛО. Одна з нью-йоркських торговельних фірм рекламує нові портсигари, сполучені з годинниковим механізмом, який дозволяє відкривати портсигар лише через певний проміжок часу. Винахід цей належить колективу, до якого входять інженер, психолог і лікар. Новий винахід має допомогти курцям, які забагато палять.

БЕЗПЕРСПЕКТИВНИЙ БІЗНЕС. У 1961 році кількість осіб, висвячених Ватіканом на попів, була найнижчою за весь період від 1789 року.

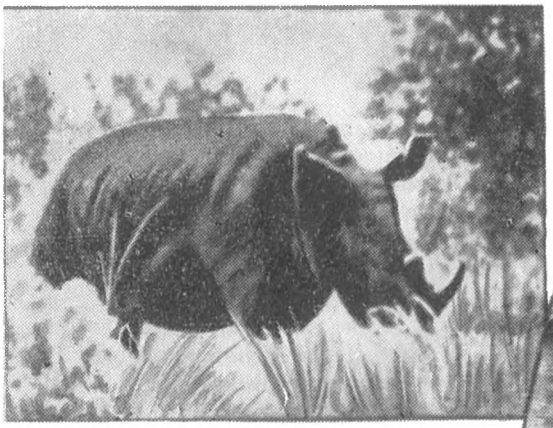

Ольгерд БУДРЕВИЧ
польський журналіст

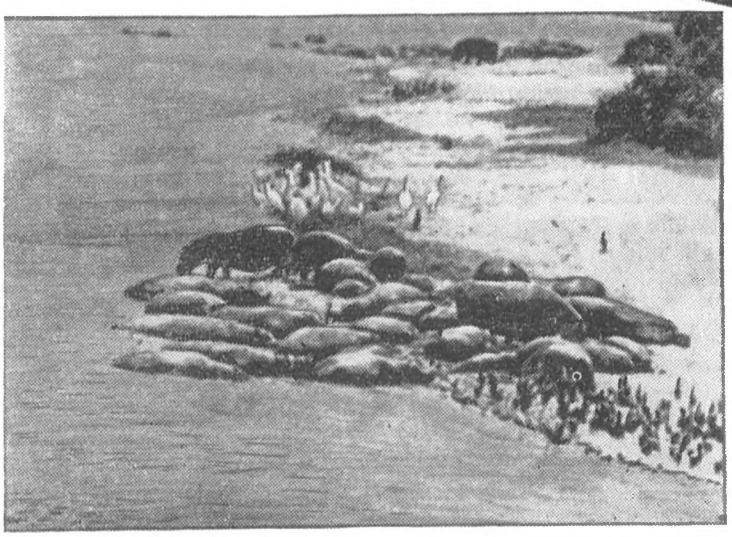

НЕ ЧІПАЙТЕ ЖИРАФ...

Раптом на шосе вибігла антилопа. Вона злякано здригнулася, зупинилася на мить і полетіла вздовж ряду автомашин, клацаючи копитцями по асфальту.

Машини загальмували, від'їхали вбік, даючи дорогу тварині.

Це трапилося на світанку, поблизу Найробі, коли білі чиновники поспішали на своїх машинах із заміських резиденцій до міста. Хтось викликав охорону. За кілька хвилин з'явилися люди, які спритно зігнали антилопу з шосе у сторону заповідника.

Автомашини знову рушили, щоб за чверть години дістатися до Принсес Вей — чудового бульвару, величезного квітника Найробі.

Випадок з антилопою, як мене запевнили мої друзі, подружжя Марія і Маріан Сітови, звичайний у Кенії. Житель Східної Африки ані на хвилину не має права забувати про існування диких тварин — цього багатства континенту.

Втім, саме тваринному світу Африки загрожує знищення: з кожним роком гине все більше рідкісних звірів.

Уряди африканських країн створюють спеціальні міністерства у справах охорони диких тварин; цією проблемою займаються найвідоміші спеціалісти. Вона привертає увагу і письменників та журналістів, які прибувають сюди з-за кордону для вивчення політичних чи наукових питань.

Я пригадую, як у Дар-ес-Саламі під час збирання матеріалів про життя новонародженої держави Танганьїки, я випадково зустрівся з худорлявою, рухливою людиною — славетним мисливцем Нонга Пелекатойо. Він мав на своєму рахунку понад тисячу забитих слонів. Я відразу забув про всі інші проблеми, мою увагу привернули екзотичні тварини цієї країни. Вони роблять Африку унікумом серед інших материків. Більше того, немає жодного континенту, де б тварини займали таке важливе місце в щоденному житті.

Я вважав за свій обов'язок докладніше вивчити цей незнайомий мені світ. З цією метою я і відвідав Королівський Національний парк поблизу Найробі — один з найбільших у світі заповідників диких тварин.

СУЧАСНИЙ НОЇВ КОВЧЕГ

Від центру столиці Кенії до парку — сім кілометрів. Якщо дме добрячий вітерець, відвідувачі кафе перед готелем «Нью-Стенлі» у Найробі можуть почути рикання левів.

З асфальтового шосе, що тягнеться аж до Момбаси, ми повертаємо ліворуч на грунтову дорогу. Перед нами — високий дротяний паркан, який нагадує огорожу концентраційного табору. З ним різко контрастує в'їзна брама — велика, вкрита соломою хатина. У ній два величеньких отвори, крізь які в обох напрямках рухаються автомобілі.

З нас беруть п'ять шілінгів за квиток і запрошують швидше проїхати, бо ззаду вже стоять ще дві машини.

Оглядати парк дозволяється виключно з вікон автомашини. Всю територію парку перетинають вузькі вимощені дороги, по яких в усіх напрямках з ранку до глибокої ночі сновигають тисячі автомашин. На відстані кількох кроків від в'їзду встановлено величезні щити, які застерігають: «Не виходьте з машини!», «Жодної собаки у машині!». Не знаю, чи встигли ми від'їхати якихось п'ятсот метрів, коли пан Сітови раптом загальмував. Дорогу поволі переходила жирафа. Я подивився їй услід і там, у високій траві, побачив кілька жирафиних ший, що погойдувалися з боку на бік. Поблизу них стояли дві машини, пасажири знімали жираф на кіноплівку. Тварини, не звертаючи ніякої уваги на людей, щось жували, потім піднялися і поволі пішли геть.

Вперше у житті я бачив цих тварин у такій кількості, і враження від цього було надзвичайне. Я хотів зробити кілька фото, але, на жаль, жодна з жираф не «посміхнулася» в мій апарат.

Так почалося наше знайомство з цим величезним зоологічним садом. Разом з іншими автомобілями ми проїжджали кілометр за кілометром, залишаючи за собою густі хмари червоної пилюки.

104 квадратних кілометри — така площа цього сучасного Ноїва ковчега. 14 тисяч тварин різних видів живуть тут в умовах цілковитої свободи. Вони самі добувають собі їжу, власними силами борються за життя. Тільки металеві кільця на тваринах вносять щось чуже в цей природний краєвид і атмосферу Африки.

ХТО БАЧИВ ЛЕВІВ?

По черзі оглядаємо всіх тварин. У якійсь річці бовтаються гіпопотами. Вони прискають один на одного водою, зникають під водою на три-чотири хвилини, потім виходять на берег і вкриваються дивним червоним потом.

У степу, серед високих трав пасуться живі ілюстрації до книжок Брема: страуси, стрункі газелі, смугасті зебри. Наше захоплення викликали зграйки антилоп. Ми зупиняємо машину, і на нас дивиться кілька десятків пар блискучих очей, потім тендітні постаті відвертаються і йдуть витонченою ходою.

Особливе враження справляють мавпи. Великий гурт павіанів розташувався над озером. Здалека ми бачимо кілька машин, обліплених мавпами. Вони випрошують банани, ласощі. В одній з машин не щільно зачинене вікно. Величезний павіан блискавичним рухом, засунувши всередину лапу, зриває з голови якоїсь дами солом'яний капелюшок. У машині зчиняється галас, мавпи теж відповідають криком.

В той самий момент, на нашу машину падає «середнього калібру» павіан. Ми не маємо чим його пригостити. Він розчарований. Потім на капот залазить ще трійка мавп.

У невеличкому болотці спить п'ятиметровий крокодил. Іноді такі екземпляри досягають і шести метрів. Якщо вони впіймають людину, то спочатку тримають її кілька годин під водою, а потім з'їдають.

Перед нами проносяться гну, куду і багато інших рогатих створінь.

Прогулянка по парку нагадує пригодницький фільм Діснея. Мій приятель Маріан Сітови вже кілька років живе у Найробі, і відвідує парк, може, у сотий раз. Він весь час повторює:

— Це все нічого, а от леви...

Їдемо у пошуках левів. Зупиняємо машину, запитуємо, чи бачив хто царя звірів? Зрештою нам пощастило. На обрії бачимо нагромадження автомобілів. З усіх машин висуваються постаті, озброєні кінокамерами.

У центрі, між машинами, лежать у затінку на траві два леви. Він і вона. Куняють. Великий «шевроле» ледь не торкається звіриного монарха. Торохкотять мотори, стрекочуть апарати, щебечуть дітлахи. У якийсь момент лев піднімає гривасту голову і з смертельним сумом у очах озирається навкруги. Відразу всі затихають, у машинах піднімаються вікна. Голова лева важко падає на траву, і туристи відновлюють свою роботу.

Сповнені вражень, збуджені зустріччю з «справжньою твариною», виїжджаємо звідси.

ДЛЯ ТВАРИН ЧИ ДЛЯ ЛЮДЕЙ?

Тепер ми оглядаємо флору цього краю, де переважає широкий степ з кущами. Зрідка трапляються дерева парасолевидної форми, акації, мигдаль. На них сила-силенна птахів.

У національних парках заборонено полювання. Це єдиний засіб запобігти винищенню тварин у степах і джунглях. Але внаслідок браконьєрства гинуть чудові зразки африканської фауни. Кількість левів, слонів, горил, носорогів, жираф зменшується на очах. Протягом тільки одного року лише у Східній Африці гине близько мільйона диких тварин.

Отруєні стріли браконьєрів вбивають півторатонних носорогів заради метрового рогу, який вони продають у Індію на «життєдайний порошок». У великій кількості винищуються найбільші слони. Місцеві жителі продають слонову кістку по 40 центів за кілограм, а перекупники висилають її до Європи і Америки по 20 доларів за кілограм. Недавно знайшли рештки 1283 слонів. У всіх були вирвані ікла.

Жираф і антилоп вбивають заради їх хвостів: ними дуже зручно відганяти мух. Мисливець отримує за кожний хвіст один долар.

У Кенії залишилося ледве 2500 носорогів, лише 2000 левів і кілька сотень великих жираф.

Правда, у країні існує закон, за яким браконьєрам загрожує ув'язнення до 5 років або штраф у 2800 доларів. Проте цей закон карає тільки негрів.

„САФАРІ"

Великий інтерес до тваринного світу Африки використовують бізнесмени.

У Найробі діють численні мисливські експедиції, так звані, «сафарі», але тільки 20 процентів членів цих експедицій їдуть на полювання, щоб щось забити, решта ж бере з собою лише фотоапарати.

Приміський парк у Найробі можна відвідувати лише на машині. Це викликано тим, що тварини не нападають на автомобілі, бо, як вважають, запах бензину забиває запах людей. Але ж за таксі потрібно заплатити і чимало.

Поблизу гори Кенія на висоті дев'яти метрів споруджено широку платформу, з якої через спеціальний перископ можна побачити (за гроші, звичайно) невелике озеро і штучний місяць, який освітлює вночі береги і воду. До цього озера тварини ходять на водопій.

Хуліо Гарсіа Еспіноза.

ХУЛІО ГАРСІА ЕСПІНОЗА

На початку 50-х років в італійській школі «Експериментальний центр кінематографії» вчилися молоді кіномитці з різних країн світу. Викладачі — а серед них були такі видатні майстри італійського кіно, як Чезаре Дзаваттіні, Де Сантіс та інші — вважали одним з найталановитіших учнів молодого кубинця Хуліо Гарсіа Еспінозу. Вони передрікали юнаку блискуче майбутнє і пропонували назавжди залишитися працювати в Італії.

Але молодий кубинець повернувся на батьківщину. Це сталося 1952 року. Юнака кликали на Кубу не лише суто кінематографічні справи. «Клуб молодих кіномитців» в Гавані, який незабаром очолив Еспіноза, став не тільки мистецьким центром, він перетворився на один з осередків революційної боротьби проти ненависного режиму Батісти.

Незабаром після повернення на Кубу Хуліо Гарсіа Еспіноза створив свій перший короткометражний документальний фільм. На кількох сотнях метрів плівки молодий митець виразно розповів про тяжке життя кубинських селян, про їх злидні, безправність та нелюдські страждання.

Кінематографісти високо оцінили першу роботу талановитого режисера. Втім, зовсім іншу оцінку дав фільмові уряд Батісти. Його було негайно ж заборонено, а автор потрапив до в'язниці...

З в'язниці Еспіноза вийшов загартованим революціонером; тепер для нього був лише один шлях — в гори Сьєрра-Маестра, до Фіделя Кастро. Він став організатором перших кінозйомок в армії Фіделя. Саме завдяки Еспінозі світ має тепер кінодокументи про кубинську революцію.

Коли кубинський народ скинув режим диктатора Батісти, Хуліо Гарсіа Еспіноза в лавах революційної армії повертається до Гавани. Починається новий період в його житті, радісний період напруженої, натхненної творчості.

За короткий час Еспіноза написав сценарії двох документальних фільмів на теми

надзвичайно актуальні для нової Куби.

Хуліо Гарсіа Еспіноза і його товариші вміло використовують усі публіцистичні можливості документального жанру кіно, швидко і переконливо відгукуються на найпекучіші проблеми часу.

Але Еспіноза не обмежується лише документальним жанром. Він починає працювати над сатиричною комедією «Куба танцює». Це влучна сатира на прогнилий і продажний режим Батісти, від якого Куба щойно звільнилася. Вже в цьому першому повнометражному фільмі виявились неабиякі режисерські здібності кіномитця.

Невдовзі з'являється його наступний фільм «Молодий повстанець» за сценарієм видатного італійського сценариста, в недалекому минулому вчителя Еспінози — Чезаре Дзаваттіні.

Коли кубинського режисера запитують, на які мистецькі зразки він орієнтується, у кого він вчився і вчиться зараз, Еспіноза одразу згадує про роки свого перебування в Італії. Але з особливою вдячністю він говорить про радянське кіномистецтво, називаючи імена Ейзенштейна, Пудовкіна та Довженка.

Хуліо Гарсіа Еспіноза очолив на Кубі всю справу кінематографії. Він відповідає за роботу вітчизняних кіностудій, щотижня бере участь у випуску чергового номера кіножурналу, а кожні два тижні — чергового науково-популярного фільму. 60 документальних і 8 повнометражних художніх фільмів на рік — ось програма кубинської кінематографії!

«Ми дуже вдячні нашим друзям,— говорить Хуліо Гарсіа Еспіноза.— Радянські і чехословацькі кіномитці, митці Німецької Демократичної Республіки по-братньому допомагають нам. Спасибі їм за це!»

(За матеріалами іноземної преси).

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ХУДОЖНИК-АВТОМАТ. Ви кидаєте до автомату дві однодоларові монети і через дві хвилини він видає свіжесеньку сюрреалістичну «картину». Такого робота винайшов якийсь Раймонд Аугер з Нью-Йорка. Як виявилося, «художня продукція» робота не гірша за картини живих абстракціоністів.

ЩЕ ОДИН ЗАСІБ ВИГОТОВЛЯТИ КАРТИНИ. Американський художник Стенлі Вілдотер виготовляє свої «полотна» за допомогою молотка. Він розбиває пусті пляшки з кольорового скла і наліплює осколки на картон або фанеру. Сюжет всіх його картин однаковий — атомний гриб у різних виглядах.

ЧАС — ГРОШІ. У туристському проспекті «Європа за три дні», виданому для американських туристів у Франції, на огляд творів мистецтва в Луврі передбачено... 14 секунд. Цього часу, твердить проспект, цілком досить, щоб подивитися на три основні скарби Лувру — Венеру Мілоську, Ніку Самофракійську й Мону Лізу Джоконду.

ТЮТЮНОВІ АКЦІЇ. Генеральні збори шотландської церкви звернулися до всіх церковних громад, що володіють акціями тютюнових підприємств, з проханням позбавитися цих акцій. Бо непристойно церкві одержувати свої прибутки від шкідливих для здоров'я речей. Про інші акції, прибутки від яких коштують здоров'я і життя робітникам Шотландії або колоній, у зверненні не згадується.

СПІВАЙ З РОЗБОРОМ. Суд у Ольденбурзі (ФРН) задовольнив справу про розлучення жительки міста, яка за причину розводу виставила... музичний репертуар свого чоловіка: коли дружина йшла з дому, він грав на трубі релігійний гімн «Усі дякуйте богові!».

Життя мистецтв

АВСТРАЛІЯ

Вийшов друком новий роман відомого австралійського письменника Алана Маршалла «Це — трава». Новий твір Маршалла має автобіографічний характер.

«Проза Маршалла свіжа й сильна,— пише англійський журнал «Букс енд букмен», рецензуючи книгу.— Автор добре знає й розуміє мешканців мельбурнських трущоб. Найкращі епізоди роману «Це — трава» розповідають саме про цих нещасних людей, які були найбільш відданими, щирими друзями письменника».

ІТАЛІЯ

Лукіно Вісконті знімає фільм «Гепард» за однойменним романом Томазо ді Лампедузи. Роль Анжеліки виконуватиме Клавдія Кардінале. Щоб краще уявити, як має виглядати чарівна Анжеліка, Лукіно Вісконті проглянув багато старовинних італійських мініатюр. В резуль-

Клавдія Кардінале в ролі Анжеліки.

„Інша Америка"

Американський тижневик «Ньюс уїк» нещодавно вмістив рецензію на книжку Майкла Харрінгтона «Інша Америка», в якій розповідається про тих громадян США, що при існуючому в країні добробуті ледь-ледь животіють.

«Злидні ховаються часто десь осторонь від «підметених» шляхів. Турист не бачить їх. Він не проникає в долини Пенсільванії, де є містечка, схожі на макети з старих фільмів... Американські злидні замасковані краще, ніж у будь-якій іншій країні. В США значно легше бути непогано вдягненим, ніж жити в пристойному помешканні, непогано харчуватися та мати можливість користуватися послугами лікаря».

Харрінгтон описує місця, уражені тривалою господарчою депресією, нью-йоркський Гарлем, життя бідних фермерів у деяких штатах країни та ін.

Письменник твердить, що кілька десятків мільйонів громадян США живуть з прибутків наполовину нижчих від офіційно прийнятого мінімуму.

Поруч з багатими і добре забезпеченими американцями, пише він, існує ще інша, злиденна Америка, якій уряд майже нічим не допомагає.

«Інша Америка»,— твердить «Ньюс уїк» на закінчення рецензії,— це книжка, яку не купуватимуть американці. Більшість наших громадян її зміст не цікавитиме, а ті, що зацікавляться нею, не зможуть дозволити собі витратити чотири долари, щоб її придбати».

Пам'яті Поля Елюара

Один з останніх номерів літературно-критичного журналу «Ероп» присвячений світлій пам'яті поета-комуніста Поля Елюара.

Матеріали, вміщені в журналі, відтворюють незабутній образ класика французької поезії, видатного публіциста та полум'яного борця за мир.

Про безсмертя співця свободи пише у вступній статті редактор журналу П'єр Абрахам. Робер Валетт розповідає про велику любов П. Елюара до людей. Із спогадами про свого товариша і друга виступають Жан Дюваль та П'єр Війон.

Глибокий аналіз поезій Поля Елюара, який писав так, «як птиця співає», подав Мішель Божур, а Ів Сандр оцінює вклад поета в розвиток ритміки та композиції французького вірша.

Цікаві також статті Адольфа Крупи «Елюар і Чехословаччина» і М. Ваксмахера — «Елюар в СРСР».

В кінці збірки вміщені біографічна довідка та хронологічна таблиця життя і творчості П. Елюара, складена Люсьєном Шеле.

В номері вміщено також спогади багатьох зарубіжних митців, в яких вони відтворюють образ великого сина французького народу, а також кілька листів Поля Елюара.

Поль Елюар з дочкою Сесіль. 1946 р.

„Чудовий новий Лір!"

Під таким заголовком журнал «Сіетер уорлд» вміщує рецензію Гарольда Метьюса на нову постановку уславленої трагедії Шекспіра «Король Лір» в «Королівському шекспірівському театрі» у Стретфорді-на-Ейвоні. Постановку «Короля Ліра» здійснив відомий англійський режисер Пітер Брук. Роль Ліра блискуче виконав Поль Скофілд, який належить до середнього покоління англійських акторів. «Його постать самотньо височить між акторами старшого покоління, такими як Гілгуд, Олів'є, Редгрейв, Річардсон,— писав, вітаючи Скофілда з новим успіхом, журнал «Плейз енд плейєрс»,— та молодшою генерацією (Фінней, О'Тул, Беннен), яка ще тільки розпочала тернистий підйом до вершин мистецтва».

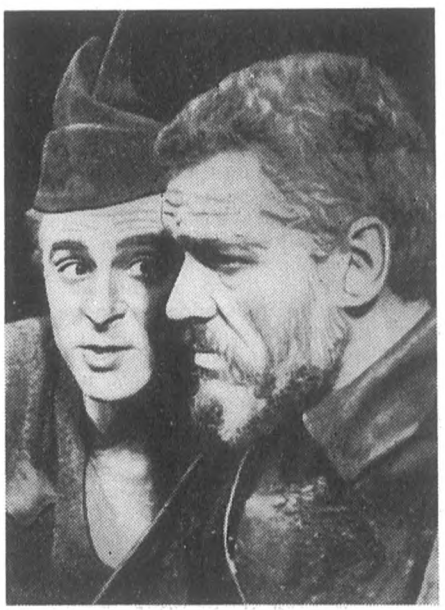

Поль Скофілд в ролі Ліра та Алек Мак Кауен в ролі блазня на сцені «Королівського шекспірівського театру».

Поль Скофілд закінчив навчання в театральній школі напередодні війни у 1939 році, робив свої перші кроки на театрі під час повітряних нальотів, а після війни утвердився в сузір'ї найталановитіших майстрів англійського театру. Радянським любителям театру Поль Скофілд відомий з гастролей у Москві як виконавець ролі Гамлета.

І от зараз англійська театральна критика й глядачі щиро вітають Скофілда з його новою успішною роботою — виконанням заголовної ролі в трагедії «Король Лір».

«Лір пана Скофілда,— зазначає рецензент «Сіетер уорлд» Гарольд Метьюс,— вписується в стиль усієї постановки. Він, щоправда, поводиться не зовсім по-королівському, але така трактовка цілком вірогідна. Його сумні очі й збентежений голос надзвичайно зворушують... Роль Ліра є важкою й стомлюючою. Але Скофілд, здається, зовсім не стомлюється».

Псевдобіографія Шерлока Холмса

Розповідають, що якось наприкінці першої світової війни сер Артур Конан-Дойль обідав з одним відомим французьким генералом. Несподівано генерал суворо глянув на свого співрозмовника і запитав:

— Між іншим, я хотів би знати, чи служить Шерлок Холмс зараз у вашій англійській армії?

— Пробачте, м-мій генерале,— почав заїкатись вкрай здивований письменник, намагаючись підшукати відповідь, яка б не образила генерала,— але ж Холмс надто старий, щоб служити в армії...

Ми згадали цю історію в зв'язку з виходом в світ двох монографій, присвячених «життю і діяльності» Шерлока Холмса. Це книжка подружжя Хардуїк «Компаньйон Шерлока Холмса», яка вийшла у видавництві «Джон Меррей» та «дослідження» Уїльяма Барінг-Гаулда «Шерлок Холмс. Біографія», випущене видавництвом «Харт-Девіс».

«Коли вигаданого Конан-Дойлем Холмса витягують з тих рамок, якими так добре обмежив його життя і діяльність сам письменник, й починають роздувати розповідь про нього до розмірів біографії людини, яка реально існувала,— пише рецензент журналу «Букс енд букмен»,— хочеться схопити таку книжку й жбурнути її під три чорти».

Колись, ще 1911 року, Рональд Нокс написав жартівливу роботу «Дослідження літератури про Шерлока Холмса». Жарт Нокса привів до несподіваних наслідків. Якщо його «дослідження» було справді написане жартома, то зараз, через 50 років, з'явилися «літературознавці», які цілком серйозно складають «справжню біографію» літературного героя.

В книзі Барінг-Гаулда, наприклад, є навіть фотографія будинку, де народився Шерлок Холмс, докладно розповідається про його дитинство і роки навчання.

Робочий момент зйомки. Лукіно Вісконті з акторами Аленом Делоном та Бертом Ланкастером.

тат було вирішено, що Кардінале виступатиме в стилізованому вбранні.

Разом з нею знімаються Берт Ланкастер, Ален Делон, Ріна Мореллі, Паоло Стоппа та Ромоло Валлі.

* * *

Відомий італійський комік Тото вирішив знімати фільм-комедію, який має відбити клопоти, пов'язані з зйомками псевдоісторичного фільму «Клеопатра» взагалі і з участю в ньому досить крикливої «зірки» Елізабет Тейлор. Фільм матиме назву «Тото і Клеопатра».

* * *

Альберто Моравіа, Васко Пратоліні та інші видатні італійські письменники опублікували маніфест на захист іспанських борців за свободу. У маніфесті вимагається негайно звільнити всіх ув'язнених іспанських патріотів і організувати міжнародне розслідування дій уряду Франко.

КНР

1962 року два найстаріших китайських видавництва — «Шаньу іньшугуань» («Комерційне книговидавництво) і «Чжунхуа» («Китай») — відзначили відповідно 65- і 50-річчя свого існування.

Встановлення в країні народної влади стало для видавництва справжнім другим народженням. У кілька разів розширився обсяг роботи, різко збільшилися тиражі книг. Зараз, наприклад, у видавництві «Шаньу іньшугуань» готується нове

видання «Ці Юань» («Потік слів») — одного з кращих китайських енциклопедичних словників, що вперше вийшов у цьому ж видавництві у 1915 році і включає понад 10.000 термінів.

Видавництво «Чжунхуа» зараз випускає, головним чином, твори китайської класичної наукової і художньої літератури. Праця майже над кожним з них включає переклад з древньої письмової мови «веньянь» на сучасну розмовну мову «байхуа», детальне дослідження і коментування текстів. Одне з найцікавіших видань 1962 року — 504 політичних трактати періоду Мінської династії.

* *
*

Останнім часом в Китаї набув великої популярності роман «Червона скеля», в якому розповідається про бойові подвиги підпільників міста Чунціна, про їхню героїчну поведінку в гоміндановсько - американських катівнях в роки національно-визвольної війни 1945—49 років. В грудні позаминулого року книга вперше побачила світ у видавництві «Китайська молодь», з того часу вийшло ще 12 видань загальним тиражем понад два мільйони примірників. Роман став також основою для багатьох сценічних переробок. Нещодавно одну з них з успіхом показав на своїй сцені колектив китайського театру залізничників.

НДР

Кілька років працював над романом «Блакитна стрічка» видатний письменник Бернгард Келлерман і завершив його перед самою смертю. Тепер цей твір підготовлений до друку і вийде спочатку в серії «Роман-газета», а потім у видавництві «Ауфбау».

ФРН

Реакційна західнонімецька преса розгорнула нову кампанію, спрямовану проти видатної німецької письменниці Анни Зегерс. Мета цієї кампанії — примусити видавництво «Лухтерганд-ферлаг» відмовитися від наміру випустити зібрання творів письменниці.

Газета «Ді вельт» вмістила відкритий лист колишнього гітлерівського писаки Петера Якостри, який закликає бойкотувати твори Анни Зегерс. Барінг-Гаулд дійшов до того, що пропонує читачеві «досі мало вивчені» відомості про знайомство Шерлока Холмса з королем Едуардом VII, письменниками Льюїсом Керроллом, Бернардом Шоу і навіть з... Карлом Марксом!

«Барінг-Гаулд,— зазначає рецензент «Букс енд букмен»,— детально розповідає про смерть Шерлока Холмса, яка сталася, мовляв, у неділю 6-го січня 1957 року. Великий сищик дожив до вельми похилого віку — аж до 103 років. Хочеться сподіватись, що бідолаха Холмс спочине нарешті в мирі, а ми, нещасні читачі, зможемо відпочити від псевдолітературознавства».

Опера за незвичайним лібретто

Угорська критика приділяє велику увагу новій опері композитора Еміля Петровича «Війна є війна», лібретто якої написано за твором угорського письменника Міклоша Губай.

...Будапешт, останні дні 1944 року, дні, коли Радянська Армія готувалася до штурму угорської столиці, коли фашистський лад в Угорщині доживав останні хвилини. Чотири особи знаходяться в одній будапештській квартирі: хазяїн квартири, його дружина, покоївка і знайомий господарів, що втік з угорської фашистської армії. Хазяї переховують його від німецького гестапо і угорських жандармів.

Протягом кількох годин в квартирі відбуваються напружені події, які завершуються трагічно. Покоївка, сама не бажаючи того, виказує втікача жандармам, які заарештовують його разом з хазяїном квартири. Незабаром на вулиці лунають два постріли. Дружина розуміє, що вони означають: її чоловіка та їхнього друга розстріляно. У розпачі вона кидається з вікна.

Сюжет, як відзначає угорська критика, дуже незвичайний для сучасної оперної драматургії. Дехто з критиків навіть виступав проти створення опери на такому матеріалі.

Прем'єра опери Е. Петровича «Війна є війна» збіглася з традиційним щорічним угорським «Тижнем музики» і була тепло сприйнята слухачами.

Газета «Непсабадшаг» відзначає, що в опері, можливо вперше в історії сучасної угорської музики, виразно й емоціонально передані страхіття війни. Засобами музики автор засудив війну і все, що вона несе з собою. Водночас музика Е. Петровича вільна від модерністських вивертів, композитор наслідує кращі зразки класичної опери.

Кіно і дипломатія

Новий датський кінофільм «Дилема» ще до того, як він вийшов на екрани, спричинився до серйозних дипломатичних ускладнень. Уряд Південно-Африканської Республіки надіслав урядові Данії ноту протесту. Датські урядовці спробували натиснути на режисера фільму Геннінга Карлсена. За Карлсена заступилася прогресивна громадськість Данії, випадок з фільмом став темою обговорення на сторінках світової преси...

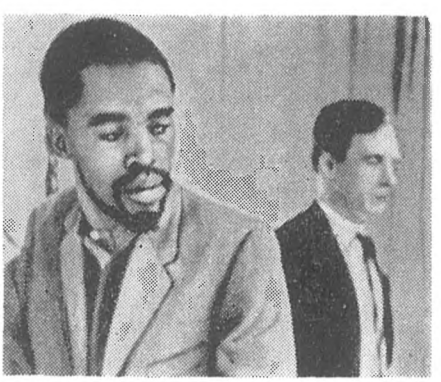

Кадр з фільму «Дилема».

Режисер Г. Карлсен, один з провідних датських кіномитців, звернувся до незвичайної для нього теми. Його новий фільм викриває расову дискримінацію негрів, фашистську політику уряду Фервурда в Південно-Африканській Республіці.

Зйомки Карлсен вирішив провести в ПАР. Дізнавшись про зміст і спрямованість фільму, уряд Фервурда, звичайно, зажадав, щоб датські кіномитці негайно ж залишили країну. Але режисерові все ж вдалося нелегально зробити відповідні зйомки. Коли власті, нарешті, вислали Карлсена з країни у примусовому порядку, він все ж вивіз кіноплівку, незважаючи на обшук, влаштований митними чиновниками.

Фільм «Дилема» вийшов на екрани Данії та інших країн. Він став обвинуваченням расизму. Європейська демократична преса високо оцінює мужність режисера Генінга Карлсена.

Сад Жігмонда Моріца

Минуло двадцять років з дня смерті класика угорської літератури Жігмонда Моріца. Переклади його творів на мови світу, карта поширення його книжок по світу дають підстави вважати Жігмонда Моріца найпопулярнішим угорським прозаїком. В цьому році, як і завжди, коли мова заходить про невмирущу творчість художника, співвітчизники добрим словом згадують не лише його твори, але й велетень-сад, вирощений Моріцом.

Закоханий в природу, Моріц часто відвідував своє рідне село Леаньфолу, а з 1912 року оселився тут назавжди. Тридцять років — половину свого життя — провів у Леаньфолу письменник. Тут він написав твори, в яких відобразив Угорщину в період між двома світовими війнами, тут плекав мрію про краще майбутнє народу, тут задумав відому «програму Бальзака» — цикл творів про історію і сучасність країни. В рідному селі він пізнав щастя і горе, тут він став відомим письменником і невтомним садівником. Тепер сад злився з навколишньою природою.

Думки Джона Брейна

Чеська газета «Культурни жівот» вмістила інтерв'ю з Джоном Брейном, автором романів «Місце нагорі» і «Життя нагорі». Англійський письменник відповів на ряд запитань словацькому журналістові Мілошу Руппельдту, поділився з ним своїми думками щодо певних літературних проблем.

— Чи вважаєте ви себе представником течії «розгніваних молодих людей»? — запитав на початку розмови Мілош Руппельдт.

Джон Брейн відповів:

— На мою думку, такої течії взагалі не існує. Це вигадка літературних критиків, які об'єднали під цією назвою цілком різних письменників, що не мають нічого спільного між собою.

— Якої ви думки про так званий французький «новий роман»?

— Я поважаю серйозність намірів представників цієї школи, поважаю їх розум, але читати їх твори не можу. Мені здається, що вони вигнали з своїх романів живих людей.

— Чи ви свідомо надаєте своїм творам певного громадсько-критичного звучання?

— Якщо письменник пише правду про речі, які він бачить, його твір обов'язково матиме соціальний зміст.

— Які ваші літературні уподобання, кого ви вважаєте своїми вчителями, чиї твори ви любите читати?

— Кожний письменник, чиї твори ви читаєте із задоволенням, стає вашим вчителем. Моїм найбільш улюбленим учителем є Толстой. Люблю я і Достоєвського, Чехова, Бальзака, Діккенса. Поважаю Кафку, бо, хоч я й не символіст і не належу до його школи, проте багато чого у нього навчився. Дуже люблю Ярослава Гашека і мені соромно, що в Англії досі немає повного перекладу «Швейка».

— Чи дає вам корисні поради літературна критика?

— Ніколи. Є дуже мало критиків, які розуміються на літературі і є водночас доброзичливими, не злостивими людьми. Я маю на увазі, головним чином, стан критики у нас і в Сполучених Штатах, де на першому плані виступає заздрість. Більшість критиків тут переконана, що книжка, яка подобається широким читацьким колам,— погана. І навпаки, якщо книжка припала до смаку лише невеликій групі читачів, наші критики автоматично вносять її до списків видатних творів.

— Який з своїх романів ви вважаєте кращим?

— Завжди той, який я в цей час саме пишу, а ще кращим вважаю той, який ще тільки збираюсь написати. Про свої плани на майбутнє я поки що нічого певного сказати не можу. Нова книга у мене ще в задумі, й було б передчасно говорити про неї.

— Чому ви повернулися до свого героя в романі «Життя нагорі?» Чи ви згодні з тими критиками, які вважають вашого Джо Лемптона сучасним англійським Жюльєном Сорелем?

— Подібне порівняння для мене велика честь. Джо Лемптона я не вигадав. Це постать дуже характерна для нашого часу. Мене цікавить цей герой, і я б дуже хотів у художній формі і далі стежити за його долею. Між іншим, таке зображення літературних героїв має в світовій літературі блискучі прецеденти, наприклад у Бальзака, а у нас, в Англії, таким прийомом користується сьогодні Ч. П. Сноу.

— Що ви можете сказати про становище письменників у Англії?

— У нас письменників не дуже шанують. Наш уряд вважає їх особами підозрілими, аморальними дикунами і, головне,— соціалістами.

— А хіба це так?

— Гадаю, що було б краще, якби письменники були ще непримиренніші. Більшість інтелігентів в Англії симпатизують ідеям соціалізму і тільки не-

Найбільшу «провину» письменниці він вбачає в тому, що вона підтримала рішучі дії уряду НДР, спрямовані на захист кордонів республіки.

НОРВЕГІЯ

В Осло відкрився музей норвезького художника Едуарда Мюнха.

Музей має стати науковим центром по вивченню творчості художника, а також загальної історії розвитку норвезького образотворчого мистецтва. Кілька залів музею призначаються для експозицій творів сучасних норвезьких художників і скульпторів.

ОАР

Під час археологічних розкопок в районі Александрійського порту науковій експедиції єгипетських вчених пощастило знайти руїни славетної вежі Фароса — одного з «семи чудес» античного світу.

Залишки цієї будови поглинуло море. Водолази натрапили також на статую Посейдона, яка увінчувала вежу.

Знахідки будуть підняті з морського дна.

ПОЛЬЩА

В польському місті Облегорек знайдено частину архіву видатного письменника Генріка Сенкевича. Серед невідомих досі документів — листи письменника до сина, швейцарські нотатки Сенкевича, матеріали про його громадську діяльність тощо.

США

Вдова Ернеста Хемінгуея назвала представникам преси твори письменника, які будуть опубліковані посмертно. В розпорядженні Мері Хемінгуей залишилося більше десяти оповідань і чотири романи Хемінгуея. Один з романів є продовженням повісті «Старий і море», в другому розповідається про Париж двадцятих років, тема третього роману — друга світова війна, а дія четвертого відбувається в Африці в 1954 ро-

ці. Того року Хемінгуей потрапив у Африці в авіаційну катастрофу і був тяжко поранений.

Час і місце опублікування цих творів вдова письменника поки що конкретно не визначила.

* * *

Американський режисер Стенлі Крамер — автор фільмів «На березі» та «Суд у Нюрнберзі» — знімає фільм під назвою «Цей божевільний, божевільний, божевільний світ». Події фільму відбуваються у вигаданій країні. В головних ролях знімаються відомі американські актори Спенсер Трейсі, Міккі Рунс, Едді Адамс.

* * *

«Найвизначніша подія на театральному Бродвеї» — так називає американська преса участь відомої італійської артистки Анни Маньяні у виставі «Матінка Кураж» за твором Бертольта Брехта.

УГОРЩИНА

Вперше угорською мовою вийшло повне видання «Божественної комедії» Данте. Цей твір переклала група угорських поетів, загальну редакцію здійснив Тібор Кардош. Критика високо оцінює якість перекладів.

ФРАНЦІЯ

Французький режисер Жан-П'єр Мельвіль розпочав зйомку свого першого кольорового широкоформатного фільму за романом Сіменона «Старший з родини Фершо». Жан-П'єр Мельвіль написав сам сценарій і діалоги цього фільму. В кінокартині зайняті актори Жан-Поль Бельмондо, Мішель Мерсьє, Шарль Ванель.

* * *

Поблизу Ніцци передбачається збудувати велике французьке кіномісто, щось на зразок американського Голлівуда або італійської Чінечітти.

велика частина митців підтримує існуючий лад. Взагалі літератори в нашій країні завжди боролися за соціальний прогрес.

— Яка ваша думка про сьогоднішній світ, про його майбутнє?

— Сьогодні дуже важко говорити про майбутнє. Адже людство поки що стоїть перед загрозою війни. Тому кожний в міру своїх сил мусить боротися за збереження миру. Треба звикнути до думки, що всі люди — брати. Сьогодні життєво необхідно, щоб ми зрозуміли одне одного. Коли я недавно був у Радянському Союзі, всюди у своїх виступах я підкреслював, що треба забути про те, що нас роз'єднує і, навпаки, зосередитись на тому, що нас об'єднує. І робити це треба, не шкодуючи сил.

„Троїл і Крессіда" на лондонській сцені

Сцена з вистави «Троїл і Крессіда» у виконанні Дороті Тьютін та Яна Хольма.

Трагедія Шекспіра «Троїл і Крессіда», написана великим драматургом 1602 року, належить до числа тих його творів, які дуже рідко можна побачити в сценічному варіанті. В Англії вона була поставлена 1960 року в Стретфорді-на-Ейвоні з Дороті Тьютін та Денхольмом Елліотом в заголовних ролях.

В театральному сезоні 1962/63 років трагедію «Троїл і Крессіда» нарешті побачив і лондонський глядач на сцені театру «Алдвіч». Крессіду, як і три роки тому, грає відома англійська актриса Дороті Тьютін, яка славиться блискучим виконанням ролей шекспірівських героїнь, а роль Троїла доручена молодому актору Яну Хольму.

П'єса «Троїл і Крессіда» містить у собі великі труднощі для постановника і виконавців, бо з сатиричної комедії вона переростає на глибоку трагедію.

Проте лондонський театральний критик Пітер Робертс зазначає, що, незважаючи на це, акторський та режисерський склад трупи блискуче справилися із своїм важким завданням.

Шедеври народних умільців

З давніх-давен Румунія славилася своїм гончарним виробництвом. У найвіддаленіших куточках країни працювали першокласні майстри, що виготовляли чудову порцеляну, скляні статуетки, прекрасний кольоровий посуд. Завдяки високому художньому рівню гончарних виробів, це ремесло перебувало й перебуває в безпосередньому зв'язку з іншими видами народної творчості. Цим і пояснюється інтерес у сьогоднішній Румунії до народної кераміки — цієї колективної творчості селян-художників. Академія Наук Румунської Республіки,

музеї народної творчості дбайливо вивчають це цікаве мистецтво, в країні публікуються серйозні дослідження з цієї галузі, створюються фільми, виставки.

В Молдові, одному з районів Румунії, є кілька центрів керамічного виробництва. Особливо цікава чорна кераміка, яка виготовляється на гончарному крузі з глиняної маси. Такі вироби відзначаються вишуканістю форм, вони прикрашені металевим орнаментом у вигляді кружалець, спіралей і гілочок. Особливо оригінально орнаментують посуд селяни села Марджиня, у північно-західній Молдові. Такий посуд роблять також і в Трансільванії — в Медеращі.

Гончарні вироби північної Трансільванії — Марамуреша і особливо Цара-Оашулуй — є взірцями класичної румунської кераміки. Вони тішать око чудовими барвами. Прикраси на цьому посуді — глечиках оригінальної форми — роблять, здебільшого, у вигляді зірочок або кружалець, а орнамент, головним чином, рослинний.

В Західній Румунії керамічний посуд відрізняється вишуканою формою, має натуральний колір обпаленої глини і прикрашається барвистим геометричним орнаментом із кольорової глини.

Недалеко від міста Арада, у селі Бирза, виготовляється кераміка, яка, на думку цінителів, є найкращою за художніми якостями в усьому румунському гончарному виробництві. Бирзанський посуд нагадує античні грецькі вази.

В орнаментації Арджешської кераміки відбивається сучасність. Наприклад, остання серія іграшок із обпаленої глини і свищики набрали форму мотоцикла, вертольота, літака тощо.

Загальними рисами румунської кераміки є її утілітарний характер і поєднання древніх традицій з сучасним орнаментом.

Твори румунських умільців набули популярності не тільки в своїй країні; вони користуються величезним попитом і на міжнародних ярмарках.

Келих і свищик з квітковим і анімалістичним орнаментом (Муреш-Угорська автономна область).

Жовта ваза для квітів з кобальтовим орнаментом (область Агніт).

Вироби області Арджеш.

Французькі власті вже затвердили проект нового кіноміста, але ще й досі залишається невирішеним найважливіше питання — хто фінансуватиме будівництво. Уряд відмовляється надавати кошти, киваючи вбік великих кінофірм.

* *
*

Нещодавно в Парижі, повернувшись із закордонного турне, показав свою нову програму Ів Монтан. Він проспівав 12 нових пісень на тексти віршів Превера, Арагона та Аполлінера, а також виконав дотепний скетч «Телеграма».

* *
*

Організація «Рух проти расизму, антисемітизму, за мир у всьому світі» нагородила премією «Фратерніте», яка щороку присуджується діячам культури, відомого письменника Робера Мерля за останній його роман «Острів».

Під час вручення нагороди були присутні Моріс Торез, а також відомі діячі культури — Луї Дакен, Матільда Габрієль-Пері, П'єр Гамарра та інші.

Свою премію в сумі 1000 нових франків письменник передав у фонд допомоги алжірським дітям.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Твір відомого чеського письменника Яна Отченашека «Ромео, Джульєтта і темрява» набув великої популярності не лише в Чехословаччині, а й в багатьох країнах закордоном. Він став основою кінофільму і п'єси.

Чехословацький композитор Ян Фішер створив за новелою Отченашека оперу, прем'єра якої нещодавно відбулася у празькому Національному оперному театрі.

ЯПОНІЯ

В Японії видані восьмитомною збіркою «Казки народів світу». До збірки входять казки народів Радянського Союзу, Китаю, Німеччини, Чехословаччини, Франції, Англії, Алжіру та Індії. Зразки народної творчості підібрані з таким розрахунком, щоб дати читачеві уявлення про характерні національні риси, побут та звичаї кожного народу, про його минуле і сучасне. Цьому сприяють також і ілюстрації, запозичені з видань названих країн.

ВСЕСВІТ ЗГАДУЄ НАГАДУЄ

Б. БРОДСЬКИЙ

ПОКИНУТІ МІСТА

Вежі на камбоджійському гербі ★ Розваги самураїв ★ Будда вагою в 460 тонн ★

АНГКОР

В 1923 році майбутній державний міністр у справах культури в уряді де Голля, а в ті часи вже відомий французький літератор Анре Мальро і його молода красуня-дружина відвідали руїни Ангкора — таємничого мертвого міста в джунглях Камбоджі. Кілька днів провело молоде подружжя в товаристві Анрі Маршала, який присвятив вивченню стародавніх руїн все своє життя. Для Маршала приїзд гостей із Франції був справжнім святом, і він невтомно водив їх по руїнах палаців і храмів, показував пам'ятки колишньої величі країни кхмерів.

В ті роки про чудові скульптури Ангкора в Європі знали мало. Мальро був одним з перших, хто зумів оцінити на франки вартість статуй древніх індокитайських святилищ.

Їдучи назад, Мальро послався на хворобу дружини й відстав від своїх провідників. Він повернувся до руїн, виламав дві найдорожчі, як він гадав, фігури тевод — міфічних небесних танцівниць — і в запряженому волами возі таємно повіз їх у Сайгон. Майбутній міністр, мабуть, вигідно продав би викрадені статуї, але телеграма, яку він надіслав антикварові-перекупнику, випадково була перехоплена. Анрі Маршалу, в свою чергу, довелося телеграфувати в поліцію Сайгона. Мальро заарештували й примусили повернути статуї в Ангкор.

Південно-західний куток азіатського материка, на якому розкинулася Камбоджа, такий же багатий на воду, наскільки бідна на неї Мала Азія. Починаючи з червня, з неба чотири місяці підряд ллються потоки тропічних дощів. В цей же час починає танути сніг у горах далекого Тібету, і ось і без того повноводі Червона ріка, Іраваді і могутній Меконг, розгалужений на чотири рукави, виходять з берегів. П'ять мільйонів гектарів полів і тропічних джунглів зникають під водою, щоб потім підставити шар червонуватого родючого мулу під промені гарячого сонця.

Ріки Камбоджі несуть так багато води, що в повінь вони могли б затопити і знести в океан мало не половину залитої тропічними зливами країни. Але її виручає ріка Тонле-Сап.

Тонле-Сап ріка особлива. Вона тече з Великого озера Камбоджі і несе свої тихоплинні води в Меконг. В період дощів і повені, коли бурхливий Меконг загрожує знести, змити все на своєму шляху, Тонле-Сап змінює свій напрям і, немов канал, скидає зайві води з Меконгу у величезний резервуар — Велике озеро.

Камбоджа — країна води і непрохідних джунглів. Всюди, де нема рисових полів, де плуг камбоджійського селянина хай лише кілька років не торкається грунту, піднімаються вічнозелені велетні. Пружні ліани, як удави, стискають своїми кільцями вивітрені статуї Ангкора, фантастичного міста храмів, кам'яних скульптур, штучних каналів і водойм. Буйна рослинність джунглів вдерлася сюди немовби для того, щоб відтінити такий же буйний і свавільний кам'яний ліс незліченних веж, схожих чи то на кактуси, чи то на ананаси, чи то на велетенські пуп'янки священних квітів лотоса. Ці вежі немовби тягнуться догори, набрякають посередині і закінчуються якимись квітами, пуп'янками чи паростками. Будівлі здаються не то рослинами, не то химерними посудинами, виліпленими з чогось м'якого і в'язкого, на зразок воску чи глини. І це враження підсилюють статуї, що рясно вкривають будівлі.

В ті далекі часи, говорить легенда, коли боги запросто сходили на землю, жив юний син царя країни Індрапраста, як називали тоді Камбоджу. Принц був такий прекрасний, що бог сонця Індра взяв його з собою на небо, в палац, який стояв на п'яти вершинах священної гори Меру, центру всесвіту. Юний принц щасливо жив у золотих чертогах, прикрашених дорогоцінним камінням. Він гуляв у садах біля підніжжя п'яти

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 2, 1963 р.

Статуї Ангкора.

золотих веж і милувався танцями небесних танцівниць тевод. Але небесні танцівниці почали скаржитись, що не можуть терпіти запаху смертної людини. Вони почали надокучати Індрі, і він, щоб мати спокій, повернув юнака на землю. А юний принц звик уже до п'яти прикрашених рубінами й алмазами веж небесного палацу. Він не міг забути ні золотих стін, на які кидав жмені променів сонячний бог, ні музики небесних співаків, ні танців прекрасних тевод. Принц благав Індру взяти його назад. Але бог сонця вирішив замість неба дати йому на землі копію небесних чертогів. Індра наказав Преа Ауснуку — великому будівничому богів — спорудити палац — точне повторення палацу богів на небесній горі Меру.

Так пояснює поетична легенда походження славнозвісного Ангкор-Вата — споруди настільки незвичайної, що й сучасній людині важко переконати себе, що це не міраж, породжений пряними випарами тропічного лісу, а творіння рук людських.

Історія Камбоджі починається приблизно з першого століття нашої ери. В I—VI століттях в південній частині Індокитаю, в дельті Меконгу, існувало королівство, відоме в Китаї під назвою Фу-Нан. Збереглися описи величезних міст фунанців, які були оточені земляними валами і кільцями широких каналів, що кишіли крокодилами.

Ця своєрідна система захисту не врятувала Фу-Нан від вторгнення кхмерів, народу, що жив на північ від Фу-Нану в державі Чен-Ла. Приблизно в 550 році Фу-Нан і Чен-Ла утворили нову державу, на чолі якої стали королі із знатної кхмерської родини Камбуджаїв.

Джерела з дальшої історії держави кхмерів дуже бідні. Відомо лише, що громадянські війни виснажили країну кхмерів і вона підпала під володіння королів острова Яви. Камбуджаї майже два століття утримувались на Яві як заложники.

На кінець VIII століття одному з камбуджайських принців пощастило втекти з Яви і проголосити свою країну незалежною. Звали принца Джайяварман II.

З острова Яви Джайяварман II приніс вчення про божественність королівської влади і оголосив себе богом Вішну, що спустився на землю. Вішну нібито лише тимчасово змінив свій вигляд і перетворився на Джайявармана, але після смерті останнього він знову прибере свого колишнього вигляду і повернеться в палац богів на п'яти вершинах гори Меру.

Згідно з вченням про бога-короля, символи королівської влади мають зберігатися в центральній вежі храму, а сам храм мусить бути копією палацу богів у центрі всесвіту — на горі Меру.

Місце для своєї столиці новий король Джайяварман II обрав на північно-західно-

му краї Великого озера, в самому серці країни. Столицю назвали Ангкор, що по-кхмерськи означає місто. В центрі своєї столиці Джайяварман почав будівництво храму з п'ятьма вежами, і кожен з нащадків Джайявармана будував такий самий п'ятибаштовий храм, намагаючись перевершити своїх попередників.

В районі Ангкора є безліч напівзруйнованих храмів, споруджених різними королями, але в XII столітті усіх їх перевершив король Синьяварман II, будівник Ангкор-Вата.

Три вежі Ангкор-Вата, схожі на пуп'янки лотоса, відомі кожному — вони зображені на національному прапорі сучасної Камбоджі.

Насправді ж башт не три, а п'ять. Одна висотою не поступається Собору Паризької богоматері і стоїть в центрі величезного квадрата, сторони якого дивляться на північ, південь, захід і схід. Чотири менші вежі стоять по кутах храму.

Древні будівничі, побоюючись, що п'ять веж, потрапляючи водночас у поле зору, позбавлять композицію тієї величної простоти, яка личить святилищу, вирішили «сховати» дві вежі. До Ангкор-Вата ведуть прямі дороги з півночі, заходу і півдня. Звернути з цих доріг не можна: обабіч кожної дороги — дзеркало облямованих білим каменем водойм. Якою б дорогою людина не пішла, вона наближається до святилища, і бачить тільки три вежі — одну всередині і дві з боків, бо передні кутові вежі закривають собою дві інші. В Ангкор-Ваті немає ні парканів, ні огорож, їх заміняє широкий канал, що окреслює квадрат, кожна сторона якого сягає близько півтора кілометра.

Здаля, наче вишитий на фоні тропічного неба, силует Ангкор-Вата здається мініатюрним. Криволінійні, як бутони або язики полум'я, покрівлі башт, помережані безліччю кам'яних карнизів, схожі на творіння ювеліра або роботу різьбяра по слоновій кістці.

Головна дорога до Ангкор-Вата йде із сходу на захід не випадково — це символ життя — від народження до смерті. Брукована дорога перетинає рів і підходить до портика, від якого в усій своїй красі відкривається ансамбль. Портик стоїть від входу до Ангкор-Вата на відстані вдвоє довшій за довжину фасаду. Стародавні митці знали, що згідно з законами оптики ця точка є найкращим місцем для огляду будівлі, і вони примусили багато поколінь людей зупинятися тут в благоговійному спогляданні.

Дорога йде далі, але зійти з неї не можна, бо її облямовують на зразок балюстради ряди семиголових кам'яних кобр, що люто роздувають величезні кам'яні шиї. Це мудрі «наги», легендарні предки кхмерів. Їх тут кілька сот.

Здалеку вежі Ангкор-Вата здаються ажурними дрібничками на низькій горизонтальній підставці. Але зблизька це важке кам'яне громаддя. Те, що здалеку здавалося підставкою, насправді є дахами низьких галерей.

Галереї трьома поясами оточують корону з п'яти башт.

Тераси східцями піднімаються одна над одною, символізуючи нове, що виростає з старого, а схожі на застиглі каскади дванадцять положистих сходів, навпаки, немовби ллються вниз, з верхніх галерей до підніжжя храму.

В період тропічних дощів ці сходи і справді перетворюються на водоспади. Верхня тераса, наповнюючись водою, стає квадратним озером. І з цього озера дванадцятьма сходами вода падає на нижні тераси. Вона ллється по кам'яних східцях, розбивається на тисячі іскристих бризок, створюючи райдужний ореол навколо сотень кам'яних кобр.

Незліченні стовпи галерей виточені з величезних брил сірого вапняку і вкриті надзвичайно тонкою різьбою. Різьбленим орнаментом вкриті і кам'яні балки. На кам'яних плитах карнизів, що виступають, висічено листя і трави. Кожний камінь зовнішніх стін, незалежно від того, лежить він на рівні очей людини, чи на вершині найвищої з веж, де його бачать хіба лиш орли, що кружляють вгорі,— вкритий скульптурою або різьбою.

Сьогодні руїни Ангкор-Вата — це симфонія форм, витесаних з сірого вапняку, але в XII столітті він був і симфонією барв. Яруси веж були забарвлені в яскраві кольори — червоний, синій, жовтий. Верхівка центральної вежі була позолочена і сяяла на фоні синього неба. А верхні частини чотирьох бокових веж були вкриті листовим сріблом.

В Ангкор-Ваті стільки рельєфів, що, якби витягнути їх в одну стрічку, вона сягне на кілометр. Тут виліплені сотні сцен з тисячами, а то й десятками тисяч фігур.

За переказом, колись десятиголовий і багаторукий демон Равана викрав прекрасну Сіту, дружину принца Рами. Він забрав її в своє царство на острів Цейлон і ув'язнив у палац, що охоронявся полчищами демонів. Після довгих шукань Рама знайшов кохану дружину. Але як визволити її? І принц звертається по допомогу до свого друга, короля мавп Ханумана. Момент, коли сотні озброєних палицями мавп, несучи смерть і спустошення, перемагають своїх противників, зображує один з рельєфів. На відміну від рельєфів Пергама, де фігури

Ангкорський рельєф: бій півнів.

майже цілком відокремлюються від фону, рельєфи Ангкора тільки на кілька сантиметрів піднімаються над площею стіни. Тут не титанічні сили землі і неба сплелися в смертельній боротьбі, а звичайні мавпи, точнісінько такі, як ті, що стрибають у вас над головою, перемагають демонів, які, попри свій фантастичний вигляд, здаються теж звичайними істотами.

Потрібні тижні, а може й місяці, щоб розглянути безсмертні міфи, народні легенди і сказання, що застигли в камені, але якщо і розглянеш, далеко не все буде зрозуміло. Тут безліч символів і натяків.

Міфологічні сюжети змінюються сценами церемоній і парадів. Не можна без хвилювання дивитися на кам'яне полотно, де зображений парад військ Синьявармана. На чолі воїнів — орда дикунів у дивному, схожому на спідниці, вбранні, з квітами в багатоповерхових зачісках. Це сіамці, союзники кхмерських воїнів, вождь яких сидить на слоні, зображені неприховано глузливо. Проте рельєфи Ангкора вражають не тільки тонкою красою, а й правдивістю зображення воєнних сцен. Тут немає героїзації битв, характерної для мистецтва стародавнього Єгипту. Нема тут і прославлення перемог, як у древніх ассірійців. Тут «портрет» війни, з її страхіттями і стражданнями.

Поранених пожирають крокодили, піхотинців топчуть слони, полонених розтягують на дибі, а трупи жорстокі переможці кидають у вогнище.

Починаючи з VIII століття, кожний новий правитель заново засновував столичне місто з храмом посередині, але будував його таким чином, що колишня столиця ставала передмістям нової. Отже, храм зведений попередником царя в центрі колишньої столиці, немовби пересувався на околицю майбутньої. Старі міста легко зливалися з новими ще й тому, що релігійні забобони вимагали, щоб всі вулиці й канали Ангкора були прямі і йшли або з півдня на північ, або з заходу на схід.

Так зростало це дивовижне місто-велетень, порізане каналами і прямокутними водоймами, у яких відбивались десятки прикрашених скульптурами, забарвлених в яскраві кольори п'ятибаштових храмів, що зображували небесну гору Меру — центр всесвіту і житло богів.

Очевидно, в стародавні часи предки кхмерів жили в гірських районах, можливо, в далекому Тібеті. Коли з часом вони змушені були відступити на південь, на рівнини Індокитайського півострова, спогади про минуле набрали форми віри — віри в те, що боги живуть у горах, і що храми мають бути схожі на гори.

Тому кам'яні будинки в Камбоджі споруджувались виключно для богів. Для людей, навіть для самого царя, будинки й палаци робилися тільки з дерева.

Дім в Ангкорі будували з легкого бамбука і піднімали на високих палях, щоб захищатися від вологи. В хатинах на палях жили різні ремісники: ювеліри, ткачі, різьбярі, позолотники, а на околицях міста — і землероби, що обробляли тут-таки в місті зелені квадрати рисових полів.

В Ангкорі були готелі і великі заїжджі двори зі складами, де можна було зберігати товари. Тут були також тюрми, лікарні, казарми. Не було тільки одного — кладовища.

Кхмери вірили, що в момент смерті душа відокремлюється від тіла і переселяється в новонароджену людину або звіра. Тому дбати про душу безглуздо, а тіло, позбавлене душі, взагалі ні до чого. Його треба або спалити, або викинути.

І справді, древні кхмери, на відміну від єгиптян, не тільки не будували усипалень, але навіть не ховали померлих. Трупи спалювали або викидали хижим птахам. Навіть молилися кхмери тільки за живих.

Храми Ангкора, особливо Ангкор-Ват, були казково багаті. Одному з них належало п'ять тонн золотого і п'ять тонн срібного посуду, тридцять п'ять величезних діамантів, 40620 перлин, 4540 коштовних каменів, безліч золототканого вбрання і шовкових парасоль. Населення 3140 сіл поставляло цьому храму масло, молоко, рис та інші продукти, потрібні для щоденних жертвоприношень і для того, щоб прогодувати близько 3000 жерців, понад 2000 послушників, 600 храмових танцівниць.

Під час церемоній на храмових дворах збиралися сотні тисяч людей, і кожне свято проходило надзвичайно пишно. Наприклад,

лише на одному святі в Ангкор-Ваті було спалено 100 тисяч воскових факелів.

В грандіозному Ангкор-Ваті майже нема внутрішніх помешкань. У величезних баштах є кілька напівтемних кімнат, які служили складами для храмового начиння. Башти були тільки декорацією, на фоні якої просто неба відбувались богослужіння, схожі на спектаклі. В цих спектаклях жерці, співаки і танцівники розігрували сцени з життя богів, а віруючі, несучи на головах плетені кошики з квітами і співаючи гімни, йшли широкими алеями, з тераси на терасу піднімалися сходами до центральної башти. Тут вони ставили на землю кошики і насипали навколо храму гори квітів.

Лише за півтора кілометра від Ангкор-Вата, серед непрохідних джунглів, височить велетенська кам'яна брама з триголовими слонами, що тягнуться довгими хоботами до квітів лотоса. Брама увінчана кам'яними масками. Маски, кожна заввишки з двоповерховий будинок, звернені на захід, північ і південь. Погляд їх напівзаплющених очей спрямований вдалину, а на кам'яних губах застигла спокійна посмішка.

Це «Брама перемоги» — один з п'яти входів в Ангкор-Том, столицю короля кхмерів Джайявармана VII.

Збудоване наприкінці XII століття, лише через півстоліття після Ангкор-Вата, місто це було оточене високим кам'яним муром. Навколо муру був викопаний рів, точніше, канал, завширшки в сто метрів. Брама перемоги, увінчана величезними усміхненими масками, вела в палац царя Джайявармана VII, що стояв у східній частині міста. Алея, яка проходила через ворота, вважалася священною, нею користувались цар і близькі до нього особи, і тільки на великі свята прості люди могли дивитися на кам'яних велетнів, які, наче в танці, присіли навпочіпки і відхилилися назад з обох боків алеї. Праворуч двадцять сім велетнів, величних і спокійних — боги, ліворуч — двадцять сім велетнів з перекривленими гнівом обличчями — демони. Всі вони тримають в руках лускате тіло величезної кам'яної змії, яка немовби обкрутилася навколо всього міста. Кам'яні велетні з боків алеї — символи процвітання і добробуту нової столиці.

В середині XII століття флот чамів — народу, що ворогував з кхмерами,— вдерся в Камбоджу. На Великому озері кхмери зазнали нищівної поразки. Камбоджійські судна були потоплені, війська взяті в полон, а бамбукові будинки Ангкора спалені.

Джайяварман VII вступив на престол після запеклої боротьби за владу, будучи вже літньою людиною. Він зумів вигнати ворогів з країни і збудувати ще одну столицю. Місто, що зросло на згарищі, він гордо назвав Ангкор-Томом, що означає Великий Ангкор.

Королівський палац Джайяварман спорудив такий, якого ще не бачив світ.

У вологому кліматі Камбоджі дерево швидко руйнується, і від палацу Джайявармана зараз не збереглося жодних слідів. Але він добре відомий з опису, зробленого китайськими мандрівниками 1326 року.

Палац був збудований на високому фундаменті з червоного каменю. На відміну від інших будов міста, вкритих очеретом і пальмовим листям, він сяяв на сонці позолоченою черепицею. Палац стояв в оточеному ровом квадраті, який в свою чергу був розбитий на квадрати дворів сіткою каналів і брукованих доріг. Кожний двір мав певне призначення; для прийомів, для слуг, для царських дружин, для солдатів, для окремої варти, що складалася з самих жінок. Кожний квадрат був оточений галереями із стовпами з дорогоцінних порід дерева. Стіни галерей були оббиті мережчатим шовком і золототканою парчею, на фоні тканини виділялися чорно-зелені постаті з бронзи.

Біля входу в палац височіла гостроверха башта. На її вершині висів величезний бронзовий гонг, у який вдень і вночі щогодини били приставлені до башти стражі.

За баштою був двір з галереями, які сліпучо блищали на сонці. Цей блиск створювався за допомогою безлічі уламків дзеркал, що відбивали сонячне проміння. Палац охороняв загін царської гвардії, мідні шоломи гвардійців зображали собою голови

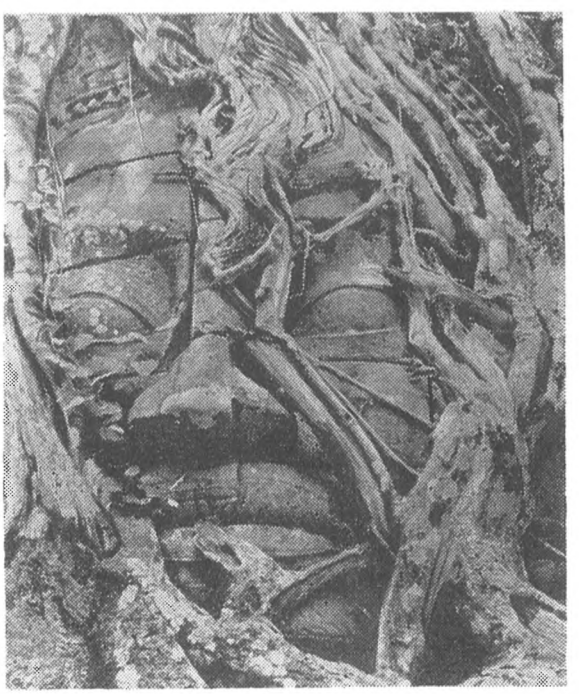

Ліани оповили скульптури Ангкора.

легендарних чудовиськ, а на величезних щитах були намальовані страшні дракони. Гвардійці несли службу в усіх покоях палацу, а вільний час проводили на цьому ж дворі, щоб завжди бути напохваті.

З галереєю, яка оточувала двір, з'єднувались приміщення царських арсеналів: тут зберігались мечі, кинджали, панцирі і машини для метання кам'яних ядер.

В цей двір могли заходити тільки вищі чиновники царя, але навіть і вони не мали права доступу в сусідній парадний двір з позолоченою галереєю, немовби викуваною з дорогоцінного металу. Сюди допускалися тільки принци і посли могутніх держав. Тут, в тіні шовкового балдахіна, на позолоченому бронзовому троні, оточений опахалоносцями сидів сам Джайяварман. На голові його сяяла масивна діадема, вкрита величезними самоцвітами, на оголених грудях перехрещувалися важкі золоті ланцюги, на підібганих ногах сяяли масивні золоті браслети.

Непорушно, мов статуя, не змінюючи ні пози, ні виразу обличчя, вислуховував король доповіді і давав короткі накази.

Був у палаці і величезний, прикрашений дзеркалами зал для публічних аудієнцій. Раз на день кожний житель Ангкора міг побачити тут свого короля. Щоправда, потрапити в цей зал було не так просто. Міністри, чиновники, посли, воєначальники займали більшу частину залу.

Аудієнції починалися з куріння фіміаму. Потім чулися приглушені мелодійні звуки. Темп їх наростав, переходив у гучний бій літаврів і барабанів і, наче за помахом чарівної палички, раптом вщухав.

В цей момент дві озброєні мечами дівчини розсували важку золототкану завісу і в облямованому золотом вікні з'являвся король з гострим мечем у руці.

Присутні падали ниць і, не торкаючись руками підлоги, вклонялися так, щоб дістати лобом килима, яким був застелений зал.

Ще пишніше був обставлений вихід Джайяварманa до храму. Спочатку сотні прапороносців несли яскраві прапори, за ними ішли триста озброєних жінок з охорони царя із свічками в руках. Вони, навіть у ясний день, освітлювали дорогу носіям важких бронзових палантинів. На палантинах сиділи принцеси, а спеціальні слуги тримали над ними величезні шовкові зонти. За принцесами на прикрашених слонах їхали принци, за принцами — кінна гвардія, і лише за нею пливли в повітрі золоті ноші царя.

Процесія прямувала в Байон, храм, зведений посеред Ангкор-Тома і присвячений Джайяварманом собі самому, своїй матері і наслідику-сину.

Важко знайти слова, щоб змалювати враження від лісу з п'ятидесяти чотирьох башт різної висоти, що поступово підвищуються як паростки від одного кореня, в напрямі до центра, до головної башти заввишки з п'ятнадцятиповерховий будинок. І на кожній башті — чотири велетенські маски, звернені на чотири сторони світу, чотири маски з м'якою загадковою посмішкою на вустах.

Це — обличчя Джайяварманa VII.

Завдавши поразки державі чамів, цар наказав вирубати свої зображення на сірому пісковику башт, щоб вони служили символом його могутності, що сягала на північ, на захід, на південь і схід.

Найбільші маски — на шістнадцяти головних баштах в середині ансамблю. Шістнадцять башт символізували шістнадцять провінцій, на які була поділена Камбоджа.

Всередині центральної, найвищої башти, він наказав поставити статую божества заввишки в п'ятнадцять метрів; обличчя божества також було схоже на його власне.

Галереї, що оточують Байон, як і в Ангкор-Ваті, вкриті рельєфами і фресками.

Байон був останнім грандіозним храмом старої Камбоджі. Манія будівництва храмів, що опанувала Джайяварманa VII, спричинилася до такого знекровлення держави, так виснажила сили народу, що він вже не міг дати серйозної відсічі ворогам. Байон, на який було витрачено п'ять тонн золота, п'ять тонн срібла, 40 тисяч перлин, залишився недобудований.

Після смерті Джайяварманa в 1218 році почався швидкий занепад країни. Уже в XIII столітті в Ангкорі не було зведено жодного нового монумента, хоч місто ще жило кипучим і діяльним життям. Але це був лише відблиск недавньої величі.

Всередині країни починаються чвари, якими користуються королі Сіаму. Варвари, з яких ще недавно в Ангкорі глузували, вдираються в Камбоджу і стають її володарями. Наприкінці XIV століття вони розгромили і пограбували Ангкор.

Вулиці, канали, храми стали здобиччю джунглів.

Нова королівська династія в XV столітті перенесла столицю країни із спустошеного і спустілого Ангкора в місто Ловек, а потім, через півтори сотні років, столицею Камбоджі стало місто Пном-Пень на березі Меконгу.

А там, де стояло древнє місто, залишились тільки кам'яні велетні, обкручені ліанами і велетенським корінням баньянових дерев.

КАМАКУРА

На тлі гостроверхих, порослих сіруватими соснами пагорбів перед подорожнім постає

дванадцятиметровий велетень, що поринув у глибокий роздум. Він сидить на кам'яному помості.

Ця фігура заввишки з чотириповерховий будинок і вагою в 460 тонн — великий Будда Камакури. Він стоїть серед японського міста Камакура як пам'ятник колишньої слави.

Якщо над Ахетатоном вітер намітає піщані дюни, сонце розжарює пустельні камені Пергама, над Ангкором з'єдналися зеленим склепінням камбоджійські джунглі, то Камакура — сучасний курорт з багатотисячним населенням.

Чи можна назвати покинутим містом модний морський курорт? Чи можна вважати покинутим місто, в якому повно готелів, реклам, автомашин останніх марок?

Вже майже протягом ста років тут на місці рибальських халуп споруджуються вілли, пансіони, курзали. Більш як сто років тому землі, що належали колись храмам, стали міськими кварталами, а на місці полів і пасовиськ стоять, виблискуючи склом і алюмінієм, багатоповерхові будівлі.

І все ж Камакура має право на те, щоб бути в списку покинутих міст.

В VI столітті нашої ери японські імператори вважали себе володарями всієї землі і необмеженими повелителями всіх своїх підданих. Нитки державного життя сходилися в руках імператорів, подібно до того, як дороги, що перерізали Японські острови і немовби йшли далі по морю, сходилися до імператорської резиденції в столиці країни Нара. На цих дорогах скрипіли вози купців, дзвеніла зброя збирачів податків, цокали копита кіннотників, лунали кроки проповідників нової релігії — буддизму, що прийшла в Японію з Китаю.

Скульптури Будди з дерева, каменю чи бронзи вважалися не тільки зображенням божества, а й втіленням мудрості й справедливості імператорської влади. Встановлення таких статуй у храмах імператори вважали благочестивою справою. Чим більшою була статуя, тим більший релігійний екстаз викликала вона. Головною святинею стародавньої столиці Японії і гордістю японських імператорів була найграндіозніша в світі бронзова статуя — постать сидячого Будди заввишки в п'ятнадцять метрів.

Відлита в VIII столітті, ця статуя стільки разів перероблялася і реставрувалася, що первісний вигляд її неможливо відновити навіть приблизно. І все-таки ця постать з пильним поглядом мигдалеподібних очей і досі здається втіленням сили. Гігантські металеві лотоси звиваються з обох її боків. Одяг такий, що груди відкриті, відкриті й бронзові складки живота.

Цю статую відливали багато років. Коли її закінчували, влада імператора почала занепадати. На кінець VIII століття кілька могутніх феодальних родів зуміли відібрати у імператора й зосередити в своїх руках всю владу в країні. Імператор став іграшкою в руках знатного роду Фудзівара. Фудзівара навіть завезли імператора в своє володіння — місто Хейан-Кьо, що означає «спокій і тиша».

Незабаром вони проголосили Хейан (нинішнє місто Кіото) столицею.

Фудзівара та їх оточення стали хазяями країни. Величезні маєтки з тисячами кріпаків давали змогу знатним хейанським кавалерам і дамам розважатися, вести безтурботне життя. Насолода — ось смисл буття, вчили хейанські поети. Вірні своїй філософії хейанці так зневажали працю, турботи, обов'язки, що навіть вважали за ганебне самим носити зброю і займатися державними справами.

Невідомі майстри розпланували в Хейані великі сади із штучними пагорбами і озерами. Серед озер вони насипали штучні острови, що своїми обрисами нагадували журавлів або черепах — символи довгого і щасливого життя. Навпроти островів стояли ажурні павільйони. Павільйони поступалися місцем великим будівлям з хінокі, однієї з найстійкіших деревних порід. Тут влаштовувалися велелюдні прийоми і гучні бенкети. В місті виросли сотні каплиць, монастирів і храмів. Їх прикрасили тисячі статуй, і одна з них, що до наших днів не збереглася, своїми розмірами перевершила статую Будди в Нара.

Годували і одягали хейанців селяни, яких ті майже ніколи не бачили. Управління країною було доручено чиновникам. Обороною відала каста воїнів, що за свою службу одержувала дрібні наділи землі в північних і східних районах Японії.

Ці воїни називалися самураями.

Минали роки. В XI столітті між хейанськими аристократами і самураями почалися феодальні чвари. Спершу вони мали характер релігійних суперечок, потім перетворилися на збройні сутички.

Країна поділилася на кілька ворогуючих угруповань.

Почалася громадянська війна.

Наприкінці XII століття дворянство східної частини острова Хонсю, об'єднавшись навколо полководця Ерітомо Мінамото, завдало нищівного удару іншим феодальним угрупованням Японії. Ерітомо захопив Хейан і полонив самого імператора. Імператор, формально нескинутий, був перетворений на своєрідне живе божество, і самотньо жив в Хейані. Себе ж вождь самураїв оголосив повновладним правителем країни — сегуном. Резиденцією сегуна стало гніздо войовничого роду Мінамото, укріплений табір за 500 кілометрів на схід від Хейана.

Так в 1192 році виникла військова столиця Японії Камакура.

Якщо Хейан був, так би мовити, легковажним містом, містом насолод, то Камакура стала суворим містом військових ігрищ, містом турнірів, поєдинків, мисливських забав, змагань з фехтування, стрільби з лука. Місцем для вправ служили двори і сади численних храмів, збудованих Ерітомо. Вони були гордістю Камакури.

Споруджуючи нові будівлі і розплановуючи парки, японці намагалися по змозі зберегти кожне дерево. Тому місто потопало в сіруватій зелені верб, і його часто називали «Вербовою столицею».

Загартовані в боях самураї зневажали пещених хейанських аристократів, вважаючи їх боягузами і пояснюючи це тим, що байдужі до буддизму хейанці відступилися від справжньої віри.

Самураї відкинули пишні і складні обряди, які так любовно виконувались у Хейані, і протипоставили їм культ волі і твердості людини, культ простоти, суворості, нехтування розкошами.

Простота, говорили самурайські ватажки, була джерелом сили і могутності Японії в епоху Нара, і тепер настав час повернутися до неї. Вони вважали Камакуру спадкоємицею суворих традицій Нара і його владних правителів.

Тому навіть гробниця Ерітомо була збудована підкреслено просто. Це невелика, облицьована камінням печера на порослому соснами мальовничому пагорбі. В печері — пам'ятник на зразок маленького храма з каменю, трошки вищий за людину.

Камакура зростала аж до 1333 року. На цей час вона перевершила Хейан розмірами, значенням, кількістю пам'ятників. Але Японію, як і всяку феодальну країну, і далі розривали чвари.

Великому феодалу Нітто Чошісадо вдалося зібрати сильну групу противників сегуна Токотокі. В 1333 році він напав на правителя Камакури. Місто було захоплене.

Сегун Токотокі, зазнавши поразки, кинувся на власний меч, а його соратники вирішили піти за ним у царство тіней. Шість тисяч воїнів і жерців Камакури водночас здійснили ритуальне самогубство — харакірі.

Ремісники, втративши замовців, почали переїздити в інші міста. Цілі райони спустіли, храми зруйнувалися.

Спустошення завершила страшна пожежа 1526 року. Після неї місто не відбудовувалося і Камакура перетворилася на рибальське село, подібне до того, яким вона була до приходу Ерітомо. І тільки окремі пам'ятники свідчили про дні величі і процвітання.

Будувати з цегли і каменю в Японії вміли в сиву давнину, але Камакура була дерев'яним містом. І будинки, і палаци, і храми — все було з дерева. Лише дахи із загнутими краями, що нагадували морську хвилю, робилися з черепиці.

Бог підземного царства — охоронець віри. Камакура.

В гарячому й сирому кліматі кам'яні і цегляні стіни скоро просякають вологою. В японських будинках взагалі не було стін. Їх заміняли дерев'яні рами з наклеєним на них цупким папером. Рами вільно пересувалися по дерев'яних пазах, і господарі будинку протягом дня могли кілька разів змінювати планування і кількість приміщень.

Вони могли перетворювати кімнату на відкриту терасу, коли повівав свіжий вітерець, могли з тераси зробити кімнату, коли полуденне сонце починало припікати. Легенькі будиночки з розсувними стінами не боялися частих в Японії землетрусів, що руйнували будь-яку будівлю з каменю.

До того ж, такий будиночок можна було без жалю покинути, щоб переїхати в новий, де-небудь поруч або на другому кінці Камакури. Релігія вимагала, щоб в разі смерті одного з членів сім'ї всі інші переселялися на нове місце.

В будинках не було меблів. Столи і стільці заміняли плетені мати з рисової соломи світло-жовтого кольору. На них господарі й гості сиділи, підібгавши під себе ноги.

Замість ліжок були матраци, які на ніч стелили на підлогу, а вдень згортали і ховали в розсувні стінні шафи. Печей не було. В холодний час приміщення опалювались бронзовими жаровнями.

Єдина прикраса,— довгий вузький сувій з малюнком тушшю або красиво написаним афоризмом, і під ним ваза з двома-трьома штучними квітками або гілками. І картина і ваза стояли в спеціальній ніші в кімнаті, призначеній для прийому гостей.

Кожний, хай навіть найскромніший дім Камакури мав сад. Це був не пишний парк хейанських аристократів, а маленький клаптик землі, іноді лише в кілька кроків завширшки. Це було місце для самотніх роздумів, місце самоспоглядання і самозаглиблення.

В Камакурі виникли нові типи садів, наприклад, сади каміння, в яких каміння зображувало скелі, а пісок — океан; сади води, де штучні струмки і водоспади своєю «природністю» мали перевершувати саму природу. Часом сад прикрашався тільки однією японською сосною, низькою, химерно вигнутою, а також, залежно від форми сосни,— кількома каменями певних порід.

Оздоблюючи дім із суворою простотою, жителі Камакури не шкодували прикрас для собачих будок. Це були споруди, вкриті розписом, різьбою, навіть позолотою. Один час в Камакурі жило більш як чотири тисячі величезних собак, видресируваних для кривавих собачих боїв.

Собачі бої, це огидне видовище, були в Камакурі улюбленою розвагою. Собакам-переможцям їжу готували спеціальні кухарі, а слуги носили їх по місту в закритих ношах.

Поставити в Камакурі величезну статую Будди задумав ще Ерітомо. Він, очевидно, вважав, що тільки з нею нова столиця не поступатиметься перед Нара і Хейаном. Проте смерть перешкодила йому здійснити свій план. Та його здійснили нащадки.

Творці статуї намагались зобразити Будду відірваним від світу мудрецем, втіленням непохитної волі і влади, що їх так шанували самураї.

Статуя, зроблена спочатку з дерева, була встановлена в 1243 році. Вона простояла тільки п'ять років. 1248 року буря зруйнувала і постать Будди, і павільйон, під яким вона стояла. Тоді вирішили відлити статую з бронзи, що й було зроблено через чотири роки — у 1252 році.

Очевидно, первісна дерев'яна статуя була відтворена і послужила моделлю для відливки, інакше не можна було б зробити бронзового велетня. Автор моделі невідомий, але імена ливарників Танзі Хазатомо та Оно Горозоемона історія зберегла.

І можна лише дивуватися з бездоганної роботи середньовічних японських ливарників і з того, як майстерно обробили вони примітивними напилками величезну статую вагою в 460 тонн.

Спочатку статуя була згори донизу вкрита тоненькими золотими пластинками, сліди яких досі збереглися на голові і щоках. Очі статуї зроблені з чистого золота. Нині важко уявити собі враження, яке справляв на середньовічних людей мудрець, що сидів серед міста, немовби відлитий з велетенського шматка сяючого золота.

У статуї Будди Камакури багато характерних символічних елементів. 830 локонів на кулястому черепі Будди — символ мудрості. Згідно з легендою, Будда з поголеною головою молився на сонці, і тоді вісімсот тридцять равликів зібралися, щоб прикрити його від палючих променів. Білий локон на чолі статуї (він відлитий із шматка срібла вагою в 15 кілограмів) — символ розуму. Довгі вуха, що висять, мов сережки,— ознака божественної уважливості.

Щоб уберегти позолочену бронзу від дощів і снігу, над статуєю спорудили чудовий дерев'яний навіс, але в 1335 році його зруйнував страшний тайфун. Під уламками навісу загинуло 500 солдатів, що шукали там захисту.

Навіс був відбудований наприкінці XIV століття і простояв більше як сто років, але в 1495 році і його змила страшна припливна хвиля цунамі. На той час Камакура давно перестала бути столицею, не було коштів будувати новий навіс-павільйон. Гігантську статую залишили просто неба.

В цьому вигляді вона досі вражає численних туристів і жителів японського міста Камакури, що виросло за останні 15—20 років поруч із стародавньою столицею, яка мала таку ж назву.

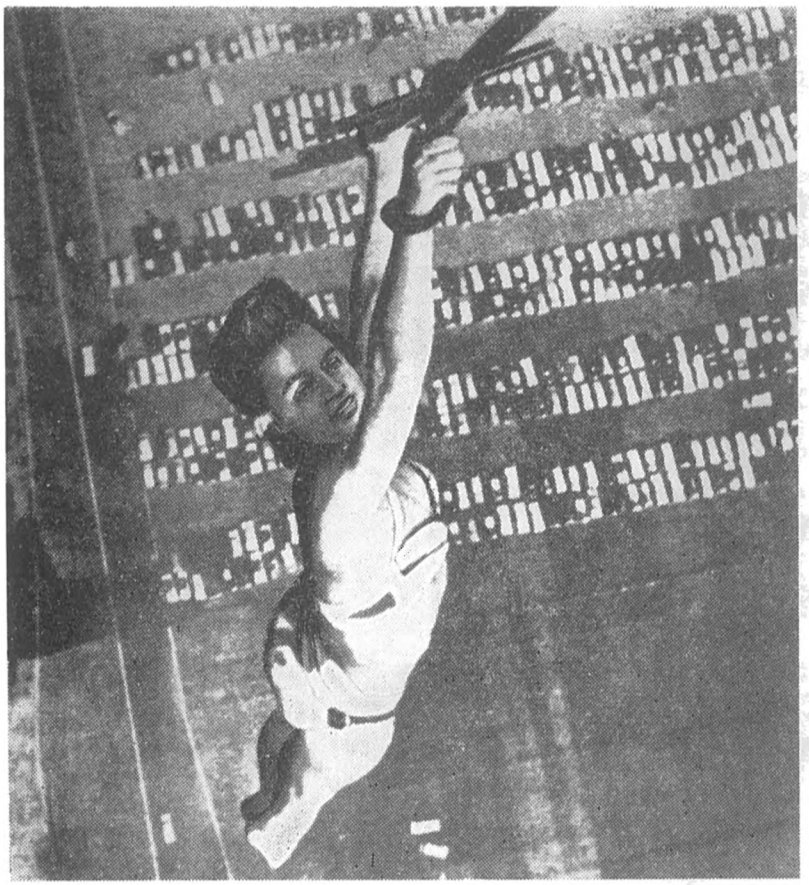

НЕ ВІД ДОБРОГО ЖИТТЯ

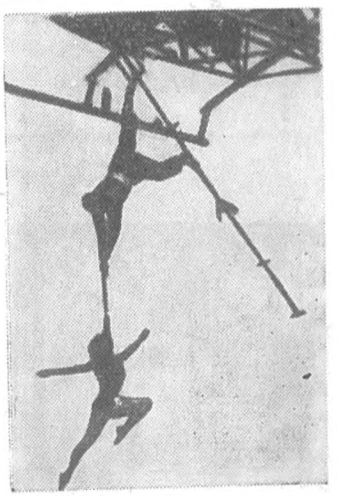

Повітряним акробатам Сенді Вірнер та Леррі Рулу вистачало місця під куполом цирку. Але їх вигнали «на свіже повітря» ненажерливі антрепренери.

Тепер свої карколомні трюки артисти роблять на трапеції, прикріпленій до вертольоту. Раніше їх виступи відбувалися на висоті 900—1000 метрів, але після того, як Сенді кілька разів непритомніла, вони вирішили спуститися до трьохсот метрів. В Америці не забороняють таку «приватну» ініціативу. Акробатам заборонили виступати над центрами міст та людними магістралями. Якщо й ламати собі шию, то краще десь далі, за містом.

Лимонуровъ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

КОТЯЧИЙ ПОДАТОК. У місті Трентон (штат Нью-Джерсі, США) власті обговорюють проект оподаткування котів. Вони вважають, що такий податок необхідно запровадити з виховною метою, бо деякі місцеві жителі, щоб уникнути сплати податків за собак, тримають котів.

СОРОЧКА ПРОТИ БЕЗСОННЯ. У Сполучених Штатах рекламують (чого там тільки не рекламують!) новий засіб від безсоння: ароматні нічні сорочки. Вони насичені речовиною, запах якої ніби діє на мозок і викликає сон.

БІБЛІОТЕКА НАЙНУДНІШИХ КНИЖОК. Таку бібліотеку збирає Ріо Козеллі, директор однієї з італійських кіностудій. Кількість книг в його бібліотеці перевищила 10 000. Недавно один італійський поет дізнався, що всі одинадцять томів його віршів потрапили на полиці до Ріо Козеллі, і з відчаю намагався покінчити життя самогубством.

РЯТІВНА МУЗИКА. Три американських зубних лікарі намагаються усунути біль за допомогою музики. Пацієнту одягають на голову спеціальний шолом з навушниками, в руку дають регулятор звуку. Музика заспокоює з перших хвилин, зменшує нервове напруження. Як тільки пацієнт відчуває біль, він зразу переключає контакт, і в його навушниках починає звучати шум водопаду. 65 процентів хворих зовсім перестають відчувати біль. 25 процентів відчувають незначний, і тільки 10 процентів хворих вимагають болезаспокійливі ліки.

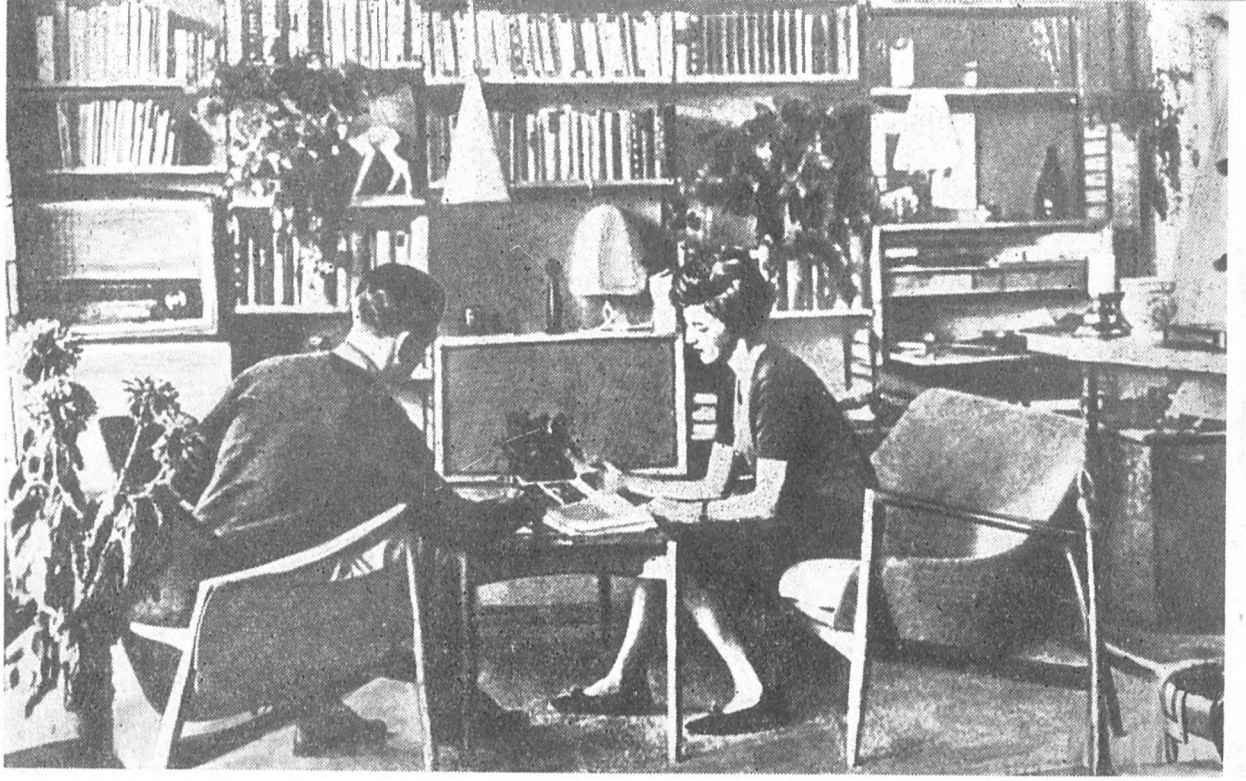

В ЧОТИРЬОХ СТІНАХ НАШОЇ КІМНАТИ

Поради

архітекторів і художників

Як краще розмістити меблі, щоб виділити у кімнаті куточок для відпочинку; де поставити телевізор і у який колір пофарбувати стіни?

На це відповідають архітектори і художники Польської Народної Республіки.

Подивіться на проекцію № 1: місце для відпочинку, яке утворюють два невеликих крісла, столик і стільчик, найкраще влаштувати в кутку кімнати біля вікна. На протилежній стіні можна обладнати полиці для книжок і для телевізора (його, звичайно, слід поставити на одній з глибших полиць). Поруч з полицями добре виглядає шафа. Якщо в кімнаті є сервант, то дуже зручно, коли він стоїть біля тахти. Біля дверей можна поставити невеличкий буфетик.

Стіни кімнати рекомендується пофарбувати у блідо-зелений колір, причому дуже приємно, коли стіни матимуть різні відтінки цієї барви. Стелю слід зробити білою.

Як найкраще обладнати кімнату, якщо вона править одночасно за їдальню, спальню і навіть за кухню?

Проекція № 2 дає відповідь і на це запитання. Жилу частину кімнати варто відділити сатиновою або лляною завіскою (лляна, звичайно, міцніша і більш цупка) від кухні. Металеву трубку з кіль-

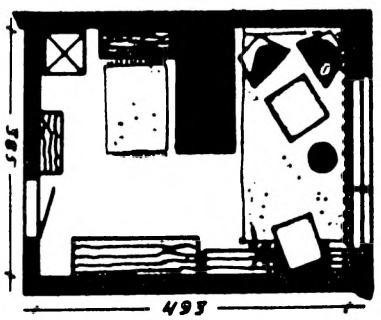

№ 1

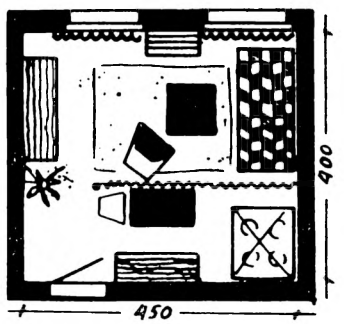

№ 2

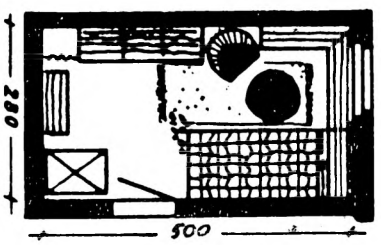

№ 3

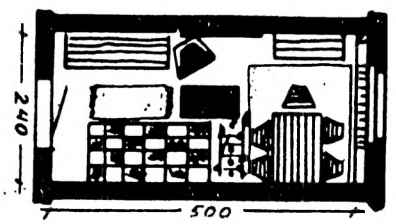

№ 4

цями, на яких триматиметься завіса, прикріплюють з одного боку до стіни, а з другого — до стрижня, закріпленого у підлозі й стелі.

У жилій частині кімнати можна поставити шафу, тахту, столик і крісло. Розміщення цих меблів показано на схемі. Якщо під вікном немає батареї центрального опалення, обладнайте полиці для книжок.

У передній частині кімнати, яка має правити за їдальню і кухню, доцільно поставити стіл з стільцями і кухонну шафу.

На схемах № 3 і № 4 подано інші варіанти розміщення меблів. Перший з них передбачає наявність у кімнаті печі. Біля неї поставлено шафу. Поруч з диваном чи тахтою стоїть скриня для постелі (вона відкривається зверху). Під вікном — закриті полиці, які переходять на сусідню стінку. Столик, крісло і радіоприймач утворюють приємний куточок для відпочинку.

Варіант, зображений на проекції № 4, розрахований на наявність у кімнаті комбінованих меблів. Шафа для білизни (комод), стіл і стільці розміщено у близькій до вікна частині кімнати. Так утвориться куточок для їдальні, відгороджений від тахти полицями з книгами (на яких можна також поставити квіти). В ньому доцільно поставити приймач або телевізор, а між комодом і шафою обладнати висячі полиці.

Цей варіант особливо зручний для довгої кімнати, тоді вона виглядає трохи коротшою і приємнішою.

* * *

А ось що радять архітектори і художники Німецької Демократичної Республіки.

Навіть невеличку спальню можна зробити дуже затишною, якщо раціонально використати її площу. Замість громіздких ліжок краще поставити оригінальну тахту. Туалетний столик варто розмістити вздовж однієї з стін кімнати. Не слід заставляти спальню зайвими меблями. Рекомендується приладнати легку завіску від стелі до підлоги, яка б відділяла передню частину кімнати від тієї, де розміщено тахту.

Така спальня справляє дуже приємне враження.

Як обладнати кімнату, відведену для дітей, якщо їх у родині двоє або троє?

Дітям потрібне місце для ігор, отже, площу дитячої кімнати слід використати якнайекономніше. Зверніть увагу, як вдало використано місце поруч з гардеробом. Полиці, обладнані вздовж стін, можуть правити і за стіл, і за місце для ігор.

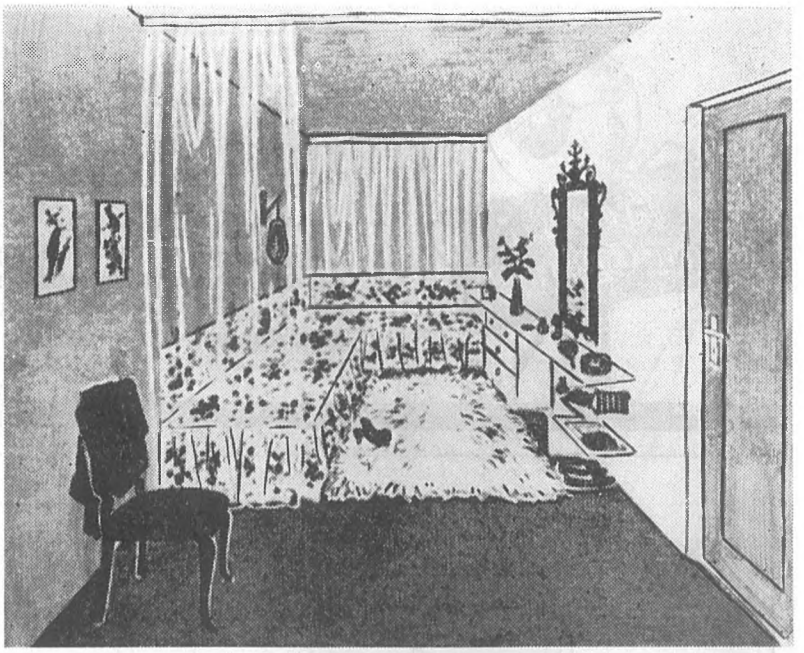

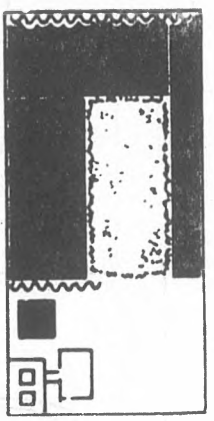

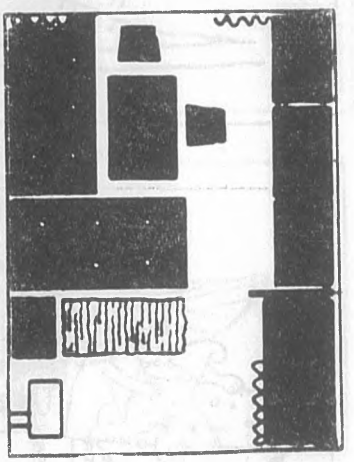

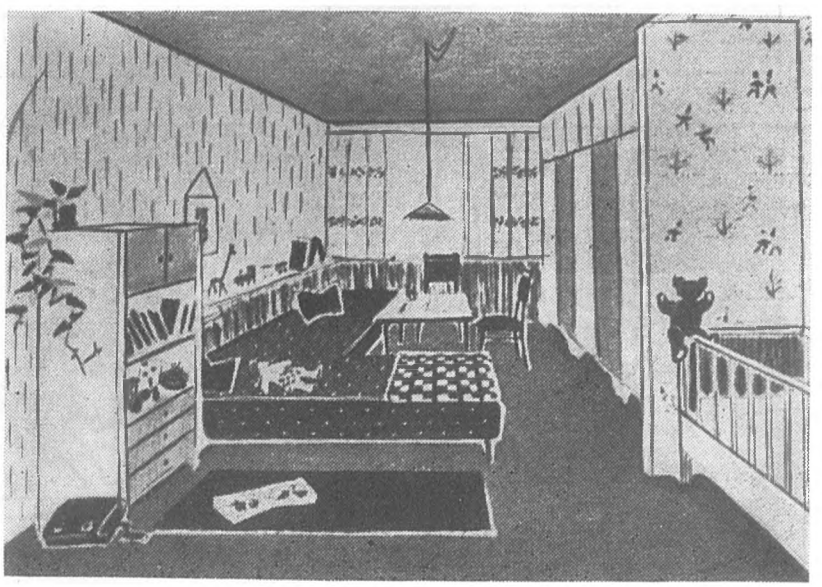

ПРИГОДИ ГНОМІВ

Майже в кожному номері польського журналу «Свят» з'являються ці малюнки художника Єжи Флісака. Його персонажі — казкові гноми — потрапляють у різні кумедні ситуації. Але, як бачимо, гноми — створіння досить практичні та винахідливі.

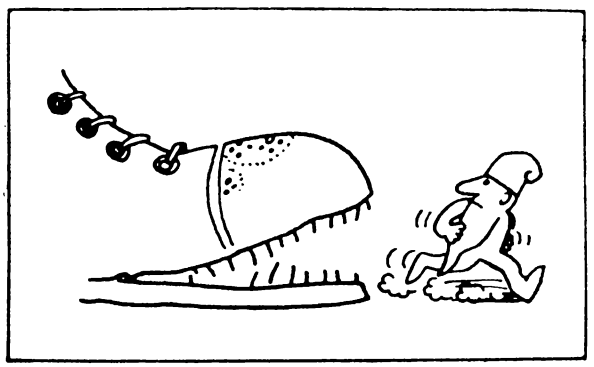

Страшний хижак.

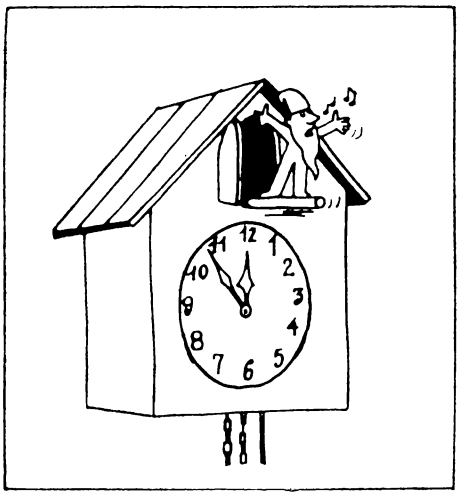

З музикою.

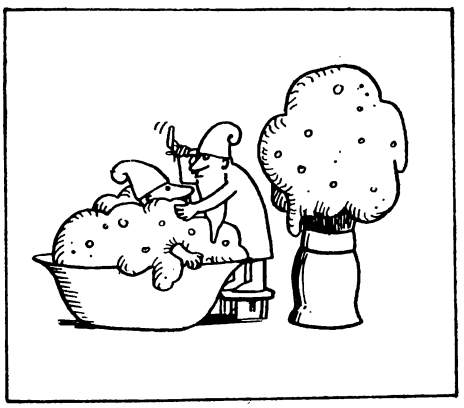

Гноми також голяться.

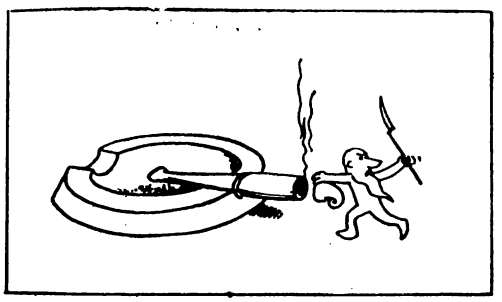

Артилерія.

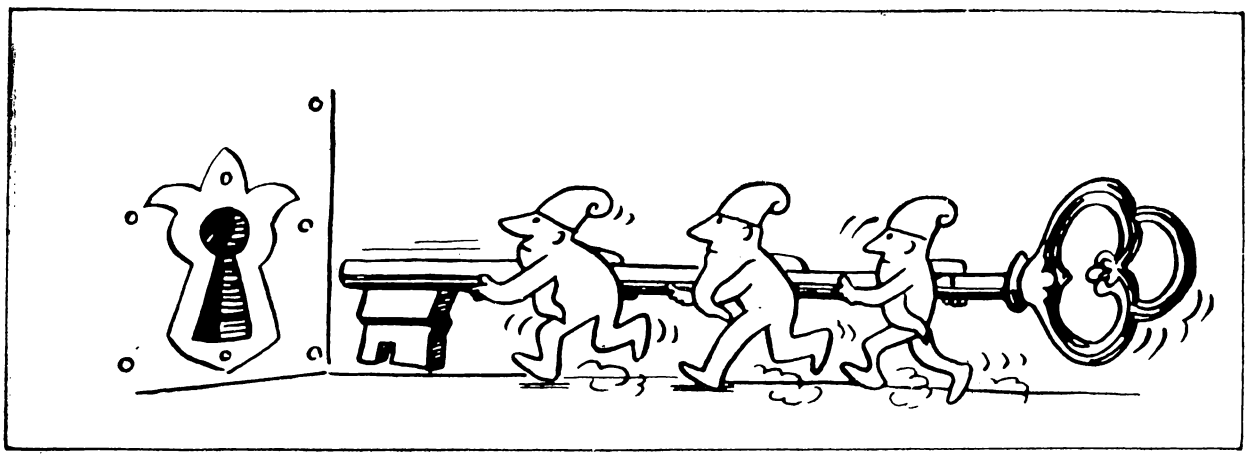

На штурм!

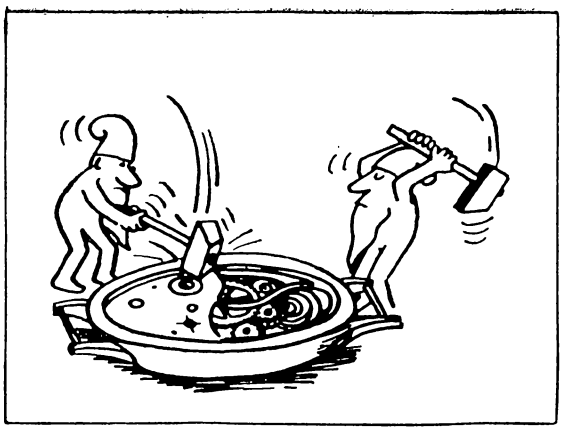

Ремонт годинника.

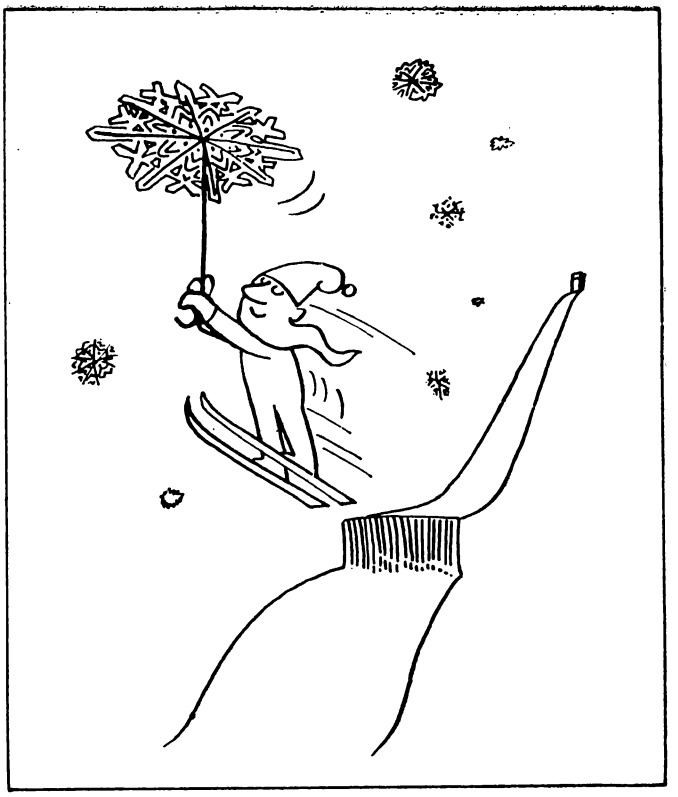

З парашутом.

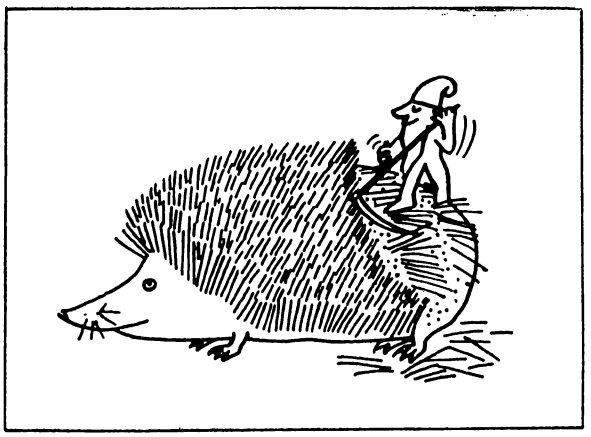

Косар.

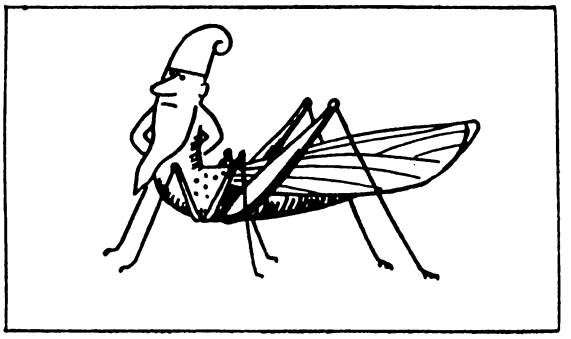

З міфології гномів.

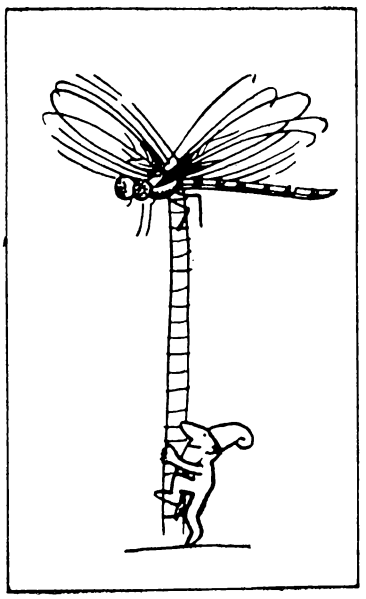

Вертоліт.

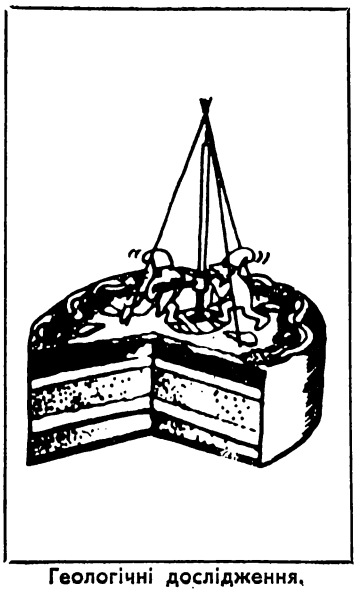

Геологічні дослідження.

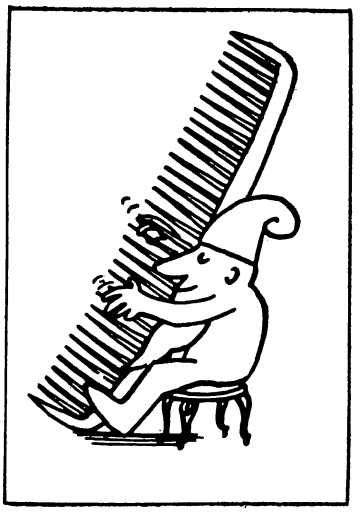

Віртуоз на гребінці.

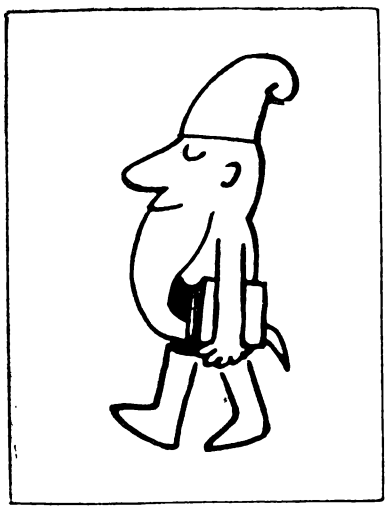

Корисна книга.

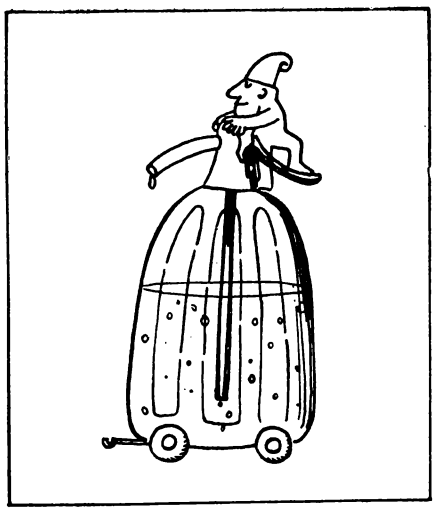

Помпа.

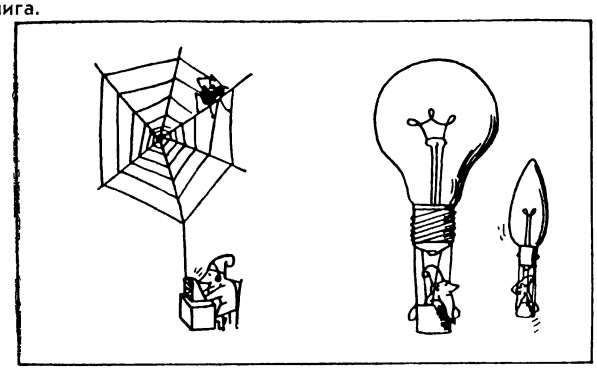

Радар. Повітряні змагання.

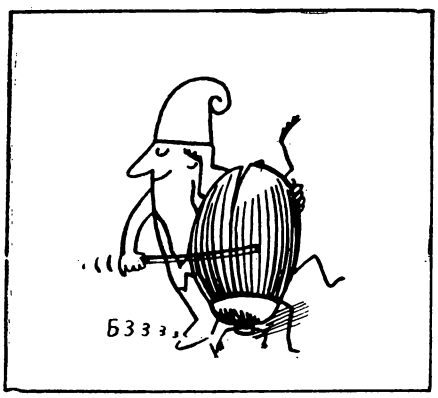

Контрабас.

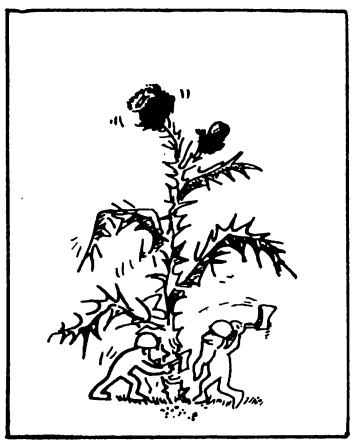

Знищення бур'янів.

Буріння.

У труні.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

СМОКІНГ ДЛЯ ЕМІРОВОГО НАЩАДКА. Емір Кувейта Абдулла аль Салім замовив для свого сина у найкращого паризького кравця вечірній костюм — смокінг. Сину еміра — два роки.

КРАЩІ ПЛАТНИКИ ПОДАТКІВ. Якщо вірити боннському міністрові фінансів, кращими платниками податків у Західній Німеччині є... курці та п'янички. Від кожної марки, сплаченої за цигарки, у державну казну у вигляді податків потрапляє більше половини — 55 пфенігів. Що ж до виручки від продажу алкогольних напоїв, то тут податок ще вищий — аж 75 пфенігів.

ДИВНІ СПІВАКИ. Виявляється, що дельфіни вміють співати. Американський вчений Д. Лілі встановив це на підставі багаторічних дослідів. За його повідомленням, дельфіни можуть виконувати найрізноманітніші мелодії. Д. Лілі навіть збирається дресирувати дельфінів, щоб навчити їх співати на свій смак.

МОЛОКО БЕЗ КОРІВ. Працівники Британського науково-дослідного інституту рослинного харчування в Гарстоні сподіваються, що через кілька місяців можна буде випускати у продаж штучне молоко. Його вироблятимуть з різних трав у вигляді рідини або порошка. Фарбою і смаком синтетичне молоко нагадує натуральне. Спочатку воно мало зеленуватий відтінок, тепер цей недолік усунули. Але ще залишився слабкий запах трави — над усуненням цього дефекту інститут зараз працює. Працівники інституту вважають, що синтетичне молоко буде корисне там, де є багато трави та іншої зелені, але не вистачає корів.

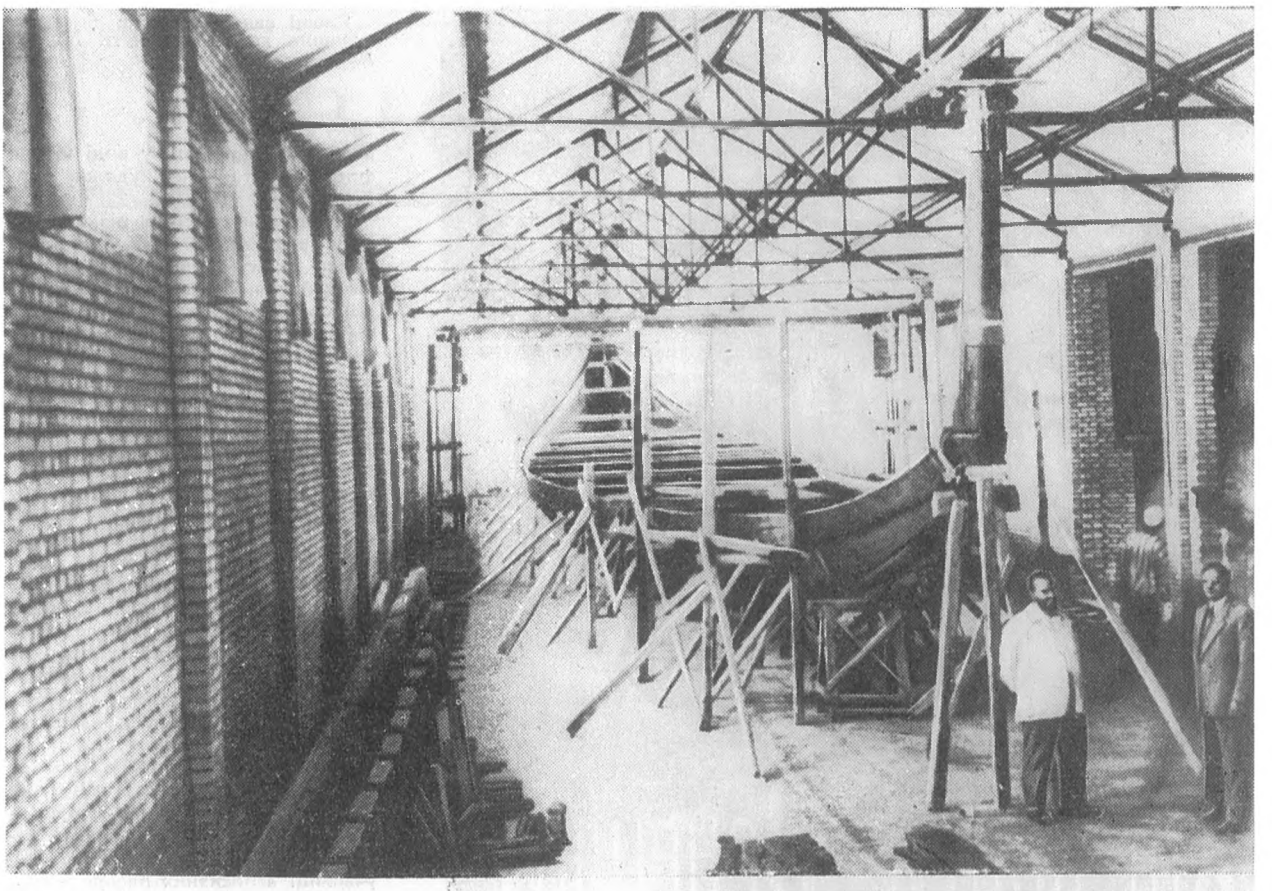

ЧОВЕН ХЕОПСА

Такий вигляд має знайдений похоронний човен Хеопса (фото вгорі).

Частина човна у розрізі, який дає можливість побачити його дивну конструкцію.

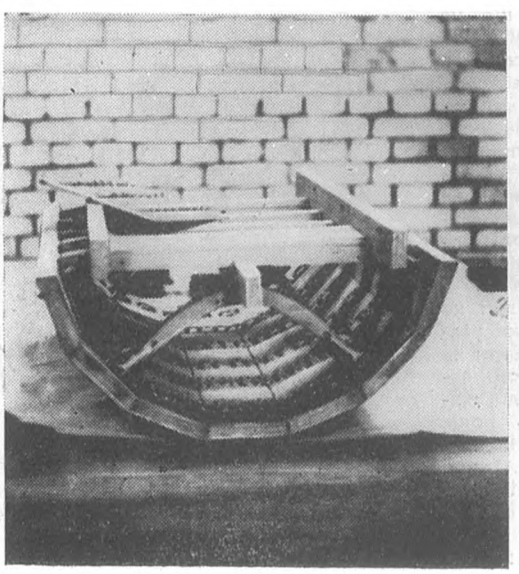

Біля знаменитої піраміди Хеопса знайдено унікальний похоронний човен. Вчені вважають, що його вік не менше чотирьох з половиною тисяч років. Звичайно, за такий довгий час човен зазнав деяких пошкоджень, і його тепер реставрують досвідчені майстри.

Похоронний човен збудований з надзвичайно міцного дерева — ліванського кедра. Але найбільше вражає його конструкція. Дошки човна дуже щільно прилягають одна до одної й скріплені мотузкою з вузлами, яку пропущено крізь спеціальні гнізда. Дошки ще й тепер тримаються досить міцно.

Сучасний човен, збудований на зразок знайденого.

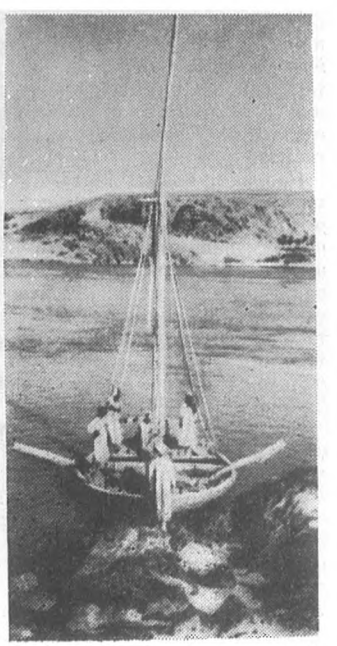

Хто врятує Венецію?

Площі святого Марка загрожує страшна доля — зникнути під водою.

Італійці тепер кажуть: «Іноземці зробили нашу Венецію багатою: іноземці й зруйнують нашу Венецію».

У цьому вислові немає ніякого перебільшення, особливо у другій його частині. Чудова Венеція, мета мільйонів туристів, Мекка знавців справжнього мистецтва, руйнується, їй загрожує страшна катастрофа.

Напевне, не всі іноземні туристи, які пливуть у старовинних романтичних гондолах мальовничими каналами і лагунами Венеції, знають, що кожний удар весел — це смертельний удар по старовинних спорудах цього міста-музею, що хвилі, які розходяться від гондол і, особливо, від моторних човнів — лютий ворог Венеції...

Місто збудоване на 118 острівцях, з'єднаних між собою 400 мостів. Венеціанські палаци, храми і музеї стоять на дерев'яних палях, забитих у болотистий грунт. Будівельники скріплювали колись ці палі сумішшю з смоли, олії та звичайного піску. Час і особливо вода невблаганно роблять свою руйнівну справу. Під поверхнею живописних лагун зріє велика катастрофа.

Болотистий грунт, на якому стоять будівлі, весь час осідає. Це осідання набуло дуже загрозливого характеру. Але це ще не все. Справа в тому, що узбережжя Адріатичного моря, особливо в районі Венеції, поступово знижується. Щороку рівень води в каналах піднімається на півсантиметра. Під час морських припливів центр Венеції — площа святого Марка — знаходиться лише на якихось 40 сантиметрів вище рівня моря. А коли ж на морі лютує шторм, площа і прилеглі до неї вулиці вкриваються водою.

Довгий час італійські власті не звертали на це майже ніякої уваги. Тепер вони починають бити на сполох. Адже славетне місто занепадає. Зменшується число жителів Венеції. Ще десять років тому населення острівної Венеції складало 175 тисяч чоловік. Тепер це число зменшилося до 130 тисяч. Багато старовинних споруд вже зовсім занедбано. Руйнуються творіння видатних майстрів минулого, зникають у воді чудові фрески, витончене художнє ліплення.

Розроблено десятки різних проектів врятування Венеції: пропонують захистити будівлі спеціальними бетонними «корсетами»; обробити її хімікатами проти мікробів-руйнівників; дехто пропонує зовсім закрити численні лагуни. Є вже навіть проект перетворення центру Венеції на музейний острівець, без населення.

Отже проектів не бракує, але дуже бракує коштів. За самими скромними підрахунками, для здійснення першочергових рятувальних заходів потрібно 250 мільйонів доларів. Сума ця хоч і досить велика, але могла б бути цілком реальною для Венеції. Адже Венецію щороку відвідує біля трьох мільйонів іноземних туристів, і кожен з них залишає тут пересічно 15 доларів. Це становить 50 мільйонів доларів на рік!

Але з цієї суми лише якихось 5 процентів потрапляє у міський бюджет. Решту поглинає державний бюджет Італії, поглинають величезні воєнні видатки країни — учасниці агресивних планів НАТО.

Газета «Уніта» підрахувала, що суми вартості тисячі американських літаків «Старфайтер» вистачило б для реконструювання Венеції. Але уряд Італії вважає, мабуть, що літаки більше прикрасять країну...

Що буде з Венецією? Це питання хвилює мільйони людей. Хіба можна допустити, щоб руйнувалося і поступового вмирало місто-музей?

Спорожніли центральні вулиці міста.

З новим роком... навесні!

Поздоровляючи з Новим роком своїх близьких, друзів і знайомих, люди на всій нашій планеті здавна бажають одне одному щастя, здоров'я, довгих років і всіляких успіхів. Одні роблять це усно, інші — письмово, треті, на доказ щирості своїх побажань, підкріплюють їх подарунками,— де як заведено. Але що б ви сказали, якби при цьому вас раптом з ніг до голови обдали холодною водою? І зробила б це зовсім незнайома вам людина де-небудь на вулиці або, скажімо, у театрі?

У Москві або Києві, Берліні чи Лондоні це здалося б просто неймовірним. А ось у китайській провінції Юньнань на такий вчинок відповідають тим же,— саме так святкують Новий рік у тайців, бірманців і деяких інших народів Азії...

«Багато-багато років тому,— розповідається в одній з тайських легенд,— на всій землі бушував вогонь, а світом правив злий і кровожерний Вогняний Диявол. Люди, загнані ним у гірські печери, багато років намагалися вбити його, але з цього нічого не виходило: людина, яка насмілювалася наблизитися до Диявола на тисячу кроків, миттю перетворювалась на попіл. Навіть власні дочки Диявола — їх було у нього сім — ненавиділи свого батька і бажали його загибелі. Але й вони не могли нічим допомогти людям.

— Це вірно, що ти будеш жити вічно? — з тугою запитала якось його молодша дочка.

Диявол любив її більше за всіх, більше за всіх довіряв їй, і у той день був чомусь особливо приязним до неї.

— Вірно,— самовпевнено відповів він.— Доки на моїй голові буде ось ця волосина — бачиш, теж червона, але значно світліша за інші — я неприступний для нападів. Адже цього ніхто не знає. Якби кому-небудь вдалося її вирвати і обкрутити нею мою шию, вона би зразу ж задушила мене...

Тієї ж ночі, тільки-но батько заснув, дочка так і зробила. Дійсно, Диявол миттю сконав. Але його голова, відділившись від шиї, спалахнула яскравим полум'ям і покотилася геть, спалюючи все на своєму шляху. Дівчина кинулася навздогін, підняла голову — і полум'я одразу вщухло. Але тільки вона опустила її на землю, голова знову спалахнула, і дівчині довелося підхопити її. Коли вона стомилася, її змінила старша сестра, старшу — інша... Так, підміняючи одна одну, сестри тримали в руках голову цілих сім років — поки вона остаточно не згасла. І весь цей час вони обливали одна одну водою, щоб змити з себе стікаючу з голови кров.

З того часу, на згадку про сімох героїнь, тайці у Новий рік обливають один одного водою.

Та чи не шкідливий холодний душ у січні для здоров'я людей?

Ні, не шкідливий. Навпаки, таке купання навіть приємне, тому що за тайським календарем Новий рік відмічають не у першому, а у шостому місяці (за нашим стилем, приблизно, на початку квітня), коли у Юньнані вже дуже жарко.

Цей календар відрізняється від європейського і деякими іншими особливостями. Високосні роки, наприклад повторюються у ньому через кожні два роки і мають не 12, а 13 місяців (додатковим при цьому вважається дев'ятий місяць). Кожний непарний або «великий» місяць складається з 30 днів, кожний парний або «малий» — з 29. Як і в нас, місяць ділиться на 4 тижні, але вони бувають не лише семи, а й восьмиденними.

Крім тайців, власними старовинними календарями у Китаї користуються також тібетці і народності, які сповідують іслам. В основу всіх їх покладено китайський або місячний календар «сялі», створений майже за два тисячоліття до нашої ери, який довгий час застосовувався не лише у Китаї, але й в Японії, Кореї і Монголії. І хоч ще 1911 року Китай офіційно перейшов на європейський календар, місячними календарями там широко користуються у побуті й по сьогодні.

ЦЕРКВА,

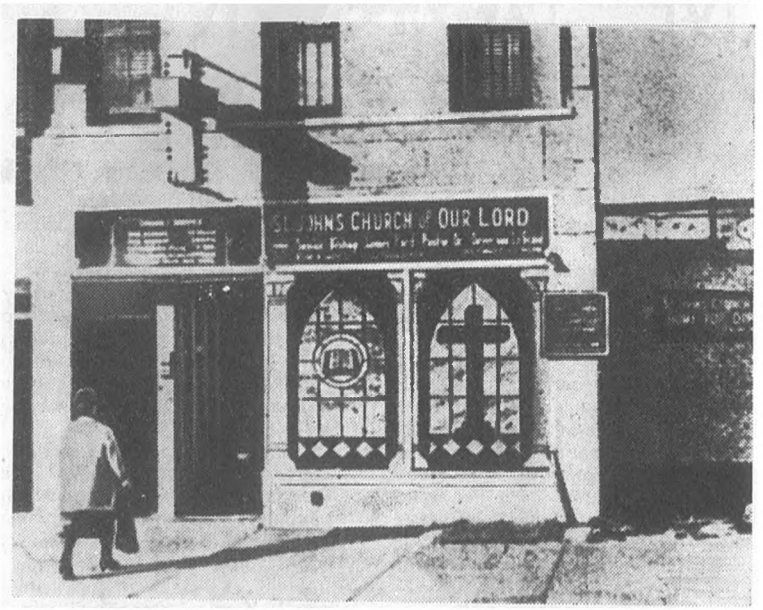

туалету, їх замінили кольорові вітражі з зображенням біблії і хреста. Над входом засяяв неоновими вогнями ще один великий хрест, привертаючи увагу перехожих. А скромна вивіска сповістила про те, що на американській землі з'явилася нова релігійна установа — «Нашого господа церква святого Джона» (так на американський лад перейменували святого Іоанна).

Зрозуміло, окрім «божественних законів» вимагалося додержуватися й світських. Устав нового релігійного культу був складений і зареєстрований, як і статут кожного іншого підприємства, у торговій палаті штату Нью-Йорк. У статуті про всяк випадок вказувалося, що церква святого Джо-

Резиденція «церкви святого Джона» на Фултон-стріт у кварталі Бруклін (Нью-Йорк).

ГАРЕМ І БІЗНЕС

Девернон Легран давно вже уподобав невелике приміщення магазину жіночих поясів і корсетів, розташованого на людному місці у Брукліні. За вельми приступну ціну Девернон став володарем резиденції, яка найкраще пасувала для задуманого ним підприємства.

Пройшло небагато часу, і приміщення магазину зовсім змінило свій вигляд. На стінах з'явилися зображення численних святих, з вітрин зникли предмети жіночого

П'ятьох «сестер» відвозить на «роботу» до центру міста і після «трудового дня» привозить назад особистий шофер «єпіскопа» Девернона на його машині. «Сестра» Єва (див. стрілку), улюблениця «єпіскопа», очолює цей загін.

на бере на себе турботи про свого настоятеля і про членів його родини до кінця їх життя.

Настоятель був один, проте родина його виявилася досить численною і утримувати її було не зовсім просто. Бо, нічого гріха таїти, Девернон Легран тримав при собі п'ятьох молодих жінок, які погодилися допомагати йому у здійсненні «божественної місії» і були зв'язані з його преподобієм не лише релігійними вузами. Правда, вони займали не зовсім рівне положення. Як і у кожному гаремі, одна з них — сестра Єва — користалася правами старшої. Кожного божого дня, одягнувши благочестиве чорне вбрання і скромно опустивши підведені тушшю очі, «сестри» виходили на промисел... Кожна несла розмальовану бляшану коробку з сургучною печаткою, закликаючи братів у Христі пожертвувати щонебудь на користь сиріт. З настанням темряви «сестри» починали обходити нічні заклади.

Справи йшли блискуче. Кожна «сестра» щоденно приносила 80—100 доларів. Адже рідко у кого не здригнеться серце при згадці про маленьких істот, що залишилися без батьків у цьому великому світі...

Легран був дуже задоволений своїм «підприємством». Настільки задоволений, що вирішив піднести себе до сану єпіскопа. Єпіскоп Девернон! Так звучало солідніше.

Декілька з 20 маленьких мешканців «сирітського притулку».

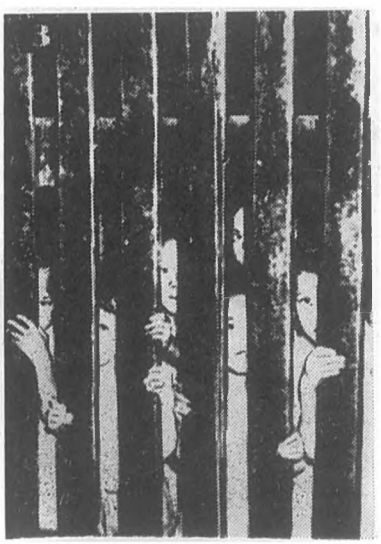

Але церковний статут, отже і фінансові органи, де він був зареєстрований, вимагали допомагати ближнім. Тому у тій же церкві святого Іоанна (або Джона) влаштували «притулок». Двадцять малят росли у цьому «благодійному закладі» і турбота, яка виявлялася до них, створювала шановну репутацію «єпіскопові» Девернону.

Це продовжувалося досить довго. Легран вже встиг накопичити цілий мільйон доларів, коли одного дня його викликали до генерального прокурора штату Нью-Йорк. Власті рознюхали, які непристойні справи відбувалися під знаком неонового хреста в церкві святого Джона. Припертий до стіни, «єпіскоп» намагався довести свою невинність. Найсерйознішим обвинуваченням було те, що всі двадцять «сиріт» з притулку виявилися його власними чадами.

Кінець кінцем довелося визнати себе батьком, хоча і не всіх двадцяти, а «лише» дванадцяти «сиріт». З неменшим пафосом відкидав «єпіскоп» і обвинувачення у тому, що зачали цих малюків п'ять «сестер».

— Їх народила на світ сама сестра Єва,— твердив Девернон.

Щоправда, деякі з них народжувалися з інтервалами лише у 2—3 місяці, але ж господь протягом віків творив і не такі чудеса... «Єпіскоп» Девернон не визнавав своєї вини. Дійсно, він обдурював віруючих, але хіба кожна релігія не є суцільним шахрайством. Так, він спекулював на милосерді людей, але робив це таємно, тоді як деякі «святі отці», що займають верхні щаблі у церковній ієрархії, зовсім відкрито знущаються над так званим «християнським милосердям»...

Мабуть, такої ж думки дотримувався і прокурор штату Нью-Йорк. Він відмовився порушити проти Девернона кримінальну справу і визнав його «відносно невинуватим».

Врешті-решт, Легран тільки робив свій бізнес, так само, як і більшість інших бізнесменів, слуг іншого бога, золотого тільця.

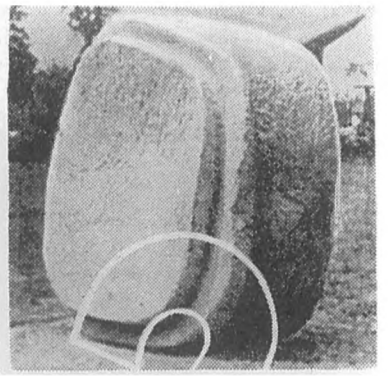

ЩО ЦЕ ТАКЕ

Те, що зображено на цих фото, не має ніякого відношення до археологічних знахідок. Це зовсім не ідоли, створені в доісторичні часи, це — зразки сучасного ультрамодного західного мистецтва.

На один з пустирів у Західному Берліні звозять великі кам'яні брили різної форми. Модні скульптори з натхненням переробляють їх на твори абстрактного «мистецтва».

Переказують, що для західноберлінських скульпторів найважчою справою є підшукати назви для своїх «шедеврів»...

Справді, як все це назвати?

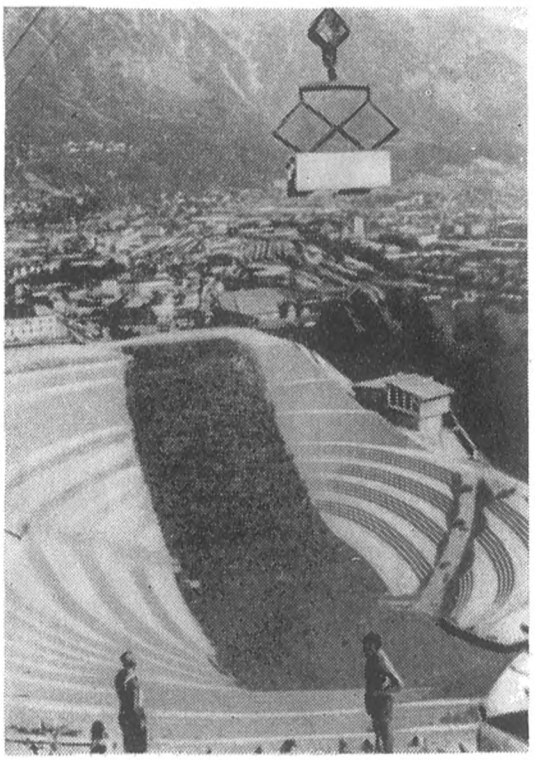

ДЛЯ МАЙБУТНІХ ОЛІМПІЙСЬКИХ ІГОР

Наступні олімпійські ігри відбудуться, як відомо, влітку 1964 року в Токіо. Але для зимових видів спорту обрано інший час і інше місто — Інсбрук в Австрії. Тепер там будують великий трамплін, зводять трибуни для глядачів. 60 000 чоловік зможуть спостерігати ці змагання.

НОВА АРХЕОЛОГІЧНА ЗНАХІДКА

Грецькі робітники, прокладаючи нову автостраду, знайшли кілька стародавніх могил, а в одній з них цю велику вазу надзвичайної краси. Археологи відносять знахідку до третього сторіччя до нашої ери і вважають, що у знайдених могилах були поховані воєначальники з війська Олександра Македонського.

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

МОЦАРТ І БЕТХОВЕН В АФРИЦІ

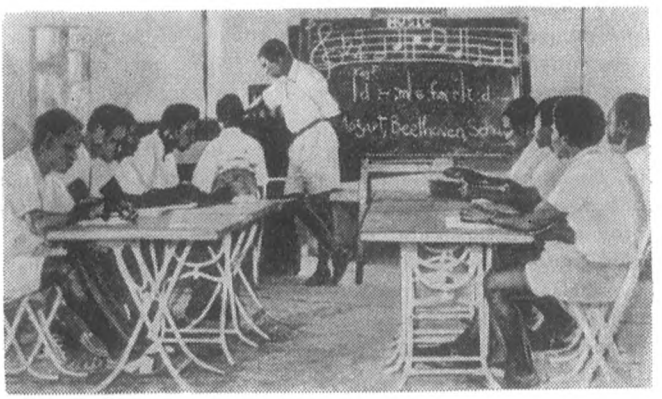

Народ Гани одержав велику перемогу: майже всі діти шкільного віку сіли за парти. У країні запроваджено обов'язкове початкове навчання. Виникли і музичні школи, де молоді ганці з винятковим ентузіазмом вивчають класичну музику.

АВТОМОБІЛЬ ПІД ВОДОЮ

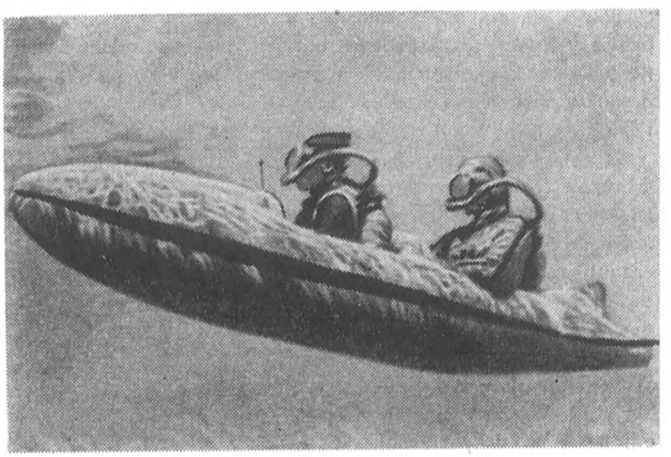

Такий вигляд має новий спортивно-туристський автомобіль, сконструйований у Сполучених Штатах. Власне, це автомобіль-кабріолет, бо він не має герметичної кабіни і його пасажири користуються аквалангами. На підводну трасу він буксується моторним човном, але є моделі, на яких встановлені педальні двигуни; деякі підводні автомобілі обладнано електродвигунами. На них можна вирушати у тривалі підводні подорожі.

ЧЕРЕПАХИ-СПОРТСМЕНИ

У Мексиці набула популярності нова оригінальна розвага — перегони черепах.

Недавно один паризький універмаг купив з рекламною метою дві «команди» мексіканських черепах і влаштував «товариську зустріч» з французькими черепахами. Перемогли гості. Вони розвинули незвичайну швидкість: 15 сантиметрів на секунду.

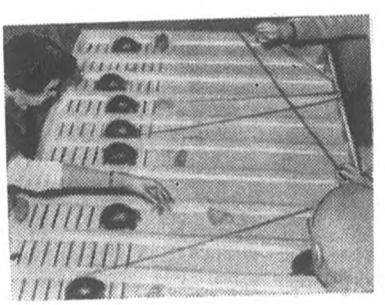

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

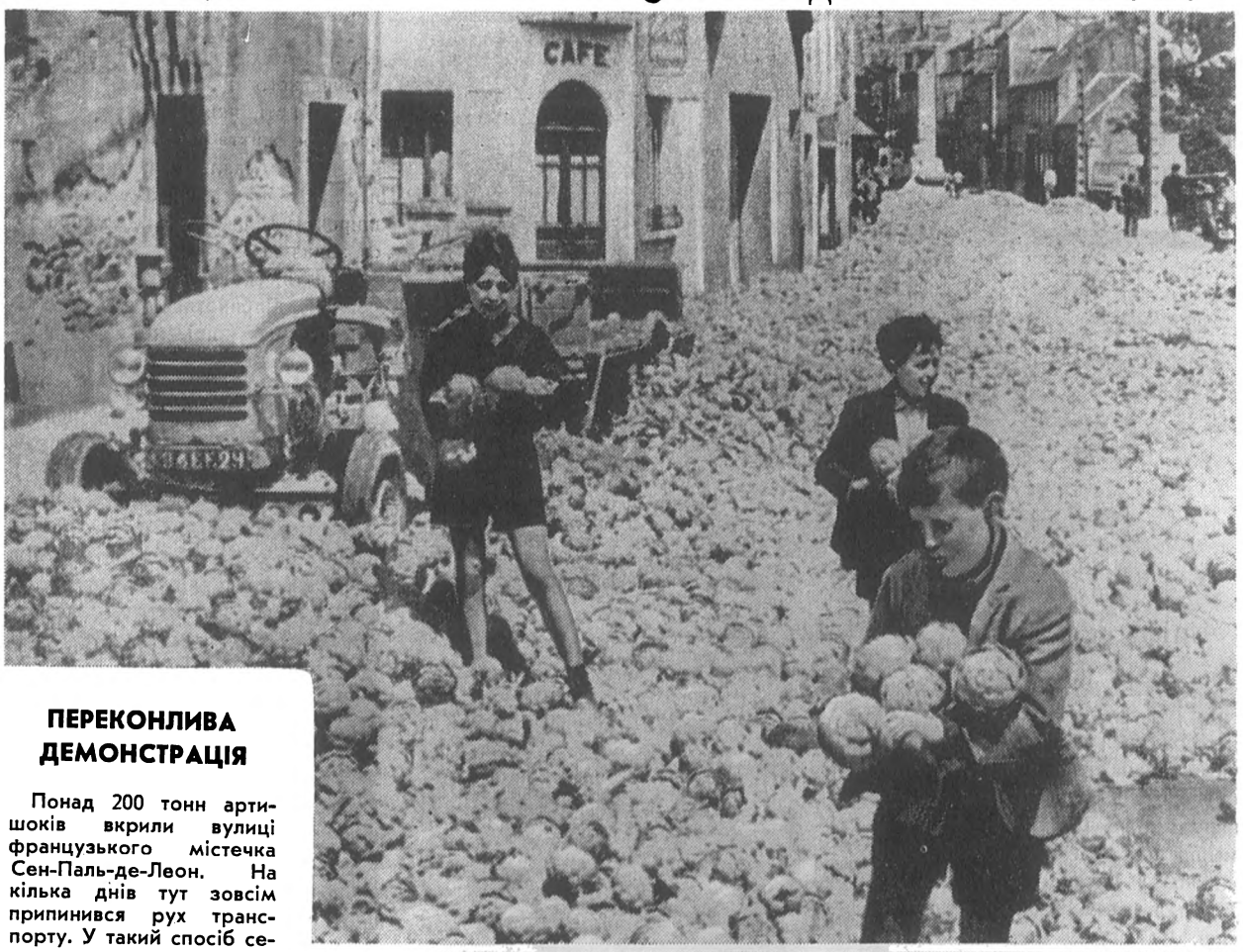

ПЕРЕКОНЛИВА ДЕМОНСТРАЦІЯ

Понад 200 тонн артишоків вкрили вулиці французького містечка Сен-Паль-де-Леон. На кілька днів тут зовсім припинився рух транспорту. У такий спосіб селяни навколишніх сіл протестували проти урядових заходів, які призвели до тривалої кризи збуту сільськогосподарських продуктів.

МИРНА БОМБА

В цій підвішеній до літака бомбі зовсім немає вибухівки. У її корпус вмонтовано різні вимірювальні прилади, за допомогою яких геологи НДР вивчають структуру грунтів і наявність корисних копалин.

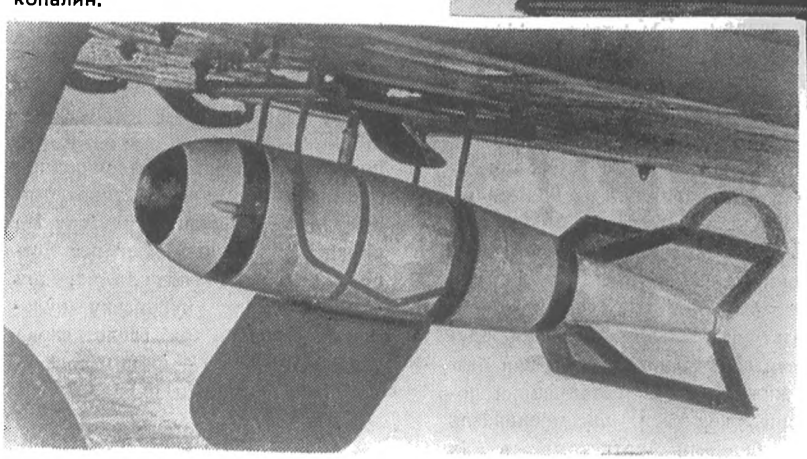

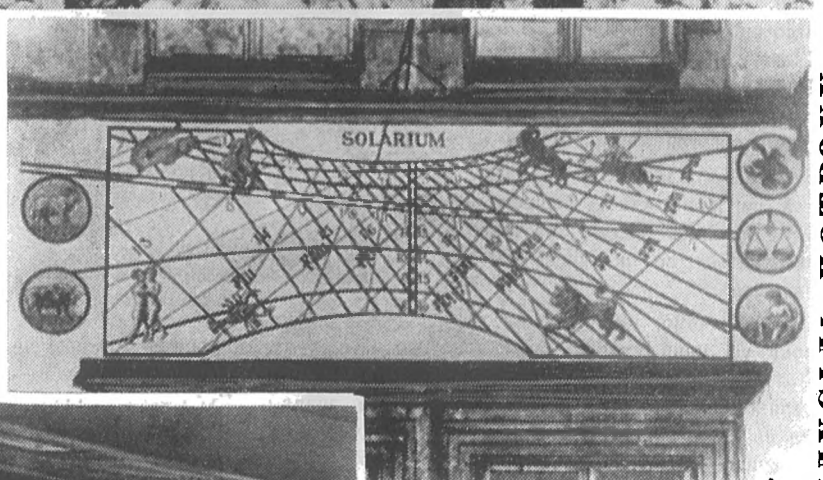

ГОДИННИК, ЩО НІКОЛИ НЕ СПІЗНЮВАВСЯ

У Герліці (НДР) на стіні одного з будинків намальовано цей сонячний годинник, створений понад 400 років тому математиком і астрономом Захаріасом Скультетусем. Циферблат годинника прикрашено знаками зодіака.

Як свідчить табличка на будинку, цей годинник завжди показував найточніший час.

Читаючи нові книги

„УНІОН"

Unión de Escritores y Artistas. La Habana. 1962.

«Захистити революцію — значить захистити культуру»,— такий епіграф першого номера журналу «Уніон» (органу Спілки письменників і художників Куби), що вийшов у Гавані в липні 1962 р. Журнал виходитиме кожні два місяці. До складу редакції входять відомий поет-комуніст Ніколас Гільєн, поет Алехо Карпентьєр, Роберто Фернандес Ретамар і Дісеньо де Тоні Евора. Читачі вже одержали три номери цього журналу.

У передовій статті першого номера «Уніона» редакційна колегія звертається до читачів з такими словами:

«Ми хочемо, щоб журнал розкрив усі наші духовні багатства. Особливу увагу буде приділено великій події — революції: адже ми не лише свідки, але й активні учасники її... Свобода і відповідальність будуть девізом нашого журналу: справжня свобода, яку здобув весь наш трудовий народ у соціалістичній революції, і відповідальність, яку відчувають всі люди, віддані батьківщині».

Зі сторінок журналу словами II Гаванської Декларації кубинський народ проголошує своє кредо: «Куба говорить від імені експлуатованих мас Америки. Куба стоїть за суверенітет; Куба — за культуру; Куба — за аграрну реформу; Куба — за творчу працю;

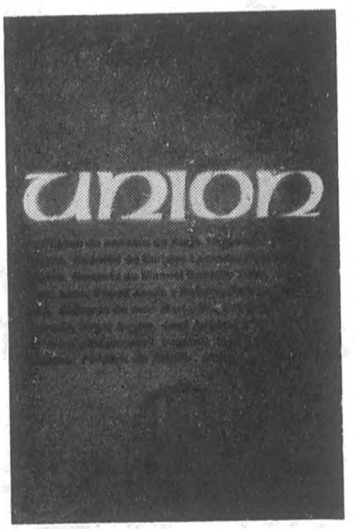

Куба — за ліквідацію неписьменності; Куба — за рівність; Куба — за правду; Куба — за свободу; Куба — за світле майбутнє людства; Куба — за мир між народами; Куба — за соціалізм!»

В журналі надруковано цікаву статтю Есекієля Мартінеса Естрада «За народну і соціалістичну кубинську культуру». В ній підкреслюється, що лише народнодемократичний лад може бути основою розвитку соціалістичної культури. Тільки прагнення служити своєму народові, тільки безмежна любов до батьківщини повинні керувати письменниками, художниками, артистами в їх творчій діяльності. Митців нової Куби надихає яскравий приклад кубинського національного героя Хосе Марті, який весь свій геній, все своє життя віддав народу.

Хосе Адреваль пише про впевненість у завтрашньому дні, про широчінь горизонтів, що відкрилися зараз перед народом Куби. Саме життя, схоже на втілену мрію, повинне відбиватися і в сучасній кубинській музиці. Адреваль розповідає, яким успіхом користуються концерти музичних колективів, що виїжджають до різних міст і районів країни, розповідає про щорічне збільшення мережі музичних шкіл в країні.

Маститому кубинському художнику Марсело Поголотті, який пройшов великий творчий шлях від футуризму й сюрреалізму до соціалістичного реалізму, присвячує свою статтю Анхель Аугієр. Журнал друкує репродукції деяких творів Марсело Поголотті.

Із статті про присвячену революції виставку, яка відбулася в Палаці Красних мистецтв, ми довідуємось про творчість молодого художника Сервандо Кабрера Морено, що експонував двадцять п'ять своїх праць, сповнених тепла і любові до людини, до нової Куби.

Піне Леаль пише про перший гаванський театральний фестиваль «Ла Каса де Лас Америкас». Він відіграв велику роль у встановленні контактів між артистами латиноамериканських країн.

Журнал вміщує уривки з творів кубинських письменників, оповідання, вірші про сьогоднішню Кубу, яка будує нове життя.

Журнал «Уніон» викликає безперечний інтерес широтою своєї тематики.

Безсумнівна також його цінність як першого національного літературного органу Спілки письменників і художників нової Куби, що поставив перед собою завдання служити народові, створювати істинно національну культуру. Не випадково Есекієль Мартінес Естрада у своїй статті «За народну і соціалістичну кубинську культуру» наводить як гасло слова Хосе Марті: «Ми — килим, по якому повинен пройти народ».

Л. ОЛЕВСЬКИЙ,
Л. ШУЛЬШУК

„КАРІКАТЮР" і „ШАРІВАРІ" В БОРОТЬБІ ПРОТИ ТИРАНІЇ

Т. Якимович. Сатирическая пресса французской республиканской демократии 1830—1835 гг. (к истории реализма XIX века во Франции), Изд. Киевского университета, 1961.

Незабутню сторінку в історію світового демократичного й революційного руху вписав французький народ у буремні 1830—1835 роки.

Плоди перемоги трудового люду над ненависною династією Бурбонів у липневі дні 1830 р. привласнила нова зграя експлуататорів — великі банкіри й фінансисти, що посадили на французький трон свого ставленика Луї-Філіппа Орлеанського. Як писав свідок тих подій німецький поет Генріх Гейне, новому королю Франції вистачило розуму на те, щоб одягти на себе маску овечої простоти. Він почав розгулювати по вулицях Парижа з «великою сентиментальною парасолею під пахвою», тиснув немиті руки зустрічним громадянам і зворушливо посміхався.

Але минуло кілька місяців, і король-«громадянин» показав себе жорстоким і лицемірним експлуататором народу, а його монархія ясно визначилась як «короноване панування одного класу, капіталу на троні» [1].

Наростаюче обурення народу проти Луї-Філіппа та його кліки виливається в героїчні й криваві події, які особливо стрясали Липневу монархію в перші п'ять років її існування.

...Листопад 1830 р.— повстання ткачів у Ліоні... Червень 1832 р.— збройний виступ республіканців Парижа. Барикади, над якими майорить червоний прапор... Квітень 1834 р.— друге повстання ліонських пролетарів, підтриманих республіканцями, робітниками, селянами в різних кінцях країни... Уряд Луї-Філіппа відповідав на масові виступи терором і репресіями. Солдати розстрілювали полонених і поранених, жінок і дітей.

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, ст. 135.

У квітні 1834 р., за наказом командування, урядові війська по-звірячому знищили мирне населення кількох будинків на вулиці Транснонен в Парижі. А реакційні вересневі закони 1835 р. остаточно оголили потворне обличчя нової антинародної влади, яка безславно закінчила своє існування в дні революції 1848 р.

В бурхливу атмосферу Франції тих літ одразу ж вводить нас монографія українського літературознавця професора Тетяни Якимович, присвячена сатиричній пресі французької республіканської демократії згаданого п'ятиріччя. І відчуття цієї атмосфери не залишає читача від першої до останньої сторінки.

Завдання книги, як пише авторка, полягало в тому, щоб дослідити «процес розвитку французького реалізму 1830—1840 рр. як широкого художнього напрямку. І ще точніше — масові жанри реалістичного мистецтва, яке виникло безпосередньо з потреб визвольної боротьби і призначалось для великої народної аудиторії».

Отже у вивченні неосяжного матеріалу французької демократичної періодики 1830—40-х років, якого досі майже не торкалась рука дослідників, а з другого боку, в теоретичних узагальненнях питання про масове демократичне, реалістичне мистецтво часів Липневої монархії і полягає заслуга Т. Якимович. Дослідниця істотно доповнила радянську літературознавчу науку новими історико-літературними фактами і висновками, що розкривають той соціально-політичний і естетичний грунт, з якого виросли генії французького реалізму — Бальзак, Стендаль, Беранже, Меріме.

Головний об'єкт рецензованого нами дослідження — щотижнева газета «Карікатюр» і щоденна «Шаріварі» — ілюстровані органи лівих республіканців. Відомо, що в 30-і роки ліві республіканці очолювали революційний рух у Франції. В їх періодиці найбільш яскраво і правдиво відбились хвилюючі історичні події тієї епохи. Головну увагу автор зосереджує на діяльності названих газет у період їх розквіту (1830—1835), коротко, але вичерпно висвітлюючи, втім, ідейні та естетичні погляди французької республіканської демократії і після 1835 р.

Та перш ніж розпочати аналіз матеріалів «Карікатюр» і «Шаріварі», дослідниця подає огляд всієї французької газетної періодики в роки панування Луї-Філіппа. І хоча авторка в передмові скромно застерігає, що її книга не претендує на роль професіональної праці з історії журналістики, перший розділ монографії, названий «Французька преса і буржуазна монархія», являє собою вичерпну характеристику становища газетної справи у Франції в ті часи. На тлі цього широкого матеріалу особливо виразно видно роль і значення «Карікатюр» і «Шаріварі» в громадсько-політичній та історико-літературній боротьбі.

Та події не заступають у книзі людей. З роботи Т. Якимович ми дізнаємося про чудових представників французької демократичної інтелігенції, про численних, забутих нині, талановитих письменників і художників.

Засновника і керівника «Карікатюр» і «Шаріварі», блискучого художника й публіциста Шарля

Філіпона сучасники називали «Ювеналом карикатури», «Наполеоном сатири», «генералісімусом опозиційної преси». Син дрібного торговця з Ліона, учасник барикадних боїв липневої революції, він відмовився від комерційної діяльності і всю свою гігантську енергію присвятив щоденним тяжким битвам за існування своїх газет. Постійна матеріальна скрута, колосальні грошові штрафи, конфіскації газетних тиражів, систематичні ув'язнення і судові переслідування,— таким було життя Філіпона. Його не раз била поліція, йому загрожували військовий суд і смертна кара, та ніщо не могло зломити цю фізично кволу, хвору, але наділену богатирським духом людину.

Журналіста Луї Денуайє-Дервіля, обдарованого співробітника філіпонівських видань, однодумці вважали «найвідважнішим пером республіканської преси». Колишній клерк у конторі провінціального нотаріуса, він приїхав у 1829 р. до Парижа, де брав активну участь у липневих подіях. Сміливий політичний борець, якого теж постійно переслідували судові власті, Денуайє був надзвичайно принциповою, безкорисливою, чесною людиною, фанатично закоханою в свою професію.

У газетах Філіпона працювали геніальний художник-сатирик, син скляра Оноре Дом'є, талановитий ілюстратор книжок Гранвіль, автор блискучих реалістичних карикатур Карл-Жозеф Трав'єс, майстри нарису Альтарош, Альбер Клер, Анрі Моньє та багато інших.

Розповідь про життя, світогляд і творчість багатьох славетних членів «сатиричної сім'ї» Філіпона, яку ми знаходимо в монографії Т. Якимович, допомагає читачеві відчути живий і теплий подих далекої нам епохи.

Радянська «бальзакіана» доповнилась відомостями про співробітництво великого реаліста в газеті «Карікатюр» у 1830—1832 роки. Один з розділів книги — це аналіз бальзаківських сатиричних нарисів, фейлетонів, фрагментів, оповідань, пародій, шаржів тощо, які публікувались на сторінках республіканського органу.

Найважливіша позитивна риса рецензованого дослідження — це, звичайно, всебічна характеристика журналістської діяльності передової республіканської молоді з «оркестру Філіпона», яка на той час відбивала інтереси широких народних мас і становила крайнє ліве крило реалістичного мистецтва Франції.

Автор монографії вдало поєднує аналіз тексту газет з аналізом їх літографій і малюнків, дослідження ідейного змісту матеріалу з дослідженням його художньої форми. «Карікатюр» і «Шаріварі» в описі Т. Якимович наочно постають перед нами як рупори масового руху французького народу проти буржуазної монархії.

Ми дізнаємося про непримиренну війну, яку зброєю дошкульної карикатури вів Філіпон проти Луї-Філіппа і його міністрів, проти зовнішньої і внутрішньої політики панівної кліки, що шляхом страхітливих фінансових зловживань грабувала національні багатства Франції. Газети Філіпона гостро викривали класову суть «держави крамарів», буржуазний парламентаризм, виборчу систему.

В окремому розділі йдеться про нариси, фейлетони, жанрові сцени, підписи під малюнками та інші тексти, якими заповнювались «Карікатюр» і «Шаріварі». Говорячи про жанрову різноманітність цих публікацій, Т. Якимович класифікує їх за трьома тематичними циклами (антиурядовий, антибуржуазний і присвячений проблемам народно-визвольної боротьби). І далі докладно аналізує їх жанрові, стильові й художні особливості, їх національну й історичну специфіку, прийоми типізації образів і обставин тощо.

Увагу дослідниці привертають також різноманітні й оригінальні сатиричні засоби філіпонівських газет — реалістичний гротеск, сатирична алегорія, пародія тощо.

Так, завдяки Філіпону та його соратникам фігура Луї-Філіппа стала асоціюватись в уяві сучасників із знаменитою «королівською грушею», з дурним папугою, жирним бугаєм, гладким котом, з відомим літературним персонажем, шахраєм і злочинцем Робером Макером; урядові діячі Липневої монархії — з хижими звірами, новими тамерланами тощо. Анрі Моньє створив узагальнений сатиричний тип Жозефа Прюдома, який уособлював міщанську обмеженість, самозакоханість і тупість французького буржуа.

Наведені авторкою факти свідчать про існування у Франції 30-х років талановитої, масової реалістично-сатиричної літератури в двох її різновидах — сатири політичної і сатири суспільних нравів. Водночас тема народу, тема пролетаріату, як підкреслює дослідниця, розкривалась у газетах Філіпона шляхом створення особливої публіцистичної прози, де домінували героїчний пафос і трагічне обурення з приводу ганебних злочинів монархії.

Т. Якимович показує, що газети Філіпона відігравали роль революційних плакатів і користувались величезною популярністю серед найширших демократичних верств.

Спеціальний розділ книги присвячено естетичній програмі «штабу Філіпона». Його представники нещадно й дотепно атакували письменників урядової орієнтації, пропагандистів ідей легітимізму й клерикалізму в літературі, епігонів класицизму, авторів дешевого розважального чтива. Вони виступали на захист Бальзака та інших реалістів, вимагали правдивого художнього зображення сучасності, правильно розуміли бойову суспільну роль сатири.

Всі ці факти стверджують важливі новаторські висновки авторки, а саме: в першій половині 1830-х рр. «Карікатюр» і «Шаріварі» відзначались «єдністю передової громадської і естетичної думки, полум'яним захистом мистецтва, потрібного народові». На їх сторінках народжувалась і формувалась нова реалістична естетика, яка збігалась з реалістичними теоріями Бальзака та інших піонерів реалізму. Ця передова теорія літератури була викликана до життя народними вимогами, і з другого боку, її, в свою чергу, породжувало прагнення передової літературної молоді виховувати демократичні смаки народу.

Монографія Т. Якимович поглиблює наше уявлення не тільки про французький, а й про весь західноєвропейський історико-літе-

ратурний процес 30—40 років XIX століття. Вона наводить, зокрема, на висновок про ідейну і естетичну єдність демократичної сатиричної публіцистики різних європейських країн того часу в боротьбі проти влади аристократів і капіталістів, у підготовці умів до революції 1848 р.

Наприклад, заснована в 1840 р. англійська сатирична газета «Панч», у якій співробітничали видатний письменник Теккерей, чудові карикатуристи Джордж Крукшенк і Джон Ліч, на початку свого існування плідно наслідувала і творчо розвивала кращі традиції філіпонівських видань. Недаремно сучасники називали газету «Панч» лондонським «Шарівари».

Новим, якісно вищим етапом у розвитку прогресивної зарубіжної періодики стала в минулому столітті комуністична преса — газети, редаговані К. Марксом і його соратниками: «Форвертс», «Німецька Брюссельська газета» і нарешті «Нова Рейнська газета» — орган Союзу комуністів.

Праці про зарубіжну демократичну пресу часів, які передували виникненню наукового комунізму, наводять на думку про те, що творці незрівнянної революційної публіцистики і неперевершеної політичної сатири Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Георг Веерт та інші співробітники «Нової Рейнської газети», були добре знайомі з європейською періодикою 30—40 рр., творчо розвинули її найкращі художні надбання, поставивши їх на службу потребам революційного пролетаріату.

Нарешті, книга Т. Якимович допоможе дослідникам простежити спадкоємність кращих традицій бойової, наступальної демократичної публіцистики і революційної карикатури минулого в передовій літературі й журналістиці подальшого часу, аж до наших днів.

На жаль, робота Т. Якимович не вільна від поодиноких недоліків. Так, характеристику суперечностей в ідейних поглядах і творчості авторів філіпонівських газет варто було б, на нашу думку, зосередити якось компактніше, а не розкидати її окремими вкрапленнями по всій книзі. Композиційно невдало обрано місце для екскурсу в пресу французької революції XVIII ст. В роботі зустрічаються зайві повторення. Нарешті, вирішення питання про зв'язок творчості великих реалістів епохи Бальзака з масовою демократичною літературою того часу хотілося б бачити на широкому літературному матеріалі, а не тільки на напівпубліцистичних текстах газетного нарису. Втім, ця проблема вимагає, очевидно, окремого солідного дослідження.

Книгу Т. Якимович дуже прикрашають численні ілюстрації, взяті з газет Філіпона. Та це видання ще більше виграло б, якби в книзі для прикладу було вміщено сфотографований на повний розворот і коротко описаний якийсь один номер «Карікатюр» чи «Шарівари».

Незначні огріхи, проте, ніскільки не применшують цінності монографії.

В останнє десятиріччя в нашій країні з'явилась низка грунтовних досліджень, присвячених видатним явищам західноєвропейської літератури XIX ст. Варто згадати такі роботи, як «Гюстав Флобер» А. Іващенка, «Творчість Флобера» і «Бальзак» Б. Реїзова, «Творчість Діккенса» і «Теккерей-сатирик» В. Івашової, «Байрон» та «Спадщина англійського романтизму і сучасність» А. Єлістратової, «Традиції і новаторство в англійській літературі XIX ст.» Є. Клименко, «Стендаль» Я. Фріда, «Революційний романтизм Шеллі» І. Неупокоєвої, «Бальзак» Д. Обломієвського та інші.

Книга Т. Якимович посяде гідне місце серед цих праць і стане в нагоді не тільки літературознавцям. Новими історико-культурними фактами вона збагатить знання з історії Франції. Вона буде практично корисною при вивченні історії зарубіжної журналістики. Врешті, вона вдовольнить кожного читача, який цікавиться демократичною спадщиною світової культури.

Н. МАТУЗОВА

ШЕВЧЕНКО В ЧЕСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

«Тарас Шевченко в чеській культурі». Бібліографія. Упорядники Є. Велінська і О. Зілинський.

В Празі у видавництві «Слованска кніговна» 1962 року вийшла бібліографія «Тарас Шевченко в чеській культурі». Автори-упорядники Єва Велінська і Орест Зілинський. Порівняно невеличка книжка (96 сторінок) містить у собі великий дорогоцінний матеріал, який є не тільки підсумком того, що було зроблено в галузі шевченкознавства в Чехословаччині (бо майже кожна наукова бібліографія є до певної міри підсумком досягнень у тій чи іншій галузі), але й вказує на те, що ще треба зробити нашим чеським друзям для більшого й глибшого ознайомлення з життям і творчістю геніального українського письменника, революційного демократа, художника.

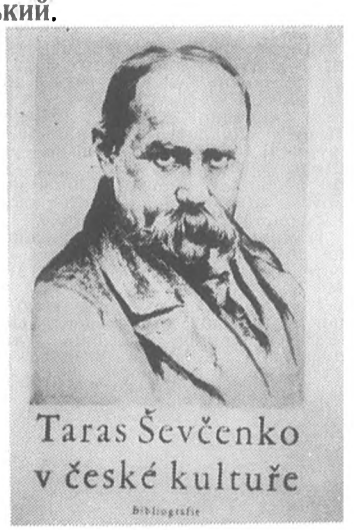

Роком раніше (1961 р.) ті ж упорядники видали в Празі бібліографію «Тарас Шевченко поет-революціонер». Хоч видання 1962 р. ширше попереднього, але, на жаль, є й пропуски: так, у виданні 1961 р. на 4-х сторінках були подані головні дати Шевченкової біографії. На нашу думку варто було ці дати, дещо поширивши, вмістити у виданні 1962 р., бо ж в цілому воно тематично багатше й досконаліше за попереднє.

В бібліографії 1962 р. зареєстровані твори Т. Г. Шевченка, перекладені чеською мовою — ті,

що вийшли окремими виданнями й ті, що публікувалися по журналах та газетах — а також література про Шевченка. Охоплює ця бібліографія 101 рік (1860—1961 рр.) з великою повнотою[1] і тим самим подає справжню картину культурного зв'язку двох братніх слов'янських народів.

Вступна стаття др. Йозефа Стрнадля стисло розповідає історію поширення в чеській літературі відомостей про Шевченка та про його поетичні твори.

Сам покажчик складається з двох частин: переклади творів Шевченка чеською мовою (окремі видання — 15 назв, окремі твори — 165 назв) та праці і матеріали про поета (окремі видання — 6 назв; головніші статті та наукові публікації матеріалів — 32 назви; інформаційні статті, біографічні характеристики, енциклопедичні статті — 119 назв; передмови й післямови до окремих видань перекладів — 13 назв; рецензії і питання перекладу — 30 назв; рецензії на наукові праці про поета — 6 назв; дрібні замітки та інші матеріали — 116 назв; біографічні документи в перекладах — 7 назв; згадки про Шевченка в працях на інші теми — 73 назви; Шевченко в художніх творах — 12 назв; рецензії на біографічний фільм, який ішов у Чехословаччині під назвою «Розірвані пута» — 15 назв).

Далі йдуть допоміжні покажчики. Основний ряд складається з 645 назв. Хоч самі упорядники не наголошують на повноті зібраних матеріалів, а в примітці до одного з підрозділів навіть зазначають, що дають лише найголовніше, матеріали зібрані в межах поставленого завдання з великою скрупульозністю та повнотою.

Як свідчить покажчик, перша згадка про Шевченка в чеській пресі з'явилася в 1845 р. Це був передрук з газети «Северная пчела» — «Обзор русской литературы за 1844 год», в якому писалося про «Тризну», але прізвище її автора не називалося.

Першим чеським дослідником життя і творчості Шевченка був Й. Первольф. Ще у 1860 р. на сторінках журналу «Образи життя» він пише про Шевченка як про українського поета.

Пізніше, року 1884, в журналі «Злата Прага» опубліковано «Студію» Яна Худця «Тарас Григорович Шевченко». Як зазначають упорядники бібліографії, це найбільша до 1900 р. чеська праця про Шевченка.

На початку XX віку Ружена Єсенська перекладає твори Кобзаря і видає збірку «Вибір поезій», яка складається з 28 віршів і передмови перекладачки.

В наш період в чеському перекладі виходять дослідження і художні твори радянських шевченкознавців Є. Кирилюка, О. Іваненко, М. Рильського, П. Тичини, О. Ільченка та інших і значно розширюється коло чеських дослідників та перекладачів Шевченкових поезій: Мілан Яриш, Ян Туречек-Єзерський, Божена Пашкова, Зденек Неєдли, Міхал Мольнар та багато інших.

Варто зазначити, що в чеській літературі над усе переважає інтерес до Шевченка-поета, а Шевченко-художник, Шевченко-повістяр, Шевченко-драматург стоїть на другому плані. Цілком природно, що чеських дослідників і перекладачів найбільше цікавив «Єретик» і, зокрема, «Посланіє Шафарикові».

За сто років твори Шевченка перекладали чеською мовою 45 перекладачів, серед яких, крім названих вище, Сватоплук Чех, Адольф Черни, Франтішек Халупка, Зденка Бергрова, М. Марчанова. Всього було 165 публікацій, з них до 1918 р., тобто за 58 років — 69, з 1922 до 1960 р., за 40 років — 96. В розділі «Праці і матеріали про поета» зареєстровано 465 назв, з них 6 вийшло окремими виданнями.

Важливим є розділ, в якому в хронологічному порядку показано, які з віршованих творів Шевченка перекладено (твори подано в хронологічному порядку), а які залишилися без перекладу. Всього з 225 Шевченкових віршованих творів перекладено 176.

Ці дані можуть полегшити майбутнім перекладачам підготовку до видання повного зібрання поетичних творів Шевченка чеською мовою. Таке видання готується до 150-тих роковин з дня народження Т. Г. Шевченка.

Ю. МЕЖЕНКО

---

[1] Нам вдалося встановити лише кілька випущених статей, які слід було б подати:

а) Квапіл Франтішек. «Смутна ласка. Чрта зе живота Тараса Шевченки». В газеті «Чехослован» (Чікаго), 1891, 12/XI, № 293; 19/XI, № 294.

б) Махал Й. «Тарас Шевченко. (К столеті его нарозенін». В газеті «Чехослован» (Київ), 1914. 26/II, № 47.

в) «Послані Тараса Шевченки Йозефу Павлові Шафарікові». В журналі «Совєтска література» (Прага), 1954. № 2,стор. 232—235. Це переклад Фріча, вміщений в статті Мольнара М. «На окрай Шевченкові поеми «Кацірж».

г) Мольнар М. «Чеська шевченкіана до року 1900». В журналі «Совєтска література» (Прага), 1954. № 2. стор. 235—236.

Про цю бібліографію згадано лише в анотації до наведеної вище статті Мольнара, але слід було б подати її й окремо, бо вона має значення самостійне.

«Весь мир» (на украинском языке)

Адрес редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2, Телефони: секретаріат 3-50-85, відділи: 3-20-82.

БФ 04649. Підписано до друку 13/II-1963 р. Формат паперу 60×92. Фізичних. друк. арк. 20. Умовних друк. арк. 20. Зам. 1. Тираж 23 150. Ціна 60 к.

Видавництво «Радянський письменник». Книжково-журнальна ф-ка Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР
Київ, вул. Воровського, 24.

Ціна 60 коп.

74089

1963